

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№2(52) 2020

Сєвєродонецьк 2020

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**
№ 2(52) 2020

Збірник наукових праць
Засновано у 2001 році

Засновник:

**Східноукраїнський національний
університет**

імені Володимира Даля

Збірник зареєстровано

Міністерством юстиції України

Свідцтво про державну реєстрацію

серія КВ № 15358-3930P

від 05.06.09

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальністю 053 Психологія. У науковому виданні можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (доктора філософії, доктора наук з психології). Наказ МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази IndexCopernicus

Збірник має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.

Номер збірника №2(52) 2020 має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-52-2>.

Голова редакційної колегії збірника: *Завацька Н.Є.*, д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України.

Редакційна колегія збірника: Блинова О.Є., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бочелюк В.Й., д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України; Вержибок Г.В., к.психол.н., доц. (Білорусь); Генкова П., д.психол.н., проф. (Німеччина); Завацький В.Ю., д.психол.н.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Окулич-Казарин В.П., д.пед.н., проф. (Польща); Панов М.С., к.психол.н., доц.; Чавдарова В.А., д.психол.н., проф. (Болгарія); Шевяков О.В., д.психол.н., проф. (заступник голови); Щербак Т.І., к.психол.н., доц.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., к.психол.н., доц.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 7 від 12 травня 2020 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2020

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2020

ЗМІСТ

<i>Федик А.О.</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОФІЦЕРІВ ПРИКОРДОННИКІВ.....	5
<i>Журавльова О.В., Журавльов О.А.</i> ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЗАЦІЇ В ОСІБ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОКРАСТИНАЦІЇ.....	23
<i>Онопченко І. В.</i> РІВНІ ПРОЯВУ ТРУДОГОЛІЗМУ У ВЧИТЕЛІВ.....	33
<i>Ерліш Е.А.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВСТАНОВЛЕННЯ ГАРМОНІЙНИХ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН У КОНСУЛЬТАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ.....	45
<i>Голентовська О.С.</i> ВИКОРИСТАННЯ WISC-4 У ПРАКТИЦІ ПРОВЕДЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ОЦІНКИ РОЗВИТКУ ДИТИНИ.....	54
<i>Адамова О.С.</i> ПОДОЛАННЯ КРИЗИ В ОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИНАХ: ОКРЕМІ ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....	65
<i>Вовченко О.А.</i> РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФОРМУВАННІ ЕМОЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ.....	76
<i>Горбань Г.О., Кротенко В.М., Хомич О.Б.</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ СОЦІАЛІЗОВАНОСТІ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ.....	90
<i>Каргіна Н. В.</i> ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТІВ У ПРОСТОРИ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ.....	106
<i>Кічук А.В.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЮ ПІЗНАННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ.....	117
<i>Костіна Т.О.</i> КАТЕГОРІЯ СТАВЛЕННЯ У ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАУЦІ: КОМПОНЕНТИ СТАВЛЕННЯ ДО ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ.....	132
<i>Lytvynenko O.D.</i> SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ADAPTATION POTENTIAL OF MODERN YOUTH.....	144

<i>Якимчук Б.А.</i>	ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ.....	167
<i>Уханова А.І., Архипова Т.М.</i>	ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ....	179
<i>Джежик О.В.</i>	ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВІКТИМОЛОГІЇ: СЕКСУАЛЬНА АГРЕСІЯ ТА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО.....	193
<i>Лосієвська О.Г.</i>	РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ У МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ.....	205
<i>Виноградова В.Є.</i>	ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ НАУКОВЦЯ (НА ПРИКЛАДІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО ТА І. І. МЕЧНИКОВА).....	213
<i>Побокіна Г.М.</i>	ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ВИБОРУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ.....	225
<i>Toba M.V., Zavatska N.E., Zavatsky Y.A., Fedorova O.V., Smyrnova O.O.</i>	CROSS-CULTURAL STUDY OF ATTITUDE TO ATTENTION DEFICIENCY SYNDROME.....	234
<i>Жигаренко І.Є.</i>	РЕСУРСИ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СОЦІУМУ.....	262
<i>Завацький В.Ю.</i>	ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО ПЕРЕДБАЧЕННЯ В УМОВАХ ЖИТТЄВИХ ЗМІН.....	275
<i>Грицук О.В.</i>	ЕМОЦІЙНІ СТАНИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС НАВЧАЛЬНИХ ЗАНЯТЬ.....	288
<i>Мейтарчан С.Ю.</i>	ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ ДО МОТИВУВАННЯ ПЕРСОНАЛУ.....	300
<i>Белавіна Т.І.</i>	ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ НЕПОВНОЛІТНІХ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ДО ЗВЛЬНЕННЯ З МІСЦЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ.....	310

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОФІЦЕРІВ ПРИКОРДОННИКІВ

ORCIDID 0000-0003-1122-2613

Статтю присвячено висвітленню результатів психологічного аналізу природи професійної діяльності персоналу Державної прикордонної служби України, розкрито роль професійного мислення та компетентності у реалізації різних завдань прикордонної служби під час професійної діяльності офіцерів.

У дослідженні проаналізовано та виявлено специфічні особливості, які впливають на ефективність здійснення професійної діяльності захисників кордону в умовах обмеженого та реального часу, тривалих фізичних, психоемоційних та інтелектуальних навантажень. З'ясовано, що офіцери-прикордонники під час виконання професійних завдань з охорони і захисту державного кордону розв'язують різноманітної складності професійні задачі. Задля ефективного вирішення професійних завдань, необхідні такі психологічні якості як: здатність запам'ятовувати великі обсяги візуальних образів, графічної, звукової і текстової інформації, пильність, високий рівень стресостійкості, саморегуляції, самоконтролю, самодисципліни, розвинених комунікативних, мотиваційні та перцептивних якостей, а також належний розвиток професійного мислення. Досліджено основні позитивні та негативні фактори, що впливають на ефективність виконання професійних завдань офіцерами-прикордонниками; низку суб'єктивних та об'єктивних труднощів, які впливають на швидкість адаптації до нового професійного середовища. Окреслено шляхи підвищення ефективності вирішення проблемних ситуацій із метою недопущення психологічних розладів тощо, які можуть вплинути на якість несення служби з охорони державного кордону.

Ключові слова: професійна діяльність, офіцер-прикордонник, розвиток професійного мислення, професійна підготовка, розв'язування професійних задач.

Постановка проблеми. Професійна діяльність персоналу Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) у сучасних військово-політичних, євроінтеграційних умовах інформаційного суспільства, характеризується тенденцією розширення сфери реалізації службової діяльності захисників кордону з суто функціональних (виконавських) складових до більш об'ємних

інтегральних критеріїв особистості сучасного фахівця. До переліку цих критеріїв відносимо: визнання пріоритету особистості; володіння теоретичними знаннями, наявність умінь і навичок аналітичного прогнозування розвитку оперативної обстановки; своєчасне реагування на динаміку криміногенної ситуації, виявлення і запобігання можливим загрозам національної безпеки держави у прикордонній сфері; уміння ефективно вирішувати професійні задачі в контексті боротьби з нелегальною міграцією і міжнародним тероризмом, транскордонною злочинністю, контрабандою, тощо; готовності приймати самостійні і відповідальні рішення з охорони і захисту державного кордону в нештатних ситуаціях, в умовах значних психологічних навантажень, цілодобово та в режимі реального часу.

Враховуючи швидкі зміни науково-технічного, соціального, політичного, економічного характеру сучасного суспільства, профіль сучасного офіцера–прикордонника вирізняється особистісно-професійним розвитком, ресурсним потенціалом, мотиваційним ставленням до службової діяльності, що загалом визначає зміст його професійної компетентності. Ця різновекторність професійної діяльності офіцера-прикордонника є джерелом функціонування та розвитку його професійного мислення.

Потреба в здійсненні аналізу специфіки професійної діяльності офіцерів-прикордонників, шляхом осмислення психологічних умов розвитку професійного мислення захисників кордону в умовах вищого військового навчального закладу (далі – ВВНЗ) обумовлена недостатньою обґрунтованістю цієї проблематики в психологічній науці. Виявлення факторів та механізмів, що забезпечують формування належного рівня професійного мислення, надасть можливість викладачам освітніх закладів ДПСУ значно підвищити ефективність професійного становлення та підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу праць вітчизняних і зарубіжних науковців щодо дослідження питань формування професійної діяльності та професійного розвитку особистості як суб'єкта професійної діяльності свідчать, що у психолого-педагогічних доробках існує ціла низка наукових досліджень, присвячених цій проблематиці.

Питання психології професіоналізму, системогенезу професійної діяльності висвітлені у дослідженнях О. Бандурки, С. Дружилова, Е. Зеєра, Є. Клімова, Б. Ломова, А. Маркової, В. Шадрикова та інших. Різноманітні аспекти професійної діяльності офіцерів прикордонників проаналізовані у наукових доробках вітчизняних В. Бондаренко, О. Волобуєвої, К. Демянюк, В. Журавльова, Л. Кулікова, О. Кіреєвої, Н. Кучеренка, В. Лефтерова, С. Максименка, О. Матеюка, С. Мула, Б. Олексієнко, В. Осьодло, Є. Потапчука, О. Сафіна, Д. Ткачука, О. Тімченко, А. Шипілова, С. Чистякова, А. Якимчука та

світових науковців D. Willis, M. Gabriel-Weglowski та інших. Вони акцентують увагу на особливостях професійної діяльності офіцерів, пов'язаної із необхідністю прийняття самостійних і обґрунтованих рішень, від яких часто залежать безпека держави і життя людей. Останнє, на їх думку, детермінує необхідність формування особистості офіцерів з високим рівнем розвитку професійного мислення та адекватної рефлексії у рівні власної відповідальності за свої вчинки.

Водночас, як слушно зауважує Н. Кучеренко (Кучеренко, 2013), вирішення цієї задачі в умовах діючої системи професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є недостатнім, у зв'язку з цим існує потреба ґрунтовного теоретико-методологічного аналізу питання розвитку професійного мислення майбутніх захисників кордону в умовах вищого військового навчального закладу з урахуванням психологічних умов професійної діяльності ДПСУ.

Складовою професійної діяльності офіцерів-прикордонників є їх психологічна готовність до прийняття рішень у різних умовах, зокрема і кризових ситуаціях. Цій проблемі присвячено дисертаційне дослідження М. Литвинчука, у якому автор аналізує об'єктивні та суб'єктивні фактори, що можуть спричинити кризові ситуації на кордоні та демонструє як психологічна готовність та компетентність офіцерів-прикордонників дозволяє їм успішно діяти в таких умовах. Питанням психологічної стійкості, поведінки та саморегуляції в умовах стресу присвячені роботи вітчизняних В. Алещенка, В. Марушак та зарубіжних дослідників Р. Бендлера, О. Караяні та інших.

Не зважаючи на достатню кількість теоретичних досліджень, наразі відсутні наукові праці, які б здійснювали комплексний аналіз психологічних факторів та умов розвитку професійного мислення як складової професійної підготовки офіцерів-прикордонників.

Мета статті: оперуючи наявними теоретико-методологічними дослідженнями вітчизняних і зарубіжних учених, здійснити психологічний аналіз специфіки професійної діяльності офіцера-прикордонника, з метою виявлення психологічних умов, що забезпечують формування та розвиток професійного мислення майбутніх охоронців кордону в системі професійної підготовки ВВНЗ.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Перш ніж розпочати психологічний аналіз професійної діяльності офіцерів-прикордонників, насамперед, з'ясуємо сутність поняття «діяльність» загалом. Так, за визначенням поданим у філософському енциклопедичному словнику Національної академії наук України, дане поняття тлумачиться як форма активності, у процесі якої, людина відтворює і творчо перетворює природу,

роблячи себе, таким чином суб'єктом цієї діяльності. Ці зміни можуть стосуватися речового та енергетичного статусу об'єктів або їх інформаційного потенціалу (Філософський енциклопедичний словник, 2002: 163). Діяльність стає для кожної людини цілісною самодіяльністю, виступає як ціль та потреба життя, а в залежності від різноманіття цих потреб, особистість формує різні види діяльності, базовою серед яких, безумовно є професійна діяльність. Остання відображає статусні характеристики суб'єкта та існує у формі «дій або ланцюжка дій» із застосуванням професійних знань, умінь і навичок, з метою якісного перетворення дійсності шляхом впровадження результатів професійної діяльності у реальну практику. Професійна діяльність – рід праці, результат диференціації останньої. Її успіх передбачає оволодіння операційною, організаторською, психологічною та моральною сторонами, а також готовністю до реалізації оптимальних способів вирішення професійних завдань (Психологический словарь, 2003: 365).

Результати аналізу нормативно-правової бази здійснення функцій та повноважень Державною прикордонною службою України свідчать, що професійна діяльність офіцера-прикордонника є доволі різноплановим та складним процесом, оскільки передбачає в багатьох аспектах процедурно-алгоритмічну та інтелектуально-функціональну діяльність захисників кордону на її зовнішніх рубежах, дотримання прикордонного режиму та ін.

В першу чергу це стосується того, що діяльність персоналу ДПСУ пов'язана із перманентним вирішенням професійних задач і проблемних ситуацій з охорони і захисту державного кордону України, питань національних інтересів і взаємин із країнами суміжного прикордоння та ін. В складних умовах сьогодення діяльність прикордонників здійснюється іноді в екстремальних умовах, адже бойові зіткнення відбуваються на прикордонній території, що розширює та змінює вимоги до їх професійних навиків (Литвинчук, 2018: 21). Ця діяльність дає змогу розв'язувати завдання, які жодна з інших інституцій держави не в змозі вирішити самотужки.

Водночас така професійна діяльність характеризується подвійністю умов: з одного боку, працівник повинен діяти в чіткій відповідності нормативним документам, а з іншого, коли у більшості ситуацій єдине правильне рішення відсутнє, сформувати оптимальну стратегію діяльності з урахуванням поточної ситуації. До того ж, психологічною особливістю цієї професійної діяльності є також необхідність швидкого переходу зі спокійного стану, з режиму очікування до дуже динамічного типу діяльності, основними характеристиками якого є невизначеність ситуації і необхідність швидкої реакції. Така особливість детермінує певні вимоги до нервової системи

працівника: швидкої зміни процесів гальмування та збудження, а також до його навичок саморегуляції та самоконтролю своєї (Лефтеров, 2013: 190).

Специфічною рисою професійної діяльності офіцерів-прикордонників є їх діяльність в екстремальних умовах. Такими прийнято вважати:

- роботу в унікальних ситуаціях, пов'язаних з небезпекою для життя і здоров'я;
- високу відповідальність рішень, що приймаються;
- ускладнення реалізації професійних функцій;
- збільшення темпу діяльності;
- монотонність роботи в умовах очікування сигналу до екстрених дій;
- поєднання різних за цілями дій в одній діяльності;
- обробку великих обсягів і потоків інформації;
- дефіцит часу на виконання необхідних дій;
- ускладнені чинники робочого середовища, тощо (Хворост, 2009: 185).

Іншою особливістю професійної діяльності прикордонної служби є ідентифікації осіб і транспортних засобів. Весь процес ототожнення, який прикордонники здійснюють шляхом порівняльного дослідження ознак об'єкта, їх відображення або частин об'єкта, називають ідентифікацією. В свою чергу, ідентифікація особи передбачає встановлення тотожності особи людини, яка пред'являє документи, із зображенням на фотографії в документі (фотопортретна ідентифікація). Аналізуючи зміст професійної діяльності прикордонників у пунктах пропуску через державний кордон, підкреслимо її складний характер, наявність значної кількості етапів, деталей. Для успішної її реалізації, персоналу ДПСУ необхідно володіти хорошою пам'яттю, адже потрібно оперувати достатньою кількістю вимог вітчизняного законодавства в сфері охорони державного кордону, приписів та інструкцій; традиційними та сучасними способами персоналізації паспортних документів; інформацією про захисні елементи візи, її компонування, види та категорії віз; знати основні способи фальсифікації документів, їх ознаки та методики виявлення; способи персоніфікації паспортних документів; технології їх виготовлення, склад, способи друку, фарби; основні різновиди поліграфічного захисту, захисні властивості після поліграфічних процесів, що застосовуються при виготовленні паспортних документів та ін.

Важливою особливістю професійної діяльності прикордонників у контексті ідентифікації осіб і транспортних засобів є також посилені вимоги до їх моральних якостей, таких як: відповідальність, чесність, непідкупність, стійкість до корупційних проявів та впливів (Ткачук, 2018).

Іншим напрямом професійної діяльності прикордонників є протидія нелегальній міграції на державному кордоні України, яка обов'язково передбачає безпосереднє спілкування із затриманими нелегальними мігрантами. Слід зазначити, що типові ситуації професійної комунікації персоналу ДПСУ з громадянами різних національностей відбуваються в специфічному режимі, що зазвичай детерміноване мовними бар'єрами, етнічними стереотипами, ментальними характеристиками і можуть спровокувати зниження ефективності оперативно-службової діяльності.

Психологічний аналіз даного спектру професійної діяльності прикордонників дозволив визначити наступні психологічні особливості цієї діяльності: організаційну, пізнавальну, конструктивну, комунікативну, мотиваційно-емоційну, рефлексивно-діяльнісну. В площині практичної діяльності найчастіше мова йде про організаційну та комунікативну компоненти.

Організаційна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами полягає не лише в самоорганізації, а також містить у собі передачу та обмін інформацією, організацію діяльності підлеглих, організацію спільної роботи зі спеціалістами інших правоохоронних органів. Комунікативна складова полягає в перманентному спілкуванні з іноземцями з метою вирішення практичних оперативно-службових завдань (Кіреєєва, 2011).

Рушійною силою прикордонної діяльності є прикордонник-військовослужбовець або працівник Державної прикордонної служби України, який залучається до оперативно-службової діяльності з охорони державного кордону. Зважаючи на масштабність та складність реалізації прикордонної служби, персонал військовослужбовців ДПСУ формують офіцери, прапорщики, військовослужбовці за контрактом, солдати строкової служби. Як бачимо, професія «прикордонника» є багатопрофільною та широкомасштабною.

Ключовим базисом реалізації функцій та повноважень ДПСУ є офіцер, який поєднує в собі управлінські, організаторські, координуючі функції щодо дій прикордонників, приймає рішення в складних, часто кризових ситуаціях, спрямовані на припинення протиправних дій та порушень: режиму державного кордону, у пунктах пропуску через держкордон, спроб незаконного переміщення через кордон вантажів, матеріалів, предметів, зброї, наркотиків. Тобто це посадова особа, яка несе дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність за прийняті рішення та результати прикордонної діяльності (Мул, 2016: 108).

Професійну діяльність офіцера-прикордонника прийнято розглядати у двох аспектах:

– військово-спеціальному – офіцер виконує заходи, що спрямовані на вирішення функціональних завдань. При цьому професійний контакт з іншими військовослужбовцями здійснюється на особистісному рівні, де діють психологічні закони та психологічні механізми діяльності людей.

– військово-адміністративному – професійна діяльність офіцера спрямована на виконання посадових обов'язків як командира військового підрозділу. У його завдання входять навчання, виховання й психологічна підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників. Крім того, у своїй професійній діяльності офіцер знаходиться в психологічній системі внутрішньо-колективних відносин, динаміка яких впливає на кожного з її учасників (Колосович, 2015).

До того ж, зважаючи на те, що лінійні підрозділи ДПСУ дислокуються по всій протяжності лінії державного кордону України, у різних географічних місцевостях, віддалених місцях дислокації підрозділу від населених пунктів, в населених пунктах, різних за своєю специфікою етносах місцевого населення, а умови служби в підрозділах охорони державного кордону, як правило, характеризуються складними особливими умовами, побутовою не облаштованістю проживання офіцерських сімей, однотипністю (монотонністю) виконання завдань з охорони державного кордону, притаманною відділу прикордонної служби з неактивною ділянкою - усе це детермінує складну соціально-політичну обстановку. З психологічної точки зору, подібні умови виконання службових обов'язків характеризуються виникненням та впливом на психіку військовослужбовців несприятливих, дискомфортних факторів, що часто є тригерами стресу.

Останній посилюється також іншими чинниками, серед яких, порушення морально-психологічного клімату у підрозділі. Причини останнього пов'язані із відбором для служби в ДПСУ військовослужбовців-контрактників, як правило з числа місцевого населення, психічною напругою між групами військового колективу, відсутністю позитивної мотивації до діяльності, у зв'язку з постійними ротаціями офіцерів, систематичним централізованим контролем за умовами діяльності й поведінкою, психологічним тиском офіцерів внутрішньої безпеки на офіцерський склад, особливо за наявності відмови у співпраці, в ситуації активізації суспільно-політичної обстановки з суміжною державою, впливом на масову свідомість, закликів до зради Військовій присязі на вірність народу України, здійснення злочинів проти засад національної безпеки України.

Одним з важливих психологічних факторів, що також негативно впливає на функціональний стан офіцерів, є порушення режиму сну. Таке явище ще називають «прикордонним станом». Уже після однієї безсонної ночі їх боздатність різко знижується, наслідком чого є зменшення об'єму пам'яті, в

першу чергу, короткочасної, що призводить до труднощів у сприйнятті та засвоєнні інформації й ускладнює прийняття рішень у відповідні моменти. Реакція на раптово виникаючі критичні ситуації сповільнюється. Ці порушення залежать від віку, тренованості, індивідуальної чутливості й часу, проведеного без сну, але загалом негативно позначаються на можливостях здійснювати мисленнєві операції (професійну діяльність).

Усе вище викладене дозволяє вести мову про складність діяльності офіцерів-прикордонників, яка іноді супроводжується нервово-психічними розладами, психічною дезадаптацією і стресовими станами, що в свою чергу провокує зриви у професійній діяльності, професійне вигорання, втрати або зменшення працездатності, міжособистісні конфлікти, порушення дисципліни, зловживання алкоголем, наркотиками, ігроманію, подружні зради (Мул, 2015: 147). Саме тому, в процесі професійної підготовки та становлення офіцерів-прикордонників важливо звертати увагу на формування та розвиток їх професійного мислення та психоемоційної стійкості.

Американський дослідник G. Krietemeyer, аналізуючи особливості підготовки офіцерів Академії Берегової охорони США, звертає увагу також і на те, що для успішного керівництва підлеглими офіцеру необхідно бути високоморальним, усвідомлювати та нести моральну відповідальність за свій стан та честь (Krietemeyer, 2000: 213).

До того ж, враховуючи ще одну особливість професійної діяльності офіцерів-прикордонників, яка полягає у тому, що соціальна взаємодія у таких колективах відбувається як під час виконання завдань оперативно-службової діяльності, так і при спільній організації дозвілля тощо. Закономірно, що процеси постійної взаємодії членів військового колективу офіцерів-прикордонників характеризуються появою різних суперечностей. У зв'язку з цим, керівнику прикордонного підрозділу необхідно контролювати поведінку персоналу, корегувати їх вчинки, заохочувати появи їх кращих моральних якостей. Водночас, сформована негативна установка щодо своїх колег чи керівництва може зберігатися у свідомості військовослужбовця певний час, продукувати негативні думки, а іноді і агресію. Саме тому, керівнику необхідно створювати умови, що сприятимуть спільному досягненню успіху, налагоджувати взаємодію, формувати дружній морально-психологічний клімат (Чистяков, 2013: 117).

Психолог О. Сафін зазначає, що необхідність сформованих комунікативних умінь офіцера-прикордонника зумовлена колективним характером ратної праці, що потребує узгодженої взаємодії військовослужбовців. Дослідник також підкреслює, що «відповідальні й сумлінні керівники, не оволодівши ефективними комунікативними засобами, не

завжди будуть визнані у військових колективах і не будуть здатні успішно виконувати свої обов'язки» (Сафін, 1997: 5).

Саме тому, психологічна готовність до професійно-управлінської діяльності є фундаментальною основою успішного виконання професійної діяльності та професійного зростання особистості, є важливою умовою успішної адаптації до професійної діяльності, розуміння і сприйняття завдань військової служби, є передумовою професійної активності офіцера, його самовдосконалення, моральної реалізації своїх знань, умінь, навичок, здібностей, професійно значимих якостей (Вальчук, Демянюк, Матейок, 2017: 54).

Дослідники С. Максименко та Б. Олексієнко також звертають увагу на те, що керівнику необхідно постійно вдосконалювати методи керівництва, наполегливо працювати над розвитком своїх організаторських здібностей, вдосконалювати методичні навички, вивчати і впроваджувати в практику все нове й передове (Максименко, 2001: 79).

Відповідно до Уніфікованої програми професійної підготовки співробітників прикордонних служб країн (FRONTEX) у країнах Європейського Союзу, професійні знання, уміння та навички є незмінною компонентою підготовки. У документі підкреслюється, що для того, щоб відповідати вимогам часу, прикордонник повинен уміти шукати й знаходити знання, самостійно вдосконалювати навички, наприклад, підвищувати рівень свого професіоналізму, нести відповідальність за своє навчання.

Як продемонстрував, проведений нами вище аналіз, персонал Державної прикордонної служби України у сучасних умовах, при виконанні професійної діяльності відчуває серйозні фізичні, психоемоціональні та інтелектуальні навантаження. Особливо підвищується психічне напруження в умовах непевності, очікування і раптового нападу, що в свою чергу призводить до зменшення уваги і працездатності, скорочення нервової енергії. Щоб зберегти професійність, боєздатність в цих умовах, тривалі психічні навантаження і напруження, персонал Державної прикордонної служби України повинен володіти достатньою нервово-психологічною витривалістю та такими професійно-психологічними якостями як: висока майстерність, мужність, організованість, кмітливість, завзятість, ініціативність, винахідливість, хоробрість, рішучість, непохитність. Вміле застосування усіх перерахованих вище якостей забезпечує належний рівень розвитку професійного мислення офіцерів-прикордонників.

Психологічна стійкість у персоналу ДПСУ формується на всіх етапах та видах професійної діяльності: у процесі професійної, спеціальної та загальної підготовки, а також під час розв'язування професійних задач та оперативно-

службових завдань. Тому серед пріоритетних напрямів підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників має бути формування їх емоційно-вольової стійкості, почуття впевненості в своїй зброї, продуманості технічного забезпечення, розвитку професійного мислення тощо (Самохвалов, Трубюк, 2016: 256). Оперуючи результатами досліджень С. Філіппова, підкреслимо, що у 75 % професійно ефективних офіцерів успішність їх діяльності забезпечується високим рівнем розвитку інтелектуальних та вольових якостей, при цьому їх домінуючими вольовими якостями і властивостями є здатність до психічної саморегуляції, готовність до професійного ризику, організованість, сміливість, рішучість, цілеспрямованість у досягненні поставленої мети, здатність переносити тривалі фізичні та психічні навантаження. До того ж, психологічна підготовка повинна передбачати формування умінь і навичок здійснення психологічного впливу на різні категорії осіб, а також у здатності протистояти небажаним впливам з їхнього боку (Матеюк, 2006: 109).

Адже у професійній діяльності офіцер-прикордонник як фахівець в сфері «людина-людина», «людина-соціум» поряд із традиційними функціями (організаторської, інструктивної, планування та прогнозування, прийняття рішень і постановки завдань, координації спільної діяльності людей, контролю та ін.) виконує також діяльнісно-психологічні та діяльнісно-педагогічні функції, зокрема:

- психологічно обґрунтоване (раціональне та емоційне) стимулювання підлеглих, визначальна позитивна мотивація їхньої діяльності та поведінки;
- організація профілактики і раціонального вирішення деструктивних міжособистісних конфліктів між прикордонниками;
- здійснення переконання, прямого і непрямого навіювання та застосування інших методів психолого-педагогічного впливу на підлеглих;
- організація профілактики або корекції негативних психічних станів підлеглих, збереження і зміцнення їхнього психологічного та фізичного здоров'я;
- налагодження науково обґрунтованого спілкування, діалогу з прикордонниками, формування у підпорядкованих колективах морально-зрілих взаємин і загалом сприятливого позитивного клімату;
- організація психологічного, дидактичного та методичного забезпечення занять і виховних заходів, у тому числі створення ситуацій успіху підлеглих;
- моральна підтримка і допомога дезадаптованим прикордонникам та молодим офіцерам; співпраця та керівництво роботою практичних психологів;

– налагодження взаємодії з місцевим населенням у прикордонній зоні, а також на лінії розмежування, проведення роз'яснювальної, виховної та пропагандистської роботи з місцевим населенням;

– саморозвиток, самовдосконалення психолого-педагогічної підготовки офіцерів, розвиток уміння протистояти маніпуляціям підлеглих та затриманих порушників кордону і нелегалів (Боровик, 2019: 96).

Успішне виконання різнобічних і, насамперед, соціально-психологічних функцій діяльності офіцера-прикордонника вимагає наявності в нього певних функціонально-психологічних, соціально-психологічних та педагогічних знань, умінь і особистісних якостей, котрі у сукупності мають бути складовими психолого-педагогічної компетентності. Саме тому, у системі професійної підготовки охоронців кордону на всіх її етапах доцільно активно використовувати комплекс засобів підвищення результативності навчання, поглиблення та розширення професійного мислення, формування професійної компетентності.

Підготовка офіцерів-прикордонників в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, використовує різні моделі психолого-педагогічного впливу на інтелектуальний розвиток, професійне мислення курсантів в системі викладач – слухач (курсант). Адже індикатором професійної діяльності є професіоналізм особистості, базисом якого виступає професійне мислення.

Термін «професійне мислення» до практичного і наукового користування почав входити порівняно недавно, з другої половини ХХ століття, у зв'язку зі значною інтелектуалізацією всієї суспільної праці, викликаній науково технічною революцією. Дана дефініція використовується в двох значеннях. Як високий професійно кваліфікаційний рівень спеціаліста, йдеться про особливості мислення, що виражають його «якісний» аспект і як особливості мислення, що зумовлені характером професійної діяльності, у цьому випадку мова йде про предметний аспект. Проте найчастіше поняття «професійне мислення» використовується одночасно в обох цих значеннях (Болотнікова, 2010: 86).

Формування професійного мислення детермінує процеси прийняття практичних рішень, що в умовах здійснення прикордонної служби є надзвичайно важливим компонентом. При цьому підкреслимо, що перенесення теоретичних знань у практику включає ряд перехідних ланок, пов'язаних із трансформацією теоретичних знань, які інтегруються навколо певної практичної проблеми, яка має цілісний і багатогранний характер, особливо, коли мова йде про екстремальні ситуації (Щербан, Гоблик, 2016: 576). Отже, знання, отримані

в системі професійної підготовки офіцерів-прикордонників повинні бути фундаментальними, професійно і практично орієнтованими.

Таким чином, професійна діяльність та оперативно-службові обов'язки офіцерів ДПСУ містять низку особливостей та стосуються завдань, вирішення яких вимагає психологічних знань та вмінь, а також сформованості відповідних особистісних якостей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Професійна діяльність офіцера є складною, багатогранною, стресогенною, адже він цілодобово несе персональну відповідальність за підпорядкований персонал (Волобуєва, 2014: 99). Саме тому, система професійної підготовки офіцера прикордонника передбачає формування і підтримання в них високого морального стану та відповідних гнучких та адаптивних ціннісних орієнтацій, позитивного психологічного стану, психологічного здоров'я, позитивної Я-концепції, розвиток морально-психологічних якостей, професійного мислення, належного рівня розвитку мотивації до самовиховання, самовдосконалення, саморефлексію, самоконтроль та саморегуляцію. Запорукою успішної професійної діяльності офіцерів-прикордонників є висока міра власної відповідальності, уміння приймати виважені, водночас ефективні рішення в різних, іноді не типових та екстремальних ситуаціях, стратегічне мислення, здатність поєднувати єдиноначальність і демократизм, ініціативність із службовою необхідністю, з метою розв'язання завдань прикордонної служби і прикордонного контролю, схильність до аналізу морально-ділових якостей підлеглих, уміння переносити довготривалі фізичні, психологічні й нервові навантаження, зберігаючи при цьому необхідний рівень працездатності тощо.

Представлене дослідження присвячене психологічному аналізу професійної діяльності офіцерів-прикордонників. Нами виявлено та проаналізовано психологічну природу професійної діяльності персоналу ДПСУ, розкрито роль професійного мислення та професійної компетентності у реалізації різних завдань прикордонної служби, враховано такі її складові як: особливості професійного становлення і розвитку професійних здібностей офіцерів-прикордонників, їх професійне мислення та мистецтво вирішення професійних задач.

Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі ми вбачаємо в окремому дослідженні особливостей розв'язування майбутніми офіцерами-прикордонниками професійних задач.

Література

1. Болотнікова І. В. Особливості мислення та уяви як професійно важливі якості фахівця у професіях типу “людина – людина” // *Збірник*

наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Проблеми сучасної психології. 2010. Випуск 8. С.86-94.

2. Боровик Л. В. Теоретичні і методичні засади формування психолого-педагогічної компетентності майбутніх офіцерів прикордонників. Дисертація 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти педагогічні науки подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук Хмельницький. 2019. 722с.

3. Вальчук О. А., Демянюк К. Д., Матеюк О. А. Формування психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності у навчально-виховному процесі // *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: психологічні науки. 2017. Випуск № 1(6). с. 47-57.

4. Волобуєва О. Ф. Формування офіцерської честі: психолого-педагогічний аспект 2014. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v8/i10/9.pdf>(дата посилання 17.11.2019)

5. Кіресєва О. С. Результати дослідження психологічних особливостей професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами // *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки*. 2011. Випуск 3. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnadps_2011_3_17.pdf (дата звернення 25.11.2019)

6. Колосович О. С. Психологічні особливості службової взаємодії офіцера з неформальними лідерами військового підрозділу. Спеціальність: 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук.Харків, 2015. 231 с. URL: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/Articles/kolosovich/disKolosovich.pdf>(дата посилання 25.11.2019)

7. Кучеренко Н. С. Психологічна структура професійної діяльності офіцера внутрішніх військ технічного профілю // *Вісник Національного університету оборони України*. 1 (32). 2013. с. 214-220.

8. Krietemeyer George E. The Coast Guardsman`s Manual // Revised by Captain George E. Krietemeyer, USCG (Retired). Eighth Edition. Naval Institute Press. Annapolis, Maryland. 700 p.

9. Лефтеров В. О. Взаємозв'язок стилів діяльності та професійної ідентичності працівників державної служби України з надзвичайних ситуацій // *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 14. Частина II.

URL: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsych>
(дата посилання 25.11.2019)

10. Литвинчук М. Ю. Формування психологічної готовності майбутніх прикордонників до прийняття рішення в кризових ситуаціях. Дис. 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Київ. 2018, Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. 288 с.

11. Максименко, С. Д. Морально-психологічне забезпечення службової діяльності Прикордонних військ України [Текст]: підр. / С. Д. Максименко, Б. М. Олексієнко. Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2001. 448 с.

12. Матеюк О. А. Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності: дис. д-ра психол.наук. Хмельницький: НАДПСУ, 2006. – 366 с.

13. Мул С. А. Диференційні характеристики професійної діяльності офіцера прикордонної служби // *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. Випуск 2 (45). С.147-151.

14. Мул С. А. Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності Спеціальність 19.00.01 – загальна психологія, історія психології Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. 2016. 539 с.

15. Психологический словарь / авт.-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, П. О. Гордеева. Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. 640 с.

16. Самохвалов О. Б., Тробюк В. І. Особливості психологічної підготовки персоналу державної прикордонної служби України щодо забезпечення його особистої безпеки // *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. Випуск 3 (46). С253-258.

17. Сафін О. Д. Психологія управлінської діяльності командира [Текст]: навч. пос. / О. Д. Сафін. Хмельницький: Вид-во Академії ПВУ, 1997. 149 с.

18. Ткачук Д. В. Особливості професійної діяльності інспекторів прикордонної служби у контексті ідентифікації осіб і транспортних засобів // *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018 Випуск 4. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadped_2018_4_13.pdf (дата посилання 16.11.2019)

19. Філософський енциклопедичний словник. Національна академія наук України. Інститут філософії ім. Г. С.Сковороди. Київ: Абрис, 2002, 742 с.

20. Хворост М. Ю. Особистість керівника в екстремальних умовах діяльності // *Наука і освіта*. 2009. № 5. С. 183–187.

21. Чистяков С. А. Організаційно-управлінські умови запобігання вияву конфліктності особистості майбутнього офіцера-прикордонника //

Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки психологічні науки. 2013. Випуск № 1(66). 554 с.

22. Щербан Т. Д., Гоблик В. В. Деякі психологічні особливості підготовки успішного фахівця // *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. 2016. Випуск 31. с. 569-582.*

References

1. Bolotnikova I.V. (2010) Osoblyvosti myslennya ta uyavy yak profesiyno vazhlyvi yakosti fakhivtsya u profesiyyakh typu «lyudyna – lyudyna» [Features of thinking and imagination as the professionally important qualities of a specialist in professions type such as “person – person”] // *Zbirnyk naukovykh prats' KPNU imeni Ivana Ohiyenka. Instytutu psykholohiyi im. H.S.Kostyuka APN Ukrayiny. Problemy suchasnoyi psykholohiyi. Vypusk 8. 86-94.*[in Ukrainian].
2. Borovyk L. V. (2019) Teoretychni i metodychni zasady formuvannya psykholoho-pedahohichnoyi kompetentnosti maybutnikh ofitseriv prykordonnykiv [Theoretical and methodological principles of the psychological and pedagogical competence formation of the future border guard officers]. *Dysertatsiya 13.00.04 – teoriya ta metodyka profesiynoyi osvity pedahohichni nauky podayet'sya na zdobuttya naukovoho stupenya doktora pedahohichnykh nauk Khmel'nyts'kyu. 722* [in Ukrainian].
3. Val'chuk O. A., Demyanyuk K. D., Mateyuk O. A. Formuvannya psykholohichnoyi hotovnosti maybutnikh ofitseriv-prykordonnykiv do profesiynoyi diyal'nosti u navchal'no-vykhovnomu protsesi [The psychological readiness formation of the future border guard officers for the professional activity in the educational process]// *Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny. Seriya: psykholohichninauky. 2017. Vypusk № 1(6). 47-57.* [in Ukrainian].
4. Volobuieva O. F. (2014) Formuvannya ofitseriv'koyi chesti: psykholoho-pedahohichnyy aspekt [The officers honor formation: psychological and pedagogical aspect] Retrieved from: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v8/i10/9.pdf>[in Ukrainian].
5. Kireyeyeva O. S. (2011) Rezul'taty doslidzhennya psykholohichnykh osoblyvostey profesiynoyi diyal'nosti prykordonnykiv u roboti z nelehal'nymy mihrantamy [The research results of the psychological features of the border guards professional activity while solving illegal migrants problems]// *Visnyk Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny. Psykholohichni nauky.. Vypusk 3.* Retrieved from: <http://irbis-nbu.gov.ua/cgi->

bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnadps_2011_3_17.pdf[in Ukrainian].

6. Kolosovych O. S. (2015) Psykholohichni osoblyvosti sluzhbovoyi vzayemodiyi ofitsera z neformal'nymy lideramy viys'kovoho pidrozdilu.[Psychological features of the officers official interaction with informal leaders of the military unit] *Spetsial'nist': 19.00.09 – psykholohiya diyal'nosti v osoblyvykh umovakh Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata psykholohichnykh nauk. Kharkiv., 231 Retrieved from: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/Articles/kolosovich/disKolosovich.pdf>*[in Ukrainian].

7. Kucherenko N. S. (2013) Psykholohichna struktura profesiynoyi diyal'nosti ofitsera vnutrishnikh viys'k tekhnichnoho profilyu [Psychological structure of the professional activity of an officer of internal troops of technical profile]// *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy. 1 (32). 214-220*[in Ukrainian].

8. Krietemeyer George E. (2000) The Coast Guardsman`s Manual // *Revised by Captain George E. Krietemeyer, USCG (Retired). Eighth Edition. Naval Institute Press. Annapolis, Maryland. 700* [in English].

9. Lefterov V. O. (2013) Vzayemozv'yazok styliv diyal'nosti ta profesiynoyi identychnosti pratsivnykiv derzhavnoyi sluzhby Ukrainy z nadzvychaynykh sytuatsiy [The relationship activity styles and professional identity of the Ukrainian civil emergencies service employees]// *Problemy ekstremal'noyi ta kryzovoyi psykholohiyi. Vyp. 14. Chastyna II. Retrieved from: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsych>*[in Ukrainian].

10. Lytvynchuk M.Yu. (2018) Formuvannya psykholohichnoyi hotovnosti maybutnikh prykordonnykiv do pryynyattya rishennya v kryzovykh sytuatsiyakh. [The psychological formation readiness of the future border guards to make decisions in crisis situations] *Dys. 19.00.01 – zahal'na psykholohiya, istoriya psykholohiyi. Kyiv., Instytut psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka Natsional'noyi akademiyi pedahohichnykh nauk Ukrainy. 288* [in Ukrainian].

11. Maksymenko S. D. (2001) Moral'no-psykholohichne zabezpechennya sluzhbovoyi diyal'nosti Prykordonnykh viys'k Ukrainy [Moral and psychological support of the service activities of the Border Guard troops of Ukraine][*Tekst: pidr. / S. D. Maksymenko, B. M. Oleksiyenko. Khmel'nyts'kyy: Vyd-vo NAPVU. 448*][in Ukrainian].

12. Mateyuk O. A. (2006) Profeciynny pcyklohichnyy vplyv viyc'kovoho kerivnyka na pidlehllyx v ocoblyvyx umovax diyal'nocti [Professional psychological

influence of the military leader on subordinates in special conditions of activity]: *dyc. d-ra psycol.nauk. Xmel'nyts'kyy: NADPCU*. 366 [in Ukrainian].

13. Mul S. A. (2015) Dyferentsiyni kharakterystyky profesynoyi diyal'nosti ofitsera prykordonnoyi sluzhby [Differential characteristics of the professional activity of the border guard service officer] // *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy. Vypusk 2 (45)*. 147-151[in Ukrainian].

14. Mul S. A. (2016) Psykholohiya hotovnosti ofitsera-prykordonnyka do profesynoyi diyal'nosti [Psychology of readiness of the frontier officer for professional activity] *Spetsial'nist' 19.00.01 – zahal'na psykholohiya, istoriya psykholohiyi Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya doktora psykholohichnykh nauk*. 539[in Ukrainian].

15. Koporulina V. N. (2003) Psikhologicheskyy slovar' [Psychological dictionary] / *avt.-sost. V. N. Koporulina, M. N. Smirnova, P. O. Gordeyeva. Rostov-na-Donu: Feniks*. 640[in Russian].

16. Samokhvalov O. B., & Trobyuk V. I. (2015) Osoblyvosti psykholohichnoyi pidhotovky personalu derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy shchodo zabezpechennya yoho osobystoyi bezpeky [The psychological features training of the State Border Guard Service of Ukraine personnel to ensure its personal safety]// *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy. Vypusk 3 (46)*. 253-258[in Ukrainian].

17. Safin O. D. (1997) Psykholohiya upravlins'koyi diyal'nosti komandyra [Psychology of management activities of the commander] [*Tekst*]: *navch. pos. / O. D. Safin. Khmel'nyts'kyy: Vyd-vo Akademiyi PVU*. 149 [in Ukrainian].

18. Tkachuk D. V. (2018) Osoblyvosti profesynoyi diyal'nosti inspektoriv prykordonnoyi sluzhby u konteksti identyfikatsiyi osib i transportnykh zasobiv [Peculiarities of professional activity of border service inspectors in the context of identification of persons and vehicle]// *Visnyk Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy. Vypusk 4*. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadped_2018_4_13.pdf[in Ukrainian].

19. Skovorody H. S (2002) Filosofs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk. [Philosophical encyclopedic dictionary] *Natsional'na akademiya nauk Ukrainy. Instytut filosofiyi im. H. S.Skovorody. Kiev: Abrys*. 742 [in Ukrainian].

20. Khvorost M. Yi. (2009) Osobystist' kerivnyka v ekstremal'nykh umovakh diyal'nosti [Personality of the leader in extreme conditions of activity] // *Nauka i osvita.. № 5*.183–187[in Ukrainian].

21. Chystyakov S. A. (2013) Orhanizatsiyno-upravlins'ki umovy zapobihannya vyjavu konfliktnosti osobystosti maybutn'oho ofitsera-prykordonnyka [Organizational and managerial conditions to prevent the manifestation of the personality conflict of the future border guard officer] // *Zbirnyk naukovykh prats'*

Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy. Seriya: pedahohichni ta psykholohichni nauky psykholohichni nauky. Vypusk № 1(66). 554 [in Ukrainian].

22. Shcherban T. D., & Hoblyk V. V. (2016) Deyaki psykholohichni osoblyvosti pidhotovky uspishnoho fakhivtsya [Some psychological features of training a successful specialist] // Zbirnyk naukovykh prats' K-PNU imeni Ivana Ohiyenka, Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy. Problemy suchasnoyi psykholohiyi. Vypusk 31. 569-582[in Ukrainian].

Fedyk A.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE BORDER GUARD OFFICERS PROFESSIONAL ACTIVITY

The article deals with the psychological results analysis of the professional activity nature of the personnel of the State Border Guard Service of Ukraine, it reveals the role of the professional thinking and competence while the implementation of various professional border guard service tasks accomplished by the officers.

The results analyzes of our research identifies the specific features that have influence on the professional activities effectiveness of the border guards in a limited and real time, long-term physical, emotional and intellectual stress. It has been found that border guards solve professional tasks of various complexity while accomplishing professional tasks on the security and state border protection. In order to solve effectively professional problems, the following psychological qualities are needed: such as 1) the ability to remember large amounts of visual images, graphic, audio and textual information, alertness, high stress resistance level, self-regulation, self-control, self-discipline, well-developed communicative, motivational and perceptual skills as well as the proper professional thinking development. It have been studied the main positive and negative factors which make influence on the professional tasks effectiveness accomplished by the border guards; a number of subjective and objective difficulties that effect on the speed adaptation within the new professional environment. It has been outlined the ways of increasing the effectiveness of problem solving situations in order to prevent psychological disorders, etc., which may affect the quality of the service as to the State border protection.

Keywords: *professional activity, state border guard officer, professional thinking development, professional learning, professional problem-solving.*

Федик Андрій Олександрович – старший викладач кафедри спеціальних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2020 р.

ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЗАЦІЇ В ОСІБ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОКРАСТИНАЦІЇ

У статті обґрунтовано актуальність вивчення впливу психологічних факторів, зокрема, прокрастинації, на фізичне самопочуття людини та розкрито поняття «суб'єктивної картини здоров'я».

В результаті кореляційного аналізу виявлено широкий спектр взаємозв'язків між рівнем схильності до дилаторної поведінки індивіда та проявом у нього психосоматичних порушень. Найбільш тісний зв'язок показників загального рівня схильності до зволікання прослідковується зі значеннями за шкалою «Виснаження», що засвідчило властиве прокрастинаторам надмірне зниження енергетичних ресурсів організму. Зафіксована кореляція прокрастинації з критерієм шлункових скарг, підтвердила схильність осіб зі сформованою звичкою відтермінування важливих справ до синдрому нервових епігастральних нездужань. Тісний зв'язок інтегральних показників прокрастинації зі значеннями за шкалою «Ревматичний фактор» підтвердив наявність у вказаних респондентів суб'єктивних страждань, пов'язаних із алгічними та спастичними симптомами. На характерність прокрастинаторам нездужань локалізованих у судинній сфері вказала зафіксована кореляція показників досліджуваного конструкту з частотою вираження серцевих скарг респондентами.

Предикацію прокрастинації, відповідно до результатів регресійного аналізу, здійснює стан виснаження та наявність у індивіда проявів епігастрального синдрому.

Отже, узагальнення отриманих результатів свідчить про те, що у досліджуваних із різним рівнем прокрастинації прояви соматизації мають суттєві відмінності. Зокрема, особи зі сформованою звичкою зволікання, на відміну від індивідів, яким вказана форма поведінки не властива, зазвичай, оцінюють власне фізичне самопочуття як незадовільне.

Ключові слова: прокрастинація, психосоматичні порушення, предиктори.

Постановка проблеми. Однією із найбільш актуальних проблем сьогодення як в Україні, так і у всьому світі, є збереження здоров'я населення. З

огляду на це, особливого значення набуває виявлення факторів, які безпосередньо чи опосередковано впливають на стан людини.

Все більшої популярності набуває ідея щодо хибності розуміння соматичного захворювання як процесу, обумовленого виключно біологічними факторами. Натомість науковці все більшої ваги, в окресленому контексті, надають психологічному стану особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, Ф. Александер запропонував теорію «специфічного емоційного конфлікту», відповідно до основних положень якої, негативні емоції, що супроводжують внутрішньоособистісний конфлікт, відображаються на фізіологічному рівні, що призводить до розвитку певних хвороб (Александер, 2002).

Одним із найбільш розповсюджених для пояснення суб'єктивного сприйняття хвороби та її відображення у психіці індивіда, в межах психологічних та медичних досліджень, є поняття «внутрішньої картини захворювання». Суб'єктивна картина може значною мірою відрізнятись від об'єктивного рівня соматичних розладів, адже вказує на емоційну інтерпретацію особистістю власного стану здоров'я. При цьому кожне окреме відчуття супроводжується афективно забарвленим сприйняттям, поєднання яких, в свою чергу, визначає інтенсивність суб'єктивних нездужань. Вказаний загальний показник емоційно забарвлених скарг щодо фізичного самопочуття відіграє роль вагомого чинника, що визначає особливості психічного статусу особистості.

Звертаючись до результатів вивчення феномену прокрастинації припускаємо, що вказаний особистісний конструкт може виступати ваговою детермінантою широкого спектру психосоматичних порушень у індивіда. Адже нами відмічено, що дилаторна модель поведінки, як правило, супроводжується значним числом ірраціональних переконань, деструктивних емоційних патернів тривожного та депресивного типу, дезадаптивних копінг-стратегій, які беззаперечно є перешкодою на шляху конструктивного подолання стресу. Таким чином, активація психофізіологічних змін в організмі під дією стресових чинників породжує ризик виникнення негативних наслідків для здоров'я людини.

З іншого ж боку, припускаємо і ймовірність погіршення фізичного самопочуття індивіда в результаті властивої йому схильності до зволікання з виконанням важливих справ, зокрема, пов'язаних зі своєчасним виявленням та вирішенням проблем зі станом свого організму.

Мета статті полягає у встановленні особливостей психосоматичних проявів у осіб, схильних до прояву прокрастинації.

Вклад основного матеріалу і результатів дослідження. В емпіричному дослідженні взяли участь 347 осіб віком від 18 до 47 років. Під час

формування вибірки були дотримані вимоги до її еквівалентності та змістовності, зумовлені особливостями встановленої мети та завдань дослідження.

Для визначення рівня прокрастинації та вивчення різних аспектів її прояву використано методика діагностики цього конструкту, запропоновану О. Журавльовою і О. Журавльовим (Журавльова, Журавльов, 2018) та методика «Pure procrastination Scale» П. Стіла (україномовна версія в адаптації О. Журавльової, О. Журавльова) (Журавльова, Журавльов, 2019).

Відповідно до ключа використаної діагностичної методики респонденти були диференційовані на 5 груп. Так, 5,2 % осіб продемонстрували дуже високі показники за діагностованим параметром. Високі значення за цим критерієм зафіксовано у 22,8 % респондентів. Низький рівень схильності до прояву дилаторної поведінки виявили 29,1 % учасників вибірки, тоді як дуже низький – лише 5,2 %. Показники, отримані в результаті вивчення найбільшої частки досліджуваних (37,8%), розмістились в діапазоні середніх значень

З метою перевірки сформульованої нами гіпотези щодо наявності взаємозв'язку прокрастинації та психосоматичних розладів було використано Гіссенський опитувальник соматичних скарг (Райгородский, 1998). Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Специфіка взаємозв'язків між параметрами прокрастинації та дисфункціональними копінг-стратегіями

№	ЗПП	П	УП	ОСП	БП	ППР	НП
В	0,274**		0,310**	0,330**	0,286**	0,318**	0,247**
Ш С	0,230**		0,252**	0,214**	0,292**	0,325**	0,279**
Р	0,190**		0,193**	0,219**	0,298**	0,233**	0,236**
СК	0,172**	0,113*	0,226**	0,215**	0,242**	0,248**	0,250**
ІС	0,256**		0,290**	0,292**	0,329**	0,330**	0,296**

Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Показники прокрастинації: ЗПП – загальний показник прокрастинації, П – пунктуальність, УП – усвідомлення прокрастинації, ОСП – організація часу та систематичність праці, БП – біхевіоральна прокрастинація, ППР – прокрастинація прийняття рішення, НП – неадаптивна прокрастинація. В – виснаження; ШС – шлункові скарги; Р – ревматичний фактор; СК – серцеві скарги; ІС – інтенсивність скарг.

Отже, відмічаємо широкий спектр прямих кореляцій між вказаними параметрами, що підтверджує наше припущення. Найбільш тісний

взаємозв'язок ($r = 0,274$, $p < 0,01$) показників загального рівня схильності до зволікання виявлено зі значеннями за шкалою «Виснаження». Відтак, можемо стверджувати, що прокрастинатори характеризуються надмірним зниженням енергетичних ресурсів організму.

Вважаємо, що ухилення від виконання необхідної діяльності особистістю, яка перебуває в астеничному стані є очікуваним. Адже подібне виснаження нервової системи індивіда, зазвичай, характеризується надмірною фізичною та психічною стомлюваністю, втратою здатності до тривалої розумової концентрації та ефективності загалом. Відтак, закономірним в окресленій ситуації є прояв прокрастинаторами емоційної лабільності, нейротизму, депресивності, агресивності, схильності до дезадаптивного мислення, використання дисфункціональних копінг-стратегій для вирішення проблем.

З іншого ж боку, саме притаманна вказаним респондентам схильність до дилаторної поведінки часто зумовлює необхідність виконання важливих завдань в умовах обмежених часових ресурсів, що детермінується несформованою у них здатністю до раціонального розподілу часу та систематичної праці. Відтак, припускаємо, що саме подібні стресові ситуації, які потребують надмірної мобілізації ресурсів організму людини, в результаті можуть призводити до її астенізації.

Особливої уваги заслуговує зафіксований зв'язок ($r = 0,230$, $p < 0,01$) загального рівня схильності до зволікання з критерієм шлункових скарг, що відображає синдром нервових (психосоматичних) епігастральних нездужань. Вказаний тип розладів, як правило, є наслідком тривалого перебування індивіда під впливом стресових чинників.

Цікавими, в окресленому контексті, є ідеї представлені Ф. Александером. Науковець відмічає, що процес харчування є центральною віссю емоційного життя у ранньому дитячому віці. З огляду на це, найбільш сильні емоції (як позитивні, так і негативні) асоціюються із задоволенням цієї функції організму. І навіть у дорослому віці фази травного процесу залишаються поєднаними із певними емоційними установками людини. Так, наприклад, сильний гнів чи страх пригнічують функції травного тракту, що зумовлюється збудженням симпатико-адреналової системи (Александр, 2002).

Як зазначає вчений, аналіз наслідків для організму людини тривалого перебування у напрузі вказує на ймовірність виникнення у таких умовах функціональних шлункових симптомів. Відповідно, покращення при вказаних розладах нервового типу досягаються шляхом звільнення від емоційно важких життєвих ситуацій та відпочинку. Однак, зміна обставин є лише тимчасовим симптоматичним заходом, адже не вирішує внутрішній патогенний емоційний

конфлікт (Александр, 2002). З огляду на це, вважаємо, що для зниження психосоматичних шлункових порушень у прокрастинаторів необхідною є спрямованість саме на вирішення властивих їм фундаментальних особистісних проблем, зокрема, виявлених у них ірраціональних переконань та дезадаптивних емоційних патернів.

Тісний кореляційний зв'язок ($r = 0,190$, $p < 0,01$) показників сформованості прокрастинації спостерігаємо і зі значеннями за шкалою «Ревматичний фактор (болі в різних частинах тіла)», що відображає рівень суб'єктивних страждань особистості, пов'язаних із алгічними та спастичними симптомами.

Як зазначають І. Лопанова та А. Ніколаєва, з точки зору психосоматики, окреслені скарги зумовлюються здатністю тіла людини акумулювати невиражене нею емоційне збудження у вигляді надмірної м'язової напруги. Особливого значення у цьому контексті науковці надають агресивним імпульсам індивіда (Лопанова, Николаєва, 2014).

Зауважимо, що вираження подібних ворожих емоцій, зазвичай, породжує соціальний осуд, а, відтак, часто зумовлює виникнення в особистості страху та почуття провини. В окреслених умовах вона намагається знайти рівновагу між власним прагненням вираження агресії та її контролем. Порушення вказаного балансу на користь придушення афективних імпульсів призводить до декомпенсації, тобто хронічно стримувана ворожість детермінує підвищення м'язового тону, що може зумовлювати виникнення болі у різних частинах тіла людини.

Зауважимо, що на попередніх етапах нашого наукового пошуку, була встановлена схильність прокрастинаторів до агресивності. Відтак, отримані нами результати цілком узгоджуються із вище викладеними ідеями.

З іншого ж боку, цілком логічним є припущення і щодо зворотнього впливу ревматичного фактору на розвиток дилаторних поведінкових тенденцій, адже очевидно, що погане фізичне самопочуття може спонукати особистість до зволікання з виконанням важливих задач.

Окрім цього, фіксуємо кореляцію ($r = 0,172$, $p < 0,01$) міри сформованості прокрастинації з кількістю серцевих скарг респондентів, що вказують на локалізацію нездужань індивіда у серцево-судинній сфері.

М. Компанович відмічає, що порушення системи кровообігу часто виникають, коли людина перебуває в ситуації хронічного напруженого очікування. На нашу думку, подібну стресову мобілізацію у прокрастинатора викликають його очікування ймовірного настання негативних наслідків в результаті тривалої бездіяльності чи ж несвоєчасного включення у вирішення наявної проблеми (Компанович, 2016).

В свою чергу, К. Чубальські стверджує, що індивід із розладами вказаного типу, зазвичай характеризується невротичною структурою особистості (Czubalski, 1988). Вказану ідею опосередковано підтверджують і отримані нами емпіричні дані, що демонструють підвищення тривожності особистості при одночасному посиленні її схильності до зволікання. Високий рівень емоційної напруги при цьому супроводжується активацією вегетативної нервової системи, в результаті чого посилюється секреція адреналіну, що призводить до підвищення артеріального тиску, частоти серцевих скорочень і, таким чином, до різних неприємних відчуттів у ділянці серця.

Закономірним, з огляду на представлені вище результати, є виявлення взаємозв'язку ($r = 0,256, p < 0,01$) рівня прокрастинації з показниками за шкалою «Інтенсивність скарг», яка характеризує загальну емоційно забарвлену інтенсивність скарг, що відображає узагальнений показник за усіма діагностованими шкалами використаної методики.

Слід зауважити, що тісний зв'язок кожного із вказаних типів психосоматичних порушень було зафіксовано не лише з інтегральними значеннями прокрастинації, але й майже з усіма її діагностованими проявами. Виключення склав лише аспект пунктуальності. Таким чином, отримані дані свідчать про тісну взаємозалежність схильності до дилаторної поведінки та її оцінки власного самопочуття.

На наступному етапі дослідження для перевірки припущення щодо предикативного впливу діагностованих вище критеріїв на формування прокрастинації було реалізовано регресійний аналіз.

Отримана регресійна модель (табл. 2) є значущою за критерієм Фішера $F = 8,246, p \leq 0,001$ та описує 8 % дисперсії. Зауважимо, що за змінною «Інтенсивність скарг» був зафіксований ефект мультиколінеарності, відтак вона була виключена з подальшого аналізу.

Таблиця 2

Регресійна модель предикації прокрастинації параметрами часової перспективи

Залежна змінна	R²	F-критерій	p
Прокрастинація	0,08	8,24	0,000

Розглянемо отримані показники стандартизованих β -коефіцієнтів для визначення частки вкладу кожної незалежної змінної у розвиток залежної (табл. 3).

Таблиця 3

Специфіка взаємозв'язків між параметрами прокрастинації та рівнем психосоматичних проявів респондентів

Незалежні змінні	β-коефіцієнт	t	p
Виснаження	0,25	3,33	0,001
Шлункові скарги	0,16	2,20	0,028
Ревматичний фактор	-0,03	-0,40	0,686
Серцеві скарги	-0,07	-0,97	0,331

Отже, відповідно до отриманих результатів, можемо констатувати, що безпосередній вплив на розвиток схильності особистості до прокрастинації здійснює стан виснаження (при $p < 0,05$, $\beta=0,25$) та наявність у індивіда проявів епігастрального синдрому (при $p < 0,05$, $\beta=0,16$). Відтак, з огляду на виявлену кореляцію між рівнем прокрастинації та силою прояву ревматичних та серцевих скарг, припускаємо, що виникнення останніх є результатом надмірно напруженого афективного стану особистості у стресових умовах, внаслідок тривалого зволікання із реалізацією важливих завдань, що детермінує очікування ймовірного настання для неї негативних психологічних, соціальних і матеріальних наслідків. Наступне завдання нашого наукового пошуку полягало у перевірці гіпотези щодо наявності відмінностей за діагностованими вище психосоматичними параметрами в осіб із різним рівнем прояву прокрастинації за допомогою Н-критерію Крускала-Уоллеса (табл. 4).

Таблиця 4

Результати обрахунку Н-критерію Крускала-Уоллеса для індикаторів особливостей оцінки респондентами свого соматичного стану залежно від рівня прокрастинації

Змінні	Інтегральний рівень прокрастинації					p
	дуже високий	високий	середній	низький	дуже низький	
Виснаження	10,05	12,18	10,14	8,11	6,78	0,000*
Шлункові скарги	5,83	6,85	5,75	3,92	4,33	0,000*
Ревматичний фактор	7,17	10,54	9,36	7,49	6,33	0,000*
Серцеві скарги	4,95	6,77	4,79	3,75	4,39	0,000*
Інтенсивність скарг	27,28	36,34	30,04	23,28	21,83	0,000*

Примітка: рівень достовірності: * – $p < 0,05$.

Як видно з таблиці, значущі відмінності було зафіксовано за усіма критеріями. Відтак, за допомогою критерію Манна-Уїтні уточнимо, між якими саме групами існують статистично значущі розбіжності (табл. 5)

Таблиця 5

Попарне порівняння груп досліджуваних із різним рівнем сформованості прокрастинації

№	1 i 2	1 i 3	1 i 4	1 i 5	2 i 3	2 i 4	2 i 5	3 i 4	3 i 5	4 i 5
В	0,159	0,006	0,000	0,037	0,004	0,000	0,096	0,009	0,949	0,152
ШС	0,893	0,061	0,011	0,389	0,000	0,000	0,153	0,076	0,863	0,539
РФ	0,457	0,019	0,001	0,481	0,002	0,000	0,905	0,106	0,075	0,008
СС	0,914	0,412	0,015	0,913	0,071	0,000	0,678	0,000	0,621	0,024
ІС	0,416	0,013	0,001	0,192	0,000	0,000	0,277	0,004	0,631	0,057

Примітка: Показники: В – виснаження; ШС – шлункові скарги; РФ – ревматичний фактор; СС – серцеві скарги; ІС – інтенсивність скарг. Групи виокремлені відповідно до рівня прокрастинації: 1 – дуже низький, 2 – низький, 3 – середній, 4 – високий, 5 – дуже високий.

Як видно з таблиці, попри виявлений зв'язок прокрастинації із кожним із діагностованих критеріїв, жоден із них не є надійним параметром для диференціації респондентів залежно від рівня їх схильності до дилаторної поведінки.

Висновки. Отже, узагальнення отриманих результатів свідчить про те, що у досліджуваних із різним рівнем прокрастинації прояви соматизації мають суттєві відмінності. Зокрема, особи зі сформованою звичкою зволікання, на відміну від індивідів, яким вказана форма поведінки не властива, зазвичай, оцінюють власне фізичне самопочуття як незадовільне.

Література

1. Александр Ф. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение / Ф. Александр. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. 352 с.
2. Журавльова О.В., Журавльов О.А. Адаптація україномовної версії психодіагностичної методики “Pure Procrastination Scale” // *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1(2). С. 50- 53.
3. Журавльова О.В., Журавльов О.А. Розробка та апробація методики діагностики особистісного конструкту прокрастинації // *Вісник ХДУ Серія Психологічні науки*. 2018. № 1(3). С. 42-46.

4. Компанович М. С. Психосоматичний підхід у трактуванні серцево-судинних захворювань у підлітковому віці // *Психологія: реальність і перспективи*. 2016. Випуск 7. С. 91-96.
5. Лопанова И.М., Николаева А.Н. Соматические жалобы у медсестер // *Медицинская сестра*. 2014. № 2. С. 22-25.
6. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородский. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. 672 с.
7. Czubalski K. Psychologiczne i psychosomatyczne aspekty chorób serca. [w:] *Psychologia lekarska* / K. Czubalski, M. Jarosz (red.). Warszawa: PZWL, 1988. S. 452-459.

References

1. Aleksandr F. (2002). Psihosomaticheskaya medicina. Principy i prakticheskoe primenenie [Psychosomatic medicine it's principles and applications] / F. Aleksandr. – М.: Izd-vo EKSMO-Press. 352 [in Russian].
2. Zhuravlova O. V. & Zhuravlov O. A. (2019). Adaptatsiia ukrainomovnoi versii psyhodiagnostychnoi metodyky “Pure Procrastination Scale” [Adaptation of the Ukrainian version of the psychodiagnostics method “Pure Procrastination Scale”] // *Teoriia i praktyka suchasnoi psykhologii*. 1(2). 50-53 [in Ukrainian].
3. Zhuravlova O. V. & Zhuravlov O. A. (2018). Rozrobka ta aprobatsiia metodyky diagnostyky osobystisnoho konstruktivnogo prokrastynatsii [Development and approbation of the diagnostic methodology of the personal construction of procrastination] // *Visnyk KhDU Seriia Psykholohichni nauky*. 1(3). 42-46[in Ukrainian].
4. Kompanovych M. S. (2016). Psykhosomatychnyi pidkhd u traktuvanni sertsevo-sudynnykh zakhvoriuvan u pidlitkovomu vitsi [Psychosomatic approach in the treatment of cardiovascular diseases in adolescence] // *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy*. Vypusk 7. 91-96[in Ukrainian].
5. Lopanova I.M., Nikolaeva A.N. (2014). Somaticheskie zhaloby u medsester. [Nursing somatic complaints] // *Medicinskaya sestra*. № 2. 22-25 [in Russian].
6. Rajgorodskij D. YA. (1998). Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testy. Uchebnoe posobie [Practical psychodiagnostics. Methods and tests. Tutorial] / D. YA. Rajgorodskij. Samara: Izdatel'skij Dom «BAHRAH». 672 [in Russian].
7. Czubalski K. (1988). Psychologiczne i psychosomatyczne aspekty chorób serca [Psychological and psychosomatic aspects of heart disease]. [w:] *Psychologia lekarska* / K. Czubalski, M. Jarosz (red.). Warszawa: PZWL. 452-459 [in Polish].

Zhuravlova O.V., Zhuravlov O.A.

THE FEATURES OF SOMATIZATION IN INDIVIDUALS WITH DIFFERENT LEVELS OF PROCRASTINATION

The relevance of the study of the influence of psychological factors, in particular, procrastination, on the physical well-being of person are substantiated in the article. The concept of "subjective picture of health" is revealed.

As a result of the correlation analysis the wide range of interrelations between level of predisposition to dilatory behavior of the individual and display of his psychosomatic disorders is revealed. The closest connection of indicators of the general level of tendency to procrastination is traced with values on the scale "Depletion" that testified to excessive decrease in energy resources of an organism inherent in procrastinators. A correlation has been recorded between procrastination and gastric complaints, it confirmed the predisposition of persons with the formed habit of postponing important cases to the syndrome of nervous epigastric disorders. The close connection of integral indicators of procrastination with values on the scale "Rheumatic factor" confirmed existence at the specified respondents of the subjective sufferings connected with algic and spastic symptoms. The characteristic correlation of procrastinators of ailments localized in the vascular sphere was indicated by the recorded correlation of the indicators of the studied construct with the frequency of expression of cardiac complaints by respondents.

According to the results of regression analysis, predication of procrastination is carried out by a state of exhaustion and the presence of the individual manifestations of epigastric syndrome.

Thus, the generalization of the obtained results indicates that in investigated with different levels of procrastination, the manifestations of somatization have significant differences. In particular, people with an established habit of procrastination, in contrast to individuals who do not have this form of behavior, usually assess their own physical well-being as unsatisfactory.

Key words: *procrastination, psychosomatic disorders, predictor.*

Журавльова Олена Вікторівна – старший викладач кафедри загальної і соціальної психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк;

Журавльов Олександр Анатолійович – доцент кафедри фізіології людини і тварин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2020 р.

РІВНІ ПРОЯВУ ТРУДОГОЛІЗМУ У ВЧИТЕЛІВ

ORCIDID 0000-0002-2024-1755

Стаття присвячена вивченню трудоголізму серед шкільних вчителів. Для того, щоб вчасно діагностувати трудоголізм, потрібно володіти методами і методиками, здатними задовольнити цю мету, а також мати критерії, за допомогою яких можна визначити рівні прояву трудоголізму серед педагогів. Метою цієї статті є окреслити межі рівнів прояву трудоголізму, а також зіставити ці рівні з демографічними характеристиками досліджуваних. Для задоволення поставлених завдань була використана методика «Шкала трудоголізму» в адаптації І. Онопченко. Методика «Шкала трудоголізму» пройшла психологічну валідацію та культурну адаптацію у 2019 році на базі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки із урахуванням основних психометричних вимог щодо апробації та стандартизації психологічних методик. Методика «Шкала трудоголізму» в адаптації І. Онопченко складається із 18 тверджень, на кожне із яких респондентам пропонується 6 варіантів відповідей за шкалою Лайкерта. Всього в дослідженні взяло участь 80 вчителів з потижневою зайнятістю не менше 18 годин. Щоб дослідити, наскільки трудоголізм пов'язаний з демографічними характеристиками, був використаний регресійний аналіз, в якому трудоголізм служив залежною змінною, а вік, сімейний статус і стаж служили незалежними змінними. Результати регресійного аналізу свідчать про те, що вік, сімейний статус і стаж не пов'язані з рівнем прояву трудоголізму. Ці три змінні пояснюють 5.0%, $R^2 = 0,051$, $F(3,76) = 1,35$, $p = 0,265$. У той же час було встановлено помірний негативний кореляційний зв'язок між показниками якості життя і стажу ($r = -0,314$, $p < 0,01$) і якості життя і віку ($r = -0,314$, $p < 0,01$) у вчителів. Таким чином, незважаючи на те, що вік, стаж і Сімейний стан не пов'язані з проявами трудоголізму, з віком і стажем роботи якість життя вчителів погіршується. У той же час це погіршення не обумовлено безпосереднім впливом трудоголізму або посиленням ранніх дисфункціональних схем, а пов'язано з іншими факторами, які вимагають подальшого комплексного дослідження".

Ключові слова: трудоголізм, трудоголіки, адиктивна поведінка, педагог, учитель, рівні прояву, аспект трудоголізму, праця, робота.

Постановка проблеми. З одного боку, від вчителів потребується не лише педагогічна майстерність та компетентність у тій області знань, яку вони викладають, але й високий рівень психологічних знань та вмінь задля підтримання високої ефективності праці. Також професія вчителя вимагає значних енерговитрат через те, що ця робота охоплює собою усі сфери психіки та життя людини. Для того, щоб бути хорошим педагогом, учитель знаходиться у стані невинного професійного та психологічного розвитку, слідує за науковими розробками у сфері, яку викладає, відвідує курси підвищення кваліфікації, отримує знання через взаємодію з колегами, тощо. Кожний зацікавлений у своїй діяльності педагог прагне досягнути високого рівня професійної компетентності, відповідати жорстким вимогам навчальних закладів та бути на передовій лінії серед представників своєї професії. Для досягнення цих цілей учитель повинен старанно працювати, витратити багато позакласного часу на підготовку до уроків та свій власний професійний розвиток, відвідуючи різноманітні наукові конференції, засідання, курси, тощо. В умовах світової пандемії та самоізоляції учителі перейшли на дистанційну форму освіти, через що межа між роботою та іншими аспектами життя учителя є розмитою: дім для них перетворився у робоче місце. У зв'язку з переліченим вище для вчителя існує ризик перетворити роботу у сенс свого життя. Трудоголізм – поведінкова залежність, яка виявляє себе у втечі від реальності через фіксацію на праці (Гарсон, 2005: 15-21). Для вчасної психологічної допомоги потрібно володіти методами та методиками діагностики трудоголізму, а також мати критерії, за якими можна визначити рівень схильності учителя до цієї адикції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні серед вчених ще не склалося єдиної думки щодо дефініції трудоголізму. М. Гріфітс вважає, що трудоголізму, як й іншим залежностям притаманні наступні компоненти: значимість, зміна настрою, толерантність, синдром відміни, рецидив (Гріфітс, 2010: 119-125).

А. Бакар, В. Шауфелі й Т. Таріс вбачають у трудоголізму компульсивну, надмірну потребу працювати (Шауфелі, 2008). К. Селінджер дає наступне визначення цій адикції: трудоголізм – нав'язлива потреба працювати, яка негативно впливає на інші сфери життя особистості (Селінджер, 2007: 71-72). Для діагностики трудоголізму С. Мосье підраховує кількість часу, який особа присвячує трудовій діяльності (Мосье, 1998). На думку Б. Гарсона трудоголізм – спосіб втечі від неприємної чи неприйнятної дійсності (Гарсон, 2005: 15-21).

Підбиваючи підсумки, ми можемо стверджувати, що протягом останніх десятиліть трудоголізм було розглянуто з точки зору різних напрямів, а також описано, опираючись на різноманітне психологічне підґрунтя.

Проблемою трудоголізму серед педагогів займалася А. Шавельєва, котра вивчала зв'язок трудоголізму з професійно-етичними уявленнями вчителів (Шавельєва, 2019). Р. Рейзен, А. Вінборн, С. Німейєр та А. Монро займалися вивченням взаємозв'язку між трудоголізмом та стадіями професійного розвитку вчителів молодших класів (Рейзен, 2014: 105-114). С. Екінчіта С. Нартгун і Х. Тукель досліджували погляди учителів щодо трудоголізму та абсолютного професіоналізму (Екінчіта, 2016: 113-118).

Отож тема трудоголізму серед учителів хоча й є розробленою, але все ж потребує подальшого вивчення.

Мета статті полягає у визначенні рівнів прояву трудоголізму та їх зіставленні з демографічними характеристиками досліджуваних.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Методика «Шкала трудоголізму» в адаптації І. Онопченко складається із 18 тверджень, на кожне із яких респондентам пропонується 6 варіантів відповідей за шкалою Лайкерта. Кожному варіантові відповідей присвоєно певний бал, який використовується при обрахункові результатів (табл. 1).

Таблиця 1

Варіанти відповідей та бали методики «Шкала трудоголізму»

Варіанти відповідей	Бали
Повністю не згоден <i>або</i> повністю не згодна.	1
Не згоден <i>або</i> не згодна.	2
Частково не згоден <i>або</i> частково не згодна.	3
Частково згоден <i>або</i> частково згодна.	4
Згоден <i>або</i> згодна.	5
Повністю згоден <i>або</i> повністю згодна.	6

В методиці «Шкала трудоголізму» виділено 6 шкал, кожна із яких описує поєднання однієї із трьох модальностей трудоголізму з одним із двох видів ресурсів трудоголізму (табл. 2).

Таблиця 2

Модальності та ресурси методики «Шкала трудоголізму»

Модальності трудоголізму		Ресурси трудоголізму	
a1	Когнітивна (думки про роботу)	b1	час
a2	Емоційна (почуття щодо роботи)		b2
a3	Інструментальна (надмірна праця)		

У такий спосіб, в методиці «Шкала трудоголізму» виділено 3 модальності трудоголізму (когнітивна, емоційна та інструментальна) та 2 види ресурсів трудоголізму (час та зусилля). Через поєднання кожної із модальностей із кожним видом ресурсів в опитувальнику виділено 6 шкал, представлених у таблиці 3.

Таблиця 3

Шкали опитувальника «Шкала трудоголізму»

№	Назва	Аспекти трудоголізму	Комбінації модальностей з ресурсами
1	a1-b1	Когнітивний	Когнітивна + час
2	a1-b2		Когнітивна + зусилля
3	a2-b1	Емоційний	Емоційна + час
4	a2-b2		Емоційна + зусилля
5	a3-b1	Інструментальний	Інструментальна + час
6	a3-b2		Інструментальна + зусилля

Отже опитувальник містить 6 шкал у відповідності з кожною комбінацією модальностей трудоголізму із його ресурсами. Ці шкали можливо об'єднати у 3 більші групи, які б відповідали 3 аспектам трудоголізму (за модальностями): когнітивний, емоційний та інструментальний.

Кожній із шкал методики «Шкала трудоголізму» відповідає по 3 твердження. Загалом методика складається із 18 пунктів, 2 із яких мають обернений порядок обрахунку (твердження 3 та 4). Усі інші пункти опитувальника мають прямий порядок обрахунку (Онопченко, 2019).

Таблиця 4

Рівні трудоголізму

Рівні трудоголізму	Загальна кількість балів
Низький	42-60
Середній	61-69
Високий	70-108

За допомогою методики «Шкала трудоголізму» можна визначити 3 рівні вираження трудоголізму серед респондентів: низький, середній та високий (табл. 4). Для розрахунку загального рівня вираженості трудоголізму ми послуговуємося сумою отриманих балів за усіма шкалами опитувальника.

- ◆ Низький рівень трудоголізму (42-60 балів) свідчить про те, що особа не страждає від трудоголізму, або він є ледве вираженим.

- ◆ Середній рівень трудоголізму (61-69 балів) свідчить про те, що особа не має виражених ознак трудоголізму, однак схильна до його розвитку.
- ◆ Високий рівень трудоголізму (70-81 балів) свідчить про те, що особа страждає від трудоголізму.
- ◆ Якщо ж сума балів респондента є нижчою, ніж 42, тоді це свідчить про відсутність ознак трудоголізму.

Таблиця 5

Рівні вираженості аспектів в трудоголізмі (за модальностями)

Рівні	Когнітивний аспект	Емоційний аспект	Інструментальний аспект
Низький	10-22	12-15	11-23
Середній	23-25	16-19	24-26
Високий	26-36	20-36	27-36

Як ми можемо бачити у таблиці 5 границі рівнів для кожного аспекту трудоголізму трохи відрізняються. Так для когнітивного аспекту трудоголізму нижньою межею прояву є 10 балів, для емоційного – 12 балів, а для інструментального – 11 балів. Середній рівень когнітивного аспекту трудоголізму починається з 23 балів, емоційного з 16 балів, а інструментального з 24 балів. Високий же рівень когнітивного аспекту трудоголізму розпочинається із 26 балів, емоційного – 20 балів, та інструментального з 27 балів.

Методика «Шкала трудоголізму» пройшла психологічну валідацію та культурну адаптацію у 2019 році на базі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки із урахуванням основних психометричних вимог щодо апробації та стандартизації психологічних методик.

Методика «Шкала трудоголізму» в адаптації І. Онопченко володіє високим рівнем внутрішньої узгодженості, про що свідчить коефіцієнт α -Кронбаха, який складає 0,712 (Онопченко, 2019).

Емпіричне дослідження проводилося у чотирьох закладах середньої освіти міста Луцька, а саме у:

- ◆ Луцькому ліцеї №3 (27 досліджуваних).
- ◆ Загальноосвітній школі №23 (21 досліджуваний).
- ◆ Гімназії №18 (20 досліджуваних).
- ◆ Луцькому ліцеї №22 (12 досліджуваних).

Усього в дослідженні прийняло участь 80 вчителів з потижневою зайнятістю щонайменше 18 годин, з яких 75 респондентів були жінками (93%), а 5 – чоловіками (7%). 64 особи знаходяться у шлюбі (80%), тоді як 16 (20%) не

знаходяться у шлюбних відносинах. Усі досліджувані працювали повний робочий день (табл. 6).

Таблиця 6

Описові параметри вибірки досліджуваних

Стать		Сімейний стан	
Жіноча	Чоловіча	У шлюбі	Вільний <i>або</i> вільна
75	5	64	16
Співвідношення у відсотках			
93%	7%	80%	20%
Професійний статус: повний робочий день			
100%			

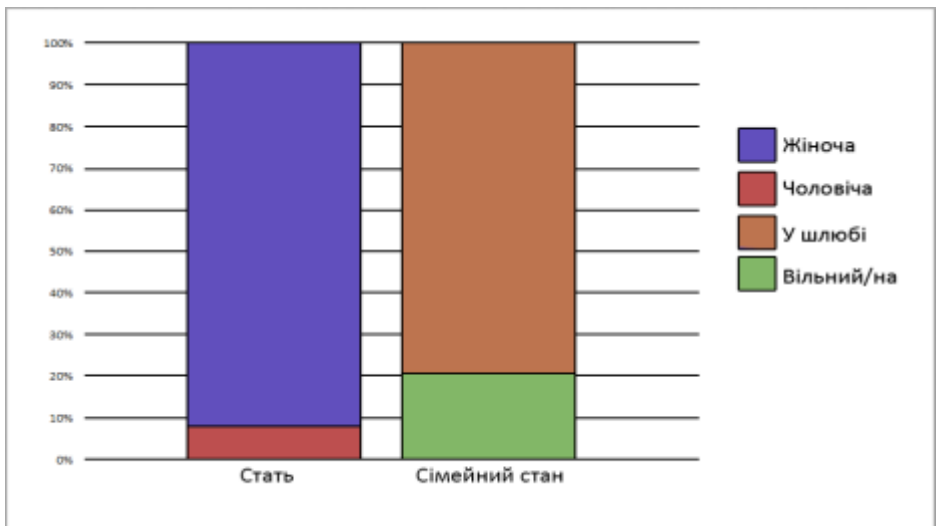

Рис. 1. Співвідношення статі та сімейного стану досліджуваних

На рис. 1 ми можемо бачити співвідношення чоловіків та жінок серед респондентів, а також співвідношення досліджуваних, що перебувають у шлюбі, та є вільними. Переважна більшість осіб, які прийняли участь в емпіричному дослідженні є заміжніми жінками.

Таблиця 7

Описові параметри вибірки досліджуваних

Вік		Стаж	
Мін. значення	26	Мін. значення	4
Мак. значення	64	Мак. значення	44
Сер. значення	46,5	Сер. значення	24,1
Серед. кв. відхилення	10,12	Серед. кв. відхилення	11,0

Нижній поріг вікового діапазону досліджуваних складає 26 років, тоді як верхній – 64 роки. Середній вік досліджуваних – 46 роки, а середньоквадратичне відхилення 10 років (табл. 7).

Щодо стажу роботи, то мінімальне значення за цим показником – 4 роки, максимальне – 44 роки. Середній стаж досліджуваних – 24 роки, а середньоквадратичне відхилення 11 років (табл. 7).

Таблиця 8

Відсоткове співвідношення рівнів вираження трудоголізму серед досліджуваних

Рівні трудоголізму	Відсоток досліджуваних
Низький	35%
Середній	35%
Високий	30%

Отож, 35% респондентів мають низький рівень трудоголізму, ще 35% мають середній рівень трудоголізму, а 30% мають високий рівень трудоголізму. У таких спосіб, ми можемо стверджувати, що близько 30% учителів мають схильність до формування та закріплення залежності від праці (табл. 8).

Таблиця 9

Відсоткове співвідношення рівнів вираження когнітивного аспекту трудоголізму серед досліджуваних

Рівні трудоголізму	Відсоток досліджуваних
Низький	40%
Середній	32,5%
Високий	27,5%

Як ми можемо бачити у таблиці 9 40% учителів мають низький рівень когнітивного аспекту трудоголізму, 32,5% середній рівень, а 27,5 – високий рівень когнітивного аспекту трудоголізму.

Когнітивний аспект трудоголізму є пов'язаним із думками про роботу та розумовими зусиллями, направленими на працю. Особа, у якої домінує цей

аспект трудоголізму, схильна ретельно складати робочий план та займатися пошуком альтернативних шляхів розв'язання робочих завдань (твердження: опитувальника «Шкала трудоголізму»: *«Докладаєте багато розумових зусиль, щоб працювати»*). Така людина увесь час думає про роботу (твердження: *«Постійно думаєте про пов'язані з роботою справи»*). Також, вона не може відволіктися від нав'язливих думок про роботу (твердження: *«Навіть коли намагаєтеся відволіктися від думок про роботу, все одно багато думаєте про неї»*). Роздуми про роботу займають багато часу (твердження: *«Довго думаєте над робочими завданнями»*). Учителі, у яких домінує когнітивний аспект трудоголізму, спрямовані на тяжку розумову працю, однак їх у меншій мірі хвилює корисність, доцільність та результативність цієї роботи (твердження: *«Позитивно сприймаєте посади, які вимагають від вас багато праці, однак, не зважаєте на те, наскільки корисними будуть задачі, які ви виконуєте»*).

Таблиця 10

Відсоткове співвідношення рівнів вираження емоційного аспекту трудоголізму серед досліджуваних

Рівні трудоголізму	Відсотокдосліджуваних
Низький	37.5%
Середній	40%
Високий	22.5%

Низький рівень емоційного аспекту трудоголізму спостерігається у 37,5% респондентів, середній рівень у 40%. Учителів з високим рівнем цього аспекту трудоголізму нараховується 22,5% (табл. 10).

Емоційний аспект трудоголізму пов'язаний з емоціями, які людина переживає стосовно своєї роботи: ці емоції можуть бути як позитивними, так і негативними. Робота для осіб, у яких переважає цей аспект трудоголізму, має виражене емоційне забарвлення. Ці люди не відчувають розчарування від вимушених перепрацювань (твердження: *«Відчуваєте розчарування, якщо вам потрібно залишитися на роботі після закінчення робочого дня»*) та не дратуються, якщо виконання їх роботи вимагає від них безлічі зусиль (твердження: *«Відчуваєте роздратування, коли вам доводиться докладати багато зусиль для того, щоб виконувати роботу»*). Вони не можуть байдикувати, або ж спокійно відпочивати через тривогу, яка виникає у них в моменти, коли вони не займають себе безперервною працею (твердження: *«Почувається неспокійно, коли ви зайняті не увесь час»*). Якщо ж особам із домінантним емоційним трудоголізмом потрібно тяжко й завзято працювати, то вони відчувають емоційне піднесення (твердження: *«Відчуваєте значне*

піднесення, якщо вам доводиться зосереджувати багато зусиль у роботі»). У випадку, якщо робочий день закінчується раніше, ніж було заплановано, трудоголіки з вираженим емоційним аспектом трудоголізму схильні розчаровуватися та засмучуватися (твердження: *«Почуваєтеся розчарованими, якщо робочий день закінчується раніше, ніж ви очікували»*). Якщо ж планується тяжкий робочий день, під час якого потрібно буде поглиблено працювати, то ці особи відчувають ентузіазм (твердження: *«Відчуваєте ентузіазм щодо робочих днів, у які потрібно тяжко працювати»*).

Таблиця 11

Відсоткове співвідношення рівнів вираження інструментального аспекту трудоголізму серед досліджуваних

Рівні трудоголізму	Відсоток досліджуваних
Низький	40%
Середній	32.5%
Високий	27.5%

У такий спосіб, низький рівень інструментального аспекту трудоголізму мають 40% досліджуваних, 32,5% – середній рівень, а 27,5 – високий (табл. 11).

Інструментальний аспект трудоголізму пов'язаний безпосередньо з процесом праці. Особи, у яких домінує цей аспект трудоголізму схильні працювати понаднормово та брати на себе більше обов'язків, ніж того вимагає посада учителя (твердження: *«Працюєте понаднормово, виконуючи більше обов'язків, ніж вимагає ваша посада»*). Вони завжди працюють старанно та завзято (твердження: *«Працюєте дуже старанно»* та *«Працюєте дуже завзято»*). Також ці особи схильні приходити на роботу завчасно, щоб попрацювати до початку робочого дня, а потім затримуватися після його закінчення (твердження: *«Приходите на роботу першими та йдете з роботи останніми»*). Вони не роблять перерв у робочий час, працюючи навіть під час перерви на обід (твердження: *«Працюєте увесь час, навіть тоді, коли у вас перерва (наприклад: обідня перерва, кава-брейк, тощо)»*). Над робочими завданнями, які відбирають багато зусиль, такі особи працюють старанно та завзято (твердження: *«Напружено працюєте над виснажливими робочими завданнями»*).

Когнітивний та інструментальний аспекти трудоголізму є більш вираженими серед учителів. Високий рівень за цими показниками було виявлено у 27,5% респондентів. Емоційний є менш вираженим, відсоток осіб із високим рівнем цього аспекту трудоголізму складає 22,5%.

Аби дослідити наскільки трудоголізм пов'язаний із демографічними характеристиками, було використано регресійний аналіз, в якому трудоголізм слугував залежною змінною, а вік, сімейний статус та стаж слугували незалежними змінними.

Висновки. Результати регресійного аналізу свідчать про те, що вік, сімейний статус та стаж не пов'язані із рівнем прояву трудоголізму. Ці три змінні пояснюють 5.0 % , $R^2 = 0,051$, $F(3,76) = 1,35$, $p = 0,265$. Водночас було встановлено помірний негативний кореляційний зв'язок між показниками якості життя і стажу ($r = -0,314$, $p < 0,01$) та якості життя і віку ($r = -0,314$, $p < 0,01$) у вчителів. У такий спосіб, незважаючи на те, що вік, стаж та сімейний стан не пов'язані із проявами трудоголізму, з віком та стажем роботи якість життя вчителів погіршується. Водночас це погіршення не обумовлено безпосереднім впливом трудоголізму чи посиленням ранніх дисфункційних схем, а пов'язано з іншими чинниками, які потребують подальшого комплексного дослідження.

Література

1. Garson B. *Work addiction in the age of information technology: An analysis*. Indian Institute of Management Bangalore Management Review. 2005. №7. С. 15-21.
2. Griffiths M. *The role of context in online gaming excess and addiction: Some case study evidence*. International Journal of Mental Health and Addiction. 2010. №8. С. 119-125.
3. Schaufeli W., Taris T., Bakkar A. *It takes two to tango: Workaholism is working excessively and compulsively*. The long work hours culture: Causes, consequences, and choices : monograph, United Kingdom : Emerald Group Publishing Limited, 2008.
4. Griffiths M. *The role of context in online gaming excess and addiction: Some case study evidence*. International Journal of Mental Health and Addiction. 2010. №8. С. 119-125.
5. Mosier S. *Workaholics: An analysis of their stress, success, and priorities*. Unpublished master thesis. University of Texas, Austin. 1982.
6. Шевелёва А. *Профессионально-этические представления педагогов во взаимосвязи с эмоциональным выгоранием и трудоголизмом*. Мир науки. Педагогика и психология. 2019. №6.
7. Reysen R., Winburn A., Niemeyer S., Monroe A. *The relationship between workaholism tendencies and stage of development in a K-12 teacher population*. Journal of Contemporary Water Research & Education. 2014. №2. С. 105-114.

8. Nartgun Ş., Ekinci S., Hayrettin T., İbrahim L. *Teacher Views Regarding Workaholism and Occupational Professionalism*. Universal Journal of Educational Research. 2016. №4. С. 113-118.

9. Онопченко І. (2019) *Психологічна валідизація і культурна адаптація опитувальника «The Workaholism Facet-Based Scale»*, Психологічні перспективи. 2019. №9. С. 92-96.

References

1. Garson B. (2005) *Work addiction in the age of information technology: An analysis*. Indian Institute of Management Bangalore Management Review. №7. С. 15-21 [in English].

2. Griffiths M. (2010) *The role of context in online gaming excess and addiction: Some case study evidence*. International Journal of Mental Health and Addiction. №8. С. 119-125 [in English].

3. Schaufeli W., Taris T., Bakkar A. (2008) *It takes two to tango: Workaholism is working excessively and compulsively. The long work hours culture: Causes, consequences, and choices*: monograph, United Kingdom : Emerald Group Publishing Limited [in English].

4. Griffiths M. (2010) *The role of context in online gaming excess and addiction: Some case study evidence*. International Journal of Mental Health and Addiction. №8. С. 119-125 [in English].

5. Mosier S. (1982) *Workaholics: An analysis of their stress, success, and priorities*. Unpublished master thesis. University of Texas, Austin. 1982 [in English].

6. Sheveljova A. Professional'no-jeticheskie predstavlenija pedagogov vo vzaimosvjazi s jemocional'nym vygoraniem i trudogolizmom [*The professional-etics representations of teachers in relationship with burnout and workaholism*]. Mir nauki. Pedagogika i psihologija. 2019. №6.

7. Reysen R., Winburn A., Niemeyer S., Monroe A. (2014) *The relationship between workaholism tendencies and stage of development in a K-12 teacher population*. Journal of Contemporary Water Research & Education. №2. С. 105-114 [in English].

8. Nartgun Ş., Ekinci S., Hayrettin T., İbrahim L. (2016) *Teacher Views Regarding Workaholism and Occupational Professionalism*. Universal Journal of Educational Research. №4. С. 113-118 [in English].

9. Онопченко І. (2019) *Психологічна валідизація і культурна адаптація опитувальника «The Workaholism Facet-Based Scale»*[*Psychological validation and cultural interpretation of the questionnaire «The Workaholism Facet-Based Scale»*], Психологічні перспективи. №9. С. 92-96.

Onopchenko I.

LEVELS OF WORKAHOLISM IN TEACHERS

This article is dedicated to the study of workaholism among school teachers. In order to diagnose workaholism in time, you need to know the methods and techniques that can meet this goal, as well as have criteria that can be used to determine the levels of workaholism among educators. The purpose of this article is to delineate the boundaries of the levels of workaholism, and also to compare these levels with the demographic characteristics of the subjects. The «Workaholism Facet-Based Scale» method was used in the adaptation of I. Onopchenko to meet this goal. The Workaholism Facet-Based Scale (WFBS) was gauged by 18 items on a Likert scale between 1 (“strongly disagree”) and 6 (“strongly agree”). This measure was based on the mapping sentence. The measure is divided into six structuples, and for each one were generated three different items. In total, 80 teachers with a weekly employment of at least 18 hours took part in the study. A regressive analysis was used, in which workaholism served as a dependent variable, and age, family status, and seniority served as independent variables in order to investigate how much workaholism is related to demographic characteristics. The results of regressive analysis show that age, family status and working experience are not connected with the level of workaholism. These three variables explain 5.0%, $R^2 = 0.051$, $F(3,76) = 1.35$, $p = 0.265$. At the same time, a moderate negative correlation was found between indicators of quality of life and seniority ($r = -0.314$, $p < 0.01$) and quality of life and age ($r = -0.314$, $p < 0.01$) among teachers. Thus, despite the fact that age, seniority and marital status are not connected with workaholism, age and work experience, the life quality of educators is deteriorating. At the same time, this deterioration is not stipulated by the direct influence of workaholism or the strengthening of early maladaptive schemes, but is related to other factors that require further comprehensive research.

Key words: *workaholism, teacher, workaholic, levels of workaholism, work, job, regressive analysis, demographic characteristics.*

Онопченко Ірина Вікторівна – здобувач кафедри загальної і соціальної психології та соціології, Східноєвропейський Університет імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2020 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВСТАНОВЛЕННЯ ГАРМОНІЙНИХ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН У КОНСУЛЬТАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ

ORCID: 0000-0002-4113-4975

Мета статті – виявити основні причини розгортання конфліктних шлюбно-сімейних відносин, та основні чинники подолання консультантом шлюбно-партнерських протистоянь, і сприяння встановленню гармонійних сімейних взаємин у подружній парі.

Методи. У статті застосовано описовий і компаративний методи, а також методи дискурс-аналізу для виявлення специфіки сімейних взаємин через аналіз самозвітів деяких клієнтів психологічної консультації, що зверталися по допомогу фахівця у зв'язку із конфліктними взаєминами у родині.

Результати. Стаття присвячена аналізу чинників та передумов гармонійних взаємин у родині засобами консультативної діяльності практичного психолога. Описано природу конфліктного процесу, його базис та специфіку розгортання. Проаналізовано ключові фактори появи конфліктів та причини, що призводять до загострення конфліктної взаємодії між членами подружжя. Описано можливі шляхи подолання патологічних негативних емоційних станів при перебуванні членів подружжя у ситуаціях конфліктної взаємодії та кризових періодах. Визначено, що специфіка шлюбно-сімейних взаємин тісно пов'язана із ситуаціями неспівпадіння інтересів кожного із членів подружжя. Відповідний спектр взаємного непорозуміння та відстоювання власних інтересів провокує розгортання конфліктної взаємодії.

Наголошено, що одним із найбільш виражених та деструктивних проявів негативних аспектів конфліктної взаємодії є накопичення емоційної напруги і як наслідок – неможливість розрядити власний негативний емоційний фон. Частими є випадки невміння членів подружжя висловитися стосовно власних негативних переживань, проте не у лайливій та звинувачувальній формі, а конгруентно, стосовно лише власного ставлення до проблеми чи наявності певної емоційно незадоволеної потреби.

Висновки. У статті вирізнено основні типи сімей відповідно до типу негативного емоційно-особистісного стану протікання: кризова, проблемна, конфліктна та невротична родини. Згідно запропонованої орієнтовної типології щодо стилю конфліктності у родині, маємо класифікаційний критерій розподілу відповідно до специфічних станів переживання даного типу

конфліктності. У кризовій родині переважаючим є загострений стан переживання: члени родини у постійному актуальному режимі перебувають у ситуації провокованих і невирішених конфліктів. Проблемний тип родини передбачає тривалий стан протікання, тобто динамічні у часі та не вирішені протягом тривалого часового проміжку труднощі. Невротична родина характеризується передовсім латентним (завульованим) станом перебігу конфліктного процесу, тобто причини конфліктів не поверхові, часто навіть неусвідомлювані. Конфліктна родина визначає в якості провідного перманентний стан невдоволення: причини конфлікту змінюються, проте ситуація конфлікту постійна. Підкреслено, що відповідний конфліктний тип особистості одного або обох із подружжя вимагає відповідного консультативного чи корекційного втручання.

Ключові слова: сімейні конфлікти, подружні кризи, шлюбно-сімейні взаємини, гармонійні взаємостосунки, сімейне консультування.

Постановка проблеми. Передумови до появи конфліктних взаємин у подружній парі пов'язані зі зміною подружніх настанов протягом періоду спільного життя. У попередньому досвіді у обох членів подружжя формувалися очікування, установки по відношенню один до одного, а також «зони внутрішньої самотності» (термін К.Палій) (Палій, 2013), що означає ті внутрішньо-особистісні зони, в яких в ранній період формування особистості, а потім і в пізніші періоди, особистість не була зрозуміла іншими, прийнята, і вимушена була залишатися зі своїми складнощами наодинці), самосприйняття, ставлення до себе, самооцінка та ін. Із таким багажем деструктивних самоставлень та викривлених складників сприйняття оточуючих, зближуючись, люди вступають у тривалі стосунки, а далі у шлюб один з одним.

Одним із найбільш виражених та деструктивних проявів негативних аспектів конфліктної взаємодії є накопичення емоційної напруги і як наслідок – неможливість розрядити власний негативний емоційний фон. Частими є випадки невміння членів подружжя висловитися стосовно власних негативних переживань, проте не у лайливій та звинувачувальній формі, а конгруентно, стосовно лише власного ставлення до проблеми чи наявності певної емоційно незадоволеної потреби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основними працями з теорії та практики психологічного консультування, що були використані при написання даної статті, є роботи Б.Й. Хасана, О.Ф. Бондаренка та Т.М. Титаренко. Авторитетні вчені розглядали питання подружньої сумісності, задоволеності шлюбом у парі, емоційного та конативного складників подружнього життя, умов гармонійного сімейного життя тощо.

Науково цінними для нашого дослідження є праці М.М. Обозова та Т.М. Трапезнікової (аналіз психологічної сумісності подружньої пари, а також специфіки взаємно адаптації у перші роки спільного життя); Ю.Е. Альшиної та Л.Я. Гозмана (аспекти задоволеності шлюбом та розподілу ролей у подружній парі); Л.І. Мороз, Г.М. Дубчак та Т.В. Говорун (ціннісно-сміслові орієнтації та шлюбно-сімейні установки членів подружжя, настанов на майбутню подружню взаємодію); Л.З. Сердюк (психологічна специфіка та причини розлучень у шлюбній парі); А.А. Богословського (емоційний складник подружніх взаємин, кохання у шлюбі та динаміка емоційних трансформації членів подружньої пари) тощо.

Мета статті: виявити основні причини розгортання конфліктних шлюбно-сімейних відносин, та основні чинники подолання консультантом шлюбно-партнерських протистоянь, і сприяння встановленню гармонійних сімейних взаємин у подружній парі.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У практиці консультативної психології прийнято кваліфікувати в якості основних причин розлучень подружньої пари наявність явної або прихованої подружньої несумісності (рис. 1).

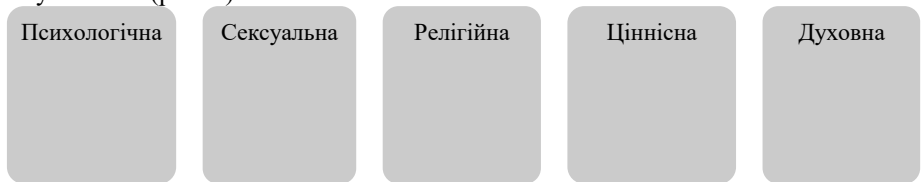

Рис. 1. Основні види подружньої несумісності

Звісно, специфіка явища подружньої несумісності не так очевидна, як може здаватися на перший погляд. Окрім того, зовнішніх чинників, що чинять серйозний тиск на сім'ю, завжди вистачає. Проте, на протипагу достатньо односторонній, на нашу думку, трактовці, можна вирізнити так звані сучасні чинники, що діють на сім'ю останніми роками, і мають свою специфіку. Ось деякі з них (Петрановская, 2016):

- нестабільна економічна, політична обстановка в суспільстві, соціальний тиск, певний суспільний невроз – порушення відчуття базисної впевненості, сумніви у стабільності та «завтрашньому дні»;

- тиск зобов'язань по роботі, «боргове» навантаження на сім'ю у вигляді, наприклад, іпотечних і інших кредитів (оскільки наразі пріоритетом є самостійне проживання членів родини);

- дистанціювання і часті емоційні розриви з членами розширеної сім'ї, зокрема, з батьками, і специфічні стосунки із зайнятими матерями, що призводить до дефіциту емоційної і іншої внутрішньо-сімейної підтримки;

- максимальна завантаженість усіх членів сім'ї, кожен як би є трудоголіком (додаткова робота у папи, навчання і робота у мами, діти, переобтяжені уроками, гуртками, зайнятістю).

Необхідний ресурс просто не встигає відновлюватися, до того ж піклуватися про себе не є «цінністю» в нашій культурі: первинною стає робоча і побутова зайнятість. Коли уся родина виснажена та втомлена, резерви сім'ї виснажуються, і нікому надавати підтримку, зберігати родинне вогнище.

М. Боуен, виділивши у своїй «Теорії сімейних систем» параметр «соціальна регресія», відмічає: «емоційні проблеми суспільства мають подібність з емоційних проблем сім'ї» (Варга, 2005). Поняття соціальної регресії, на думку автора, постулює, що «той же процес розвивається в суспільстві; що ми переживаємо період зростання хронічного соціального занепокоєння; що суспільство реагує емоційними рішеннями для зниження поточної тривоги; що результатом цього є симптоми дисфункцій; а зусилля із пом'якшення цих обставин призводять до більше афективних законодавчих ініціатив, що ще більше ускладнює проблему; і що цей цикл повторюється аналогічно тому, як сім'я йде через подібні цикли до стану, який ми називаємо «емоційним захворюванням» (Варга, 2005: 222). Боуен відмітив дані аспекти і розмірковував про це більше ніж півсторіччя тому, але саме ці процеси у вираженій формі мають місце і зараз.

Можемо говорити про появу феномену «втоми від шлюбу». Передовсім втома виявляється як наслідок сукупності причин, незначних конфліктних ситуацій, поверхнево вирішених проблемних питань (внутрішньо-особистісних та міжособистісних у родині), відсутності коректного шляху розв'язання труднощів у взаємостосунках. Феномен шлюбної втоми перш за все характеризується дифузністю скарг на партнера, дещо розмитими та суперечливими претензіями до шлюбного партнера (або взаємними). У такому разі консультант розглядає усі проблемні питання поступово, дотримуючись етапності «від простих проблем до складних». У переважній більшості випадків вже на середині консультативного процесу учасники можуть самостійно формулювати первинні (дійсні) причини появи певного конфліктного загострення у родині. Правильне артикулювання проблем та їх передумов дозволяє встановити коректну та продуктивну до вирішення сукупність причинно-наслідкових зв'язків (Волкова, 2005).

По-перше, можемо говорити про дію нормативної (на жаль, неминучої) подружньої кризи, в результаті якої один із подружжя перестає

ідеалізувати партнера, починаючи сприймати інакше і самого себе. Відповідно, диференційованість родини значно знижується при підвищенні рівня тривоги, і виникають передумови для посилення впливу на родину цих негативних факторів – відокремленості та наростання особистісного егоцентризму.

По-друге, зовнішній тиск, що неминуче очікує на кожного із членів подружжя по окремій стратегії сприйняття (підвищена середовищна тривога, недостатньо продуктивна адаптованість до соціально-побутових умов), значно впливає на здатність кожного із членів родити «відфільтровувати» негативні зовнішні (отруюючі) впливи зовні. Про даний феномен говорять, коли відмічають деяку негативну складову впливу на настрій та поведінки члена родини після, до прикладу, робочого дня. Сукупність накопичених негативних впливів та невміння їх продуктивно перебороти складають суттєве підґрунтя для розгортання сімейних конфліктів та взаємного непорозуміння (Дружинин, 2003).

По-третє, слабо розвинена здатність членів родини комунікувати один з одним, що заважає родині змінюватися оптимально синхронно, складає значну частку причин конфліктних взаємовідносин. Дане явище можна охарактеризувати поняттям непрозорості системи взаємин; мова йде про неможливість партнера конгруентним чином сповістити іншого про власні внутрішньо-особистісні переживання, процеси, ідеї тощо, а також наявність дезорієнтуючих установок по відношенню до ситуацій взаємодії зі шлюбним партнером, що також призводить до накопичення напруження у стосунках і відповідному хронічного дистресу – втоми від шлюбно-сімейних взаємовідносин (Ткачук, 2017).

Один із вагомих етапів психологічного консультування шлюбних пар із ознаками конфліктних взаємин є визначення типу конфлікту, тобто передумов його виникнення та специфіки протікання. Вирізняємо чотири основних типи сімей відповідно до типу негативного емоційно-особистісного стану протікання: кризова, проблемна, конфліктна та невротична родини (див. рис. 2).

Отже, згідно запропонованої орієнтовної типології щодо стилю конфліктності у родині, маємо класифікаційний критерій розподілу відповідно до специфічних станів переживання даного типу конфліктності. У кризовій родині переважаючим є загострений стан переживання: члени родини у постійному актуальному режимі перебувають у ситуації провокованих і невіршених конфліктів. Проблемний тип родини передбачає тривалий стан протікання, тобто динамічні у часі та не вирішувані протягом тривалого часового проміжку труднощі. Невротична родина характеризується передовсім латентним (завуальованим) станом перебігу конфліктного процесу, тобто причини конфліктів не поверхові, часто навіть неусвідомлювані. Конфліктна родина визначає в якості провідного перманентний стан невдоволення: причини

конфлікти змінюються, проте ситуація конфлікту постійна. Як наслідок, можемо говорити про відповідний конфліктний тип особистості одного або обох із подружжя, що вимагає відповідного консультативного чи корекційного втручання (Эйдемиллер, 1996).

Рис. 2. Типи родин в залежності від стилю конфліктності

Таким чином, специфіка шлюбно-сімейних взаємин тісно пов'язана із ситуаціями неспівпадіння інтересів кожного із членів подружжя. Відповідний спектр взаємного непорозуміння та відстоювання власних інтересів провокує розгортання конфліктної взаємодії (Палей, 2008).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, специфіка конфліктності у шлюбно-сімейній парі має значний спектр проявів. Відповідно, інструментарій роботи консультанта із сім'єю з проявами негативних емоційних і конфліктних станів визначається типом шлюбно-

сімейного конфліктогену та базисних передумов появи конфліктів, що виражається у віднесенні кожного конкретного конфліктного поля до відповідної типології за рахунок типологізації родин із певними проявами негативного емоційного стану. Кожна конфліктна родина визначає в якості провідного: загострений стан переживання, тривалий стан протікання, латентний стан перебігу, або перманентний стан невдоволення. Як наслідок, можемо говорити про відповідний конфліктний тип особистості одного або обох із подружжя, що вимагає відповідного консультативного чи корекційного втручання.

Література

1. Варга А.Я., Хамитова И.Ю. Теория семейных систем Мюррея Боуэна. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2005. № 4. <https://psyjournal.ru/articles/teoriya-semeynyh-sistem-myurreya-bouena>
2. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта. М.: Класс. 1998.
3. Витакер К., Бамберри В. Танцы с семьей: Семейная терапия: символический подход, основанный на личностном опыте. М.: Независимая фирма «Класс», 1996.
4. Волкова А. Н., Трапезникова Г. М. Методические приемы диагностики супружеских отношений. *Вопросы психологии*. 2005. № 5. С. 110-116.
5. Дружинин В. Я. Психология семьи. М.: Просвещение, 2003. 334 с.
6. Палей А.И. Отношения клиент-психотерапевт: «место встречи» и пути к нему. *Психологическая газета*. 2008. <https://psy.su/feed/2184/>
7. Палій К. Коли ідентичність не значить ідентифікація: чужі серед своїх. *Наукові записки. Серія Культурологія*. Вип. 11. С. 359-362.
8. Петрановская Л.В. Что делать если... Психологическая игра для детей. М.: АСТ, 2016. 160 с.
9. Ткачук Т.А., Іщенко А.С. Психологічні особливості взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях. *Молодий вчений*. Серія Психологічні науки. № 5 (45). 2017. С. 227-230.
10. Эйдемиллер Э. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. М.; СПб.: Фолиум, 1996. 448 с.

References

1. Varga, A.Ya., Khamitova, I.Yu. (2005). Teorija semejnyh sistem Mjurreja Boujena [Murray Bowen's Theory of Family Systems]. *Journal of Practical Psychology and Psychoanalysis*, 4. URL : <https://psyjournal.ru/articles/teoriya-semeynyh-sistem-myurreya-bouena>(Lastaccessed: 17.03.2019) [in Russian].

2. Whitaker, C. (1998). *Polnochnye razmyshlenija semejnogo terapevta* [Midnight Musings of a Family Therapist]. Moscow : Klass [in Russian].
3. Whitaker, C., Bumberry, V. (1996). *Tancy s sem'ej: Semejnaja terapija: simvolicheskij podhod, osnovannyj na lichnostnom opyte* [Dancing with the Family: Family Therapy: a Symbolic Approach Based on Personal Experience]. Moscow : Klass Independent Firm [in Russian].
4. Volkova, A.N., Trapeznikova, G.M. (2005). Metodicheskie priemy diagnostiki supruzheskih otnoshenij [Methodological Techniques for the Diagnosis of Marital Relations] *Voprosy psihologii*, 5, 110-116.
5. Druzhinin, V.Ya. (2003). *Psihologija sem'i* [Family Psychology]. Moscow : Prosveshenie [in Russian].
6. Paley, A.I. (2008). Otnoshenija klient-psihoterapevt: «mesto vstrechi» i puti k nemu [Client-Psychotherapist Relationship: “Meeting Place” and the Path to It]. *Psychological News paper*. URL : <https://psy.su/feed/2184/> (Last accessed: 17.03.2019)
7. Palii, K. (2013). Koly identychnist ne znachyt identyfikatsiia: chuzhi sered svoikh [When Identity does not Mean Identification: Strangers among Their Own People]. *Naukovi zapysky. Seriya Kulturolohiia*, 11, 359-362 [in Ukrainian].
8. Petranovskaya, L.V. (2016). *Chto delat' esli... Psihologicheskaja igra dlja detej* [What to Do if ... A Psychological Game for Children]. Moscow : AST [in Russian].
9. Tkachuk, T.A., Ishenko, A.S. (2017). Psykholohichni osoblyvosti vzaiemodii podruzhhzia u konfliktnykh sytuatsiiakh [Psychological Features of Marital Interaction in Conflict Situations]. *Molodyi Vchenyi. Series: Psychological Sciences*, 5(45), 227-230 [in Ukrainian].
10. Eidemiller, E.G. (1996). *Metody semejnoj diagnostiki i psihoterapii* [Methods of Family Diagnosis and Psychotherapy]. St. Petersburg, Moscow: Folium [in Russian].

Erlish E.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ESTABLISHMENT OF HARMONIOUS FAMILY INTERACTIONS ARE IN A CONSULTATIVE PROCESS

***Purpose**– to educe principal reasons of development of conflict marriage-domestic relations, and basic factors of overcoming of marriage-partner oppositions a consultant, and assistance to establishment of harmonious family interactions in the married couple.*

***Methods.** In the article descriptive and comparative methods, and also methods of discourse-analysis, are applied for the exposure of specific of family interactions through the analysis of self-reports of some psychological consultation*

clients, that applied for help specialist in connection with conflict mutual relations in family.

Results. *he article is sanctified to the analysis of factors and pre-conditions of harmonious mutual relations in family by facilities of consultative activity of practical psychologist. Nature of conflict process, his base and specific of development, is described. The key factors of appearance of conflicts and reasons that result in intensifying of conflict cooperation between family members are analyzed. The possible ways of overcoming of negative emotional patois are described at the stay of family members in the situations of conflict cooperation and crisis periods. Certainly, that the specific of marriage-domestic mutual relations closely constrained with the situations of uncoincidence of interests each of family members. The corresponding spectrum of the mutual misunderstanding and defending of own interests provokes development of conflict cooperation.*

It is marked that one of the most expressed and destructive displays of negative aspects of conflict cooperation there is an accumulation of emotional tension and as a result is impossibility to discharge an own negative emotional background. Frequent are cases of lack of ability of family members to speak out in relation to the own negative experiencing, however in an abusive and accusatory form, but congruently, concerning only own attitude toward a problem or presence of the certain emotionally dissatisfied necessity.

Conclusions. *In the article the basic types of families are distinguished in accordance with the type of the negative emotionally-personality state of flowing: crisis, problem, conflict and neurotic families. In obedience to the offered reference typology in relation to style of conflict in family, have a classification criterion of distribution in accordance with the specific states of experiencing of this type of conflict. In crisis family prevailing is the strained state of experiencing: family members in the permanent actual mode are in the situation of the provoked and unsolved conflicts. The problem type of family envisages the protracted state of flowing, dynamic in time and not solvable during the protracted sentinel interval difficulties. Neurotic family is characterized foremost the latent (veiled) state of motion of conflict process, reasons of conflicts are not superficial, often even unrealized. Conflict family determines as leading the permanent state of dissatisfaction: reasons conflicts change, the situation of conflict is permanent however. Underline, that corresponding conflict type of personality one or both from the married couples requires corresponding consultative or correction interference.*

Keywords: *domestic conflicts, matrimonial crises, marriage-domestic mutual relations, harmonious mutual relations, domestic advising.*

Ерліш Ернест Андрійович – психолог, ФОП «Ерліш», м. Київ.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2020 р.

ВИКОРИСТАННЯ WISC-4 У ПРАКТИЦІ ПРОВЕДЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ОЦІНКИ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

ORCIDID 0000-0002-6074-0903

Стаття присвячена актуальній для сучасності проблемі – організації якісного психодіагностичного обстеження дитини з особливими освітніми потребами. Аналізується готовність команди фахівців інклюзивно-ресурсного центру до проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку, як базового завдання у визначенні освітньої траєкторії дитини, відповідно до міжнародних стандартів психодіагностики та соціальної парадигми розуміння особливих освітніх потреб. Увага акцентується на тому, що процедура проведення комплексного психологічного обстеження в межах інклюзивно-ресурсного центру має уніфікований характер. Йдеться про використання комплексу стандартизованих психодіагностичних методик, які мають високі показники надійності та валідності: тести для діагностики інтелектуальних здібностей дитини Leiter-3 та WISC-4; скринінгова шкала розладів аутистичного спектру CASD; диференційна діагностика розладу дефіциту уваги та гіперактивності разом із супутніми проблемами, що здійснюється за методикою Coppers-3, а також індивідуальне психоосвітнє оцінювання дітей з розладами аутистичного спектру за методикою TEACCH – PEP-3.

У статті представлено короткий огляд проблеми специфічності проведення психодіагностичного обстеження дитини, що має ненормативний когнітивний розвиток, за допомогою тесту інтелектуальних здібностей WISC-4, та особливостей оформлення результатів діагностики. Цей тест призначений для категорії осіб віком від 6 до 16 років. Використання WISC-4 дозволяє отримати об'єктивну оцінку рівня когнітивного функціонування особистості, в тому числі оцінку розумової обдарованості, а також причину можливих труднощів у пізнавальній активності, сильні та слабкі сторони когнітивної сфери дитини.

Також наведено приклад оформлення інтерпретації даних за результатами проведення такої діагностики. Отримані дані можуть бути використані у процесі розробки індивідуальної програми розвитку для дитини в освітньому закладі, циклу корекційних та психолого-педагогічних послуг для неї, адаптації чи модифікації навчальних програм, для визначення орієнтирів подальших психологічних та медичних обстежень. Визначено спектр

проблемних питань, які потребують ґрунтовного теоретичного та практичного наукового пошуку у майбутній перспективі.

Ключові слова: командна діяльність, психодіагностика, комплексна оцінка розвитку, інклюзивно-ресурсний центр, тести інтелекту, когнітивні здібності.

Постановка проблеми. Перманентність трансформаційних процесів в освітній галузі протягом останніх десяти років веде до низки нових викликів, що стосуються усіх учасників цього процесу. Особливої уваги в контексті реформування вимагає сектор інклюзивної освіти, оскільки в Україні відбувається докорінна зміна парадигми розуміння особливих освітніх потреб. Йдеться про те, що неповносправність стосується життєвих ситуацій, а не особистості. Тож, неможливість дитини бути повноцінним учасником різних сфер життєдіяльності, вказує на неготовність середовища до забезпечення такої участі. Напрочуд яскраво це спостерігається у навчальному просторі, коли дитина має адаптуватися під уже діючу освітню систему, а не навпаки – система пристосовується під освітні потреби. Сутність інклюзивності та соціальної моделі інвалідності або особливих потреб полягає у тому, що освітнє середовище з усіма своїми складовими підлаштовується під дитину. Індивідуально орієнтований простір для навчання, виховання та розвитку, що створюється у закладі загальної середньої чи дошкільної освіти – шлях до повноцінного функціонування дитини у житті.

Процес побудови індивідуальної освітньої траєкторії для «особливої» дитини має чіткий алгоритм, що відображений у нормативно-правовій базі. На теперішній час, єдиною структурою, що має повноваження визначати категорію особливих освітніх потреб, а отже й надавати рекомендації щодо організації умов навчання для дитини є інклюзивно-ресурсний центр (ІРЦ). В межах компетенції фахівців цієї установи (вчителя-реабілітолога, практичного психолога, вчителя-дефектолога та вчителя-логопеда) – здійснення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку, надання психолого-педагогічної допомоги та забезпечення кваліфікованого супроводу дитини та її родини. Однак, високий рівень відповідальності здійснюваних ними задач у відношенні дітей, надії батьків в очікуванні прийдешніх змін, кредит довіри з боку держави та суспільства, потреба стрімкої підготовки педагогічних працівників до функціонування в умовах інклюзії – вимагає прискіпливої уваги до якості діяльності інклюзивно-ресурсних центрів поряд із забезпеченням потужної методичної підтримки їхньому кадровому складу.

Одним із пріоритетних складових у роботі ІРЦ є психодіагностичний напрямок, оскільки він задає орієнтири для подальших втручань. На відміну від

колишніх стандартів психолого-педагогічної оцінки дитини, встановлений їй діагноз, що може вказувати на причину неповносправності, відтепер не має основної ролі у визначенні подальшого освітнього маршруту для неї. Акцент ставиться на тому, що може дитина або здатна опанувати. Мова про сильні сторони її особистості, зону актуального та найближчого розвитку, її здібності та ресурси, які можуть бути своєрідним каталізатором корекції слабо функціонуючих когнітивних процесів.

Зміна фокусу психолого-педагогічного обстеження дитини, що має особливі освітні потреби поєднується із гострою необхідністю здійснення професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців, що його забезпечують. Важливою умовою успішної реалізації цього процесу є комплексність у розробці навчально-методичних заходів для цієї категорії педагогічних працівників, а також системність кроків у їх проведенні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практика діяльності інклюзивно-ресурсних центрів в Україні сягає трохи більше двох років. Так, інтерес наукової спільноти щодо особливостей їх функціонування тільки починає формуватись. На протигагу цьому, існує потужний теоретико-прикладний спадок щодо навчання і розвитку дітей, які мають інтелектуальні порушення, порушення зору або слуху, опорно-рухового апарату, розлади аутистичного спектру, поведінкові та психічні розлади. Весь цей інформаційний ресурс – в допомогу фахівцям, що обстежують дитину, педагогічним працівникам, які її навчають і батькам, що виховують.

В межах реформування освітньої галузі в секторі інклюзивної освіти, державою у період 2018-2019 років було здійснено комплекс заходів щодо формування єдиної методології обстеження дітей, що мають особливі освітні потреби. Так, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27.02.2019 р. №129 «Деякі питання використання субвенції державного бюджету місцевим бюджетам та надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами у 2019 році», було реалізовано придбання комплексу з п'яти методик (WISC-4, LEITER-3, CASD, PEP-3 та CONNERS-3) для здійснення комплексного психолого-педагогічного обстеження розвитку дітей (Деякі питання використання субвенції державного бюджету місцевим бюджетам та надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами у 2019 році, Постанова Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2019 року № 129). Зазначені комплекти психодіагностичного інструментарію отримала уся мережа інклюзивно-ресурсних центрів України. Для кваліфікованого використання методик, МОН України було організовано масштабне навчання педагогічних працівників ІРЦ з подальшою сертифікацією

на право проведення психодіагностичних досліджень відповідно усім вимогам такого виду робіт.

Вперше про доцільність застосування таких психодіагностичних інструментів, як WISC-IV, Leiter-3, Conners-3, PEP-3 та CASD фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів в межах проведення комплексної оцінки розвитку дитини, йшлося у навчально-методичному посібнику «Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів» (М. Порошенко та інші, 2018). Окреслений авторським колективом підхід вказує на важливість використання фахівцями ІРЦ у своїй діяльності виключно стандартизованих, надійних та валідних методів дослідження, що унеможливають втрату цілісності у процесі вивчення розвитку дитини.

До комплекту діагностичних інструментів належить: два тести для вимірювання інтелектуальних здібностей – стандартизована методика WISC-4 і тест невербального інтелекту та когнітивних здібностей LEITER-3; тест для визначення розладу дефіциту уваги та гіперактивності CONNERS-3; скринінгова шкала розладів аутистичного спектру CASD та індивідуальне психоосвітнє оцінювання дітей з розладами аутистичного спектру за методикою TEACCH – PEP-3.

Представлений арсенал методик робить можливим для фахівців ІРЦ продіагностувати об'єктивні чинники розвитку особистості дитини, що впливають на її успішність у пізнавальній діяльності. Показники такого обстеження можуть бути використані у процесі побудови індивідуальної програми розвитку та відповідних корекційних втручань. Також, вказані результати стануть у нагоді для використання командою психолого-педагогічного супроводу навчального закладу під час організації умов індивідуально орієнтованого освітнього середовища для дитини із специфічними особливостями розвитку (Положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти, наказ МОН України від 08.06.2018 р. №609).

Мета статті –представити результати інтерпретації психодіагностичного дослідження дитини з ненормотиповим розвитком за методикою WISC-4 як приклад оформлення наративного звіту для практики діяльності команди фахівців інклюзивно-ресурсного центру.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Якість проведення будь-якого психодіагностичного дослідження залежить не лише від кваліфікації чи професійної майстерності фахівця, який його проводить, а й від якості самого інструментарію. Ліцензійні методики по замовчуванню є стандартизованими, надійними та валідними. Відтак, їх застосування не ставить

під сумнів істинність отриманих даних. Методики WISC-IV, Leiter-3, Conners-3, RER-3 та CASD, що їх використовують у практиці обстеження працівники інклюзивно-ресурсних центрів є відповідними міжнародним стандартам діагностики, а отже результати можуть вільно трактуватися закордонними спеціалістами у випадку надання корекційних послуг дитині поза межами України.

Однак, у цьому процесі своєї актуальності та значущості не втрачає проблема кваліфікації фахівців ІРЦ, що лише починають працювати в таких умовах професійних викликів для себе, як фахове використання вказаного набору методик. Мова про дефіцит досвіду та необхідних компетенцій у тонкощах процесу здійснення обстеження дитини з особливими освітніми потребами, а також специфіці інтерпретації результатів психодіагностичної оцінки. Саме від останнього компоненту залежить хід подальших втручань та розробка рекомендацій щодо організації освітнього шляху дитини.

Однією із методик, що застосовується для оцінки інтелектуального функціонування дитини є тест WISC-IV. Такий психодіагностичний інструмент призначений для осіб віком від 6 до 16 років та робить можливим отримати об'єктивну оцінку рівня когнітивного розвитку особистості, в тому числі оцінку розумової обдарованості, а також причину можливих труднощів у пізнавальній активності, сильні та слабкі сторони когнітивної сфери дитини.

Аналіз та інтерпретація результатів психодіагностики за методикою WISC-IV реалізується у таких позиціях: збір основної інформації про досліджуваного (історія хвороби, особливості поведінки, взаємин, навчальної успішності та інше); аналіз індексів та загального показника IQ; аналіз показників по субтестам за основними шкалами; визначення сильних та слабких сторін по кожному субтесту; аналіз виконаних завдань та тих, з виконанням яких були труднощі; аналіз поведінкових проявів у часі виконання субтестів. Реалізація усіх згаданих кроків відбувається за умови використання необхідних для проведення тестування матеріалів, поряд із заповненням протоколу тестування та підрахунку результатів (Векслер, 2018).

Для спрощення уніфікації та коректності процедури кількісного аналізу результатів тестування фахівці ІРЦ забезпечені доступом до он-лайн платформи, в межах роботи з якою отримані дані автоматично генеруються у заповнений протокол обстеження дитини. Після згаданого етапу, практичний психолог інклюзивно-ресурсного центру, що має відповідну сертифікацію користувача комплектом методик, здійснює інтерпретацію отриманих даних та оформляє їх у нарративний звіт за результатами проведеної оцінки.

Структура нарративного звіту передбачає: мету діагностики та основні дані про респондента; результати тестування (кількісні показники); розширений

аналіз результатів (якісна характеристика числових показників); підсумок та рекомендації.

З метою методичної підтримки практичних психологів інклюзивно-ресурсних центрів у проведенні комплексної психодіагностики, наводимо приклад оформлення її результатів за методикою WISC-4 для можливості подальшого використання у практиці підготовки звітних даних. Подані нижче матеріали не претендують на вичерпність, а лише представляють спробу оформлення зразку наративного звіту за результатами проведення психологічного обстеження дитини з ненормотиповим розвитком по методиці WISC-4 (див. табл. 1).

1. Аналіз індексів та загального показника IQ:

- показник індексу по шкалі «Вербальне розуміння» свідчить про екстремально низький рівень розвитку у досліджуваного здатності до пояснення як абстрактних, так і конкретних категорій, пошуку спільних та відмінних ознак серед різних предметів та явищ, виокремлення їх головних особливостей, оцінки і використання минулого досвіду та раніше засвоєної інформації.

Таблиця 1

Аналіз індексів та загального показника IQ

Досліджуваний: хлопчик 14 років, медичний діагноз – F 70. Вчиться у 7 класі спеціальної школи. Показники академічної успішності: 9 балів.				
Назва шкали	Показник індексу по шкалі	Процентильний ранг	Довірчий інтервал (95%)	Характеристика
Вербальне розуміння	55	0,1	51-64	екстремально низький рівень
Перцептивне мислення	82	12	76-91	середньо-низький рівень
Робоча пам'ять	52	0,1	48-63	екстремально низький рівень
Швидкість обробки інформації	62	1	58-76	екстремально низький рівень
Загальний показник IQ:	55	0,1	51-61	екстремально низький рівень

Підтвердженням цього є показник процентильного рангу – 0,1, що свідчить про неспроможність виконання досліджуваним завдань краще, ніж 99,9% дітей ідентичної вікової категорії. Показники по шкалі «Вербальне

розуміння» лежать у діапазоні 51-64, що дає 95% впевненості вважати про функціонування цього індексу у таких межах;

- показник індексу по шкалі «Перцептивне мислення» свідчить про середньо-низький рівень розвитку у досліджуваного здатності до аналізу та синтезу абстрактних зорових стимулів, абстрактного та категоріального мислення, зорового сприйняття й організації, концентрації, візуального розпізнавання істотних деталей об'єктів. Показник процентильного рангу демонструє, що досліджуваний впорався із такими видами завдань краще, ніж 12% вибірки його вікової групи. Показники по шкалі «Перцептивне мислення» лежать у діапазоні 76-91, що дає 95% впевненості вважати про функціонування цього індексу у таких межах;

- показник індексу по шкалі «Робоча пам'ять» свідчить про екстремально низький рівень розвитку у досліджуваного здатності до короточасної слухової пам'яті, трансформації інформації, розумових маніпуляцій та формування візуально-просторових уявлень, навичок вловлювати послідовності, уваги та концентрації, когнітивної гнучкості та пильності. Показник процентильного рангу (0,1) демонструє, що досліджуваний не може впоратися із такими видами завдань, на відміну від інших (99,9%) дітей своєї вікової категорії. Показники даній по шкалі лежать у діапазоні 48-63, що дає 95% впевненості вважати про функціонування цього індексу у таких межах;

- показник індексу по шкалі «Швидкість обробки інформації» свідчить про екстремально низький рівень розвитку у досліджуваного здатності до власне швидкої обробки інформації. Спостерігаються суттєві труднощі із обробкою візуальної та послідовної інформації, а саме візуально-моторною координацією, візуальним розрізненням та концентрацією, вибірковістю зорової уваги, пильністю та візуальним ігноруванням. Показник процентильного рангу демонструє, що досліджуваний є менш успішним у виконанні завдань такого типу, ніж 99% його однолітків. Показники по шкалі лежать у діапазоні 58-76, що дає 95% впевненості вважати про функціонування цього індексу у таких межах.

Інтелектуальне функціонування досліджуваного, з огляду на усі шкали, здебільшого варіюється в діапазоні екстремально-низького рівня (52-62 бали), а шкала «перцептивне мислення» - в діапазоні середньо-низького рівня (82 бали).

2. Аналіз показників по субтестам за основними шкалами

Вербальне розуміння: «Схожість» – 2; «Словник» – 2; «Розуміння» – 3.

Виконання завдань, що подані у субтестах вказують на екстремально низький рівень здатності досліджуваного до вербальних міркувань та утворення понять, можливості використовувати минулий досвід та засвоєні знання у пошуку спільних та відмінних ознак серед різних предметів та явищ,

виокремлення їх головних особливостей. Спостерігаються суттєві труднощі у виконанні подібних завдань та потреби у їх корекції.

Перцептивне мислення: «Дизайн блоків» – 15; «Поняття в картинках» – 4; «Розмірковування з матрицями» – 2.

Виконання завдань, що подані у субтестах вказують на середньо-низький рівень розвитку у досліджуваного перцептивного мислення. Йдеться про вміння аналізувати і синтезувати абстрактні зорові стимули, відокремити фігуру і фон у візуальних стимулах, розпізнавати істотні деталі об'єктів та вдаватися до категоріальне мислення. Порівняно з результатами виконання субтестів в межах інших шкал, «перцептивне мислення» – сильною стороною пізнавальної сфери особистості.

Робоча пам'ять: «Числовий ряд» – 2.

Виконання завдань, що подані у субтесті вказують на екстремально низький рівень розвитку у досліджуваного робочої пам'яті. Спостерігаються суттєві труднощі із короткочасною слуховою пам'яттю та навичками вловлювати послідовність. Є потреба у корекції та розвитку.

Швидкість обробки інформації: «Пошук символів» – 5.

Виконання завдань субтесту цієї шкали також супроводжувались труднощами, про що свідчить екстремально низький рівень здатності досліджуваного швидко та безпомилково обробляти інформацію. Дана сторона пізнавальної сфери потребує корекції та розвитку.

3. Підсумок та рекомендації.

Результати комплексної оцінки загального когнітивного функціонування досліджуваного свідчать про екстремально низький рівень інтелекту (загальний показник IQ = 55 балів). Показник процентильного рангу (0,1) демонструє, що досліджуваний не може впоратися із запропонованими видами завдань, на відміну від інших (99,9%) дітей своєї вікової категорії. Сильними сторонами пізнавальної сфери є перцептивне мислення. Відтак, досліджуваний має потенціал до розвитку здатності аналізувати та синтезувати абстрактні зорові стимули, вдаватися до категоріального мислення, зорового сприйняття й організації, концентрації, візуального розпізнавання істотних деталей об'єктів.

З огляду на екстремально низькі показники в інших сферах пізнавальної активності (вербальне розуміння, робоча пам'ять, швидкість обробки інформації), рекомендовано заняття із вчителем-дефектологом та практичним психологом у цих напрямках. Особливу увагу варто звернути на підвищений рівень втомлюваності дитини, тож фахівцям необхідно буде виробити оптимальний темп навчання. Також, рекомендується використовувати різні

стимули (заохочення, похвали). Навчальний матеріал слід подавати частинами та у дещо сповільненому темпі, з використанням наочності.

Висновки. Однією із важливих складових успішної організації для «особливої» дитини подальшого освітнього шляху є кваліфіковане та якісне її обстеження в межах інклюзивно-ресурсного центру. На сьогодні, в Україні це єдина установа, на яку покладено функції визначити особливі освітні потреби дитини для того, щоб максимально ефективно створити для неї особистісно орієнтоване навчання.

Професійна підготовка фахівців ІРЦ має особливу значущість у цьому процесі, оскільки від результатів проведеної комплексної оцінки розвитку дитини та розробки відповідних рекомендацій, залежить подальший потреба у додаткових медичних, педагогічних чи психологічних втручаннях. Звернення до соціальної парадигми розуміння інвалідності та особливих потреб, вимагає від команди інклюзивно-ресурсного центру володіння арсеналом необхідних компетенцій та навичок. Зокрема, йдеться про обізнаність та оперування світовими стандартами здійснення психодіагностичної роботи, метою якої буде визначення сильних сторін особистості дитини та її здібностей.

В контексті забезпечення методичного супроводу фахівців ІРЦ, які проводять оцінку відповідно до нової моделі, наведено приклад оформлення результатів психодіагностичного обстеження за методикою WISC-4, який може бути використано у практиці підготовки звітних даних, розробці рекомендацій щодо надання корекційно-розвивальних послуг дитині з особливими освітніми потребами.

Перспективи подальшого дослідження. Подальші наукові пошуки будуть сфокусовані на розробці комплексу методичних рекомендацій для фахівців інклюзивно-ресурсних центрів щодо організаційних засад проведення якісної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини, що має особливі освітні потреби, зокрема розлади аутистичного спектру.

Література

1. Девід Векслер. WISC-IV (Шкала інтелекту Векслера для дітей – видання четверте). Київ: 2018. 178 с.
2. Деякі питання використання субвенції державного бюджету місцевим бюджетам та надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами у 2019 році : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2019 року № 129. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-2019-%D0%BF> (дата звернення: 21.04.2020 р.)

3. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: навчально-методичний посібник / За заг. ред. М.А. Порошенко та ін. Київ : 2018. 252 с.

4. Про затвердження примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти : наказ М-ва освіти і науки України від 08.06.2018 р. №609. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-primirnogo-polozhennya-pro-komandu-psihologo-pedagogichnogo-suprovodu-ditini-z-osoblivimi-osvitnimi-potrebami-v-zakladi-zagalnoyi-serednoyi-ta-doshkilnoyi-osviti> (дата звернення: 27.03.2020 р.).

References

1. Devid Veksler. (2018). WISC-IV (Shkala intelektu Vekslera dlia ditei - vydannia chetverte). [WechslerIntelligenceScale – FourthEdition]. Kyiv [in Ukrainian].

2. Some Issues of State Budget Subvention to Local Budgets and Provision of State Support to Persons with Special Educational Needs in 2019: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 129 (2019, February 27), URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-2019-%D0%BF>(accessed 21 April 2020) [in Ukrainian].

3. Orhanizatsiino-metodychni zasady diialnosti inkluzyvno-resursnykh tsentriv. (2018), in Poroshenko, MA (Ed.) [*Organizational and methodological principles of the activity of inclusiveresource centers*].Navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv [in Ukrainian].

4. On approving an exemplary provision on the team of psychological and pedagogical support of a child with special educational needs in the institution of general secondary and pre-school education: the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 609 (2018, June 8). URL: <https://mon.gov.ua/ua/nra/ro-zatverdzhennua-rrimirnogo-rolozhennua-rro-komandu-rsihologo-redagogishnogo-surrovodu-ditini-z-osoblivimi-osvitnimi-rotrebami-v-zakladi-zagalnoui-serednoui-ta-doshkilnoui-osviti> (accessed 27 March 2020) [in Ukrainian].

Holentovska O.S.

The use of WISC-4 in the comprehensive assessment of child development

The article is devoted to the topical problem of modern times – the organization of high-quality psychodiagnostic examination of a child with special educational needs. The readiness of the team of specialists from the inclusive-resource centre for conducting a comprehensive psychological and pedagogical assessment of the development, as a basic task in determining the educational trajectory of a child, in accordance with international standards of psychodiagnostics and social paradigm

of understanding special educational needs, is analyzed. Attention is drawn to the fact that the procedure for conducting a comprehensive psychological examination within the inclusive-resource centre is of a unifying nature. It is about using a complex of standardized psychodiagnostic techniques that have high reliability and validity indicators: Leiter-3 and WISC-4 tests for diagnosing the child's intellectual abilities; CASD screening scale for autism spectrum disorders; differential diagnosis of attention deficit disorder and hyperactivity together with related problems, which is done according to the Conners-3 method, as well as individual psychoeducational assessment of children, who have autism spectrum disorders, according to the TEACCH - PEP-3 method.

The article presents a brief overview of the problem connected with the specificity of conducting a psychodiagnostic examination of a child with abnormal cognitive development basing on the WISC-4 intellectual ability test, and the particularity of presenting the diagnostic results. This test is for the age group from 6 to 16 years old. The use of WISC-4 allows for an objective assessment of the level of the individual's cognitive functioning, including the assessment of general intelligence, as well as the cause of possible difficulties in cognitive activity, strengths and weaknesses of the child's cognitive sphere.

An example of how to interpret the data on the basis of the results of such diagnostics is also given. The data obtained can be used while developing an individual development program for a child in an educational institution, a cycle of correctional and psycho-pedagogical services for it, and the adaptation or modification of educational programs, as well as to determine the benchmarks for further psychological and medical examinations. The range of problematic issues that require a thorough theoretical and practical scientific search in the future perspective is determined.

Key words: *team activity, psychodiagnostics, complex assessment of the development, inclusive-resource centre, intelligence tests, cognitive abilities.*

Голентовська Ольга Святославівна –кандидат психологічних наук, завідувач ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти, Комунальний заклад «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2020 р.

ПОДОЛАННЯ КРИЗИ В ОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИНАХ: ОКРЕМІ ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

ORCID: 0000-0002-6389-1192

В статті досліджуються теоретичні аспекти розуміння категорії «криза», «особистісна криза». Визначено, що криза є невід'ємною частиною людського буття, а досвід, отриманий при переживанні кризи, істотно впливає на становлення особистості, її життєвий шлях. Встановлено, що особливими рисами кризи є те, що вона створюється за умови, якщо життєві події створюють потенційну або актуальну загрозу задоволенню фундаментальних потреб і одночасно з цим ставлять перед індивідом таку проблему, якої він не може оминати або ж вирішити в короткий час звичним для нього способом. Це спричиняє наявність наступного ряду обставин: криза пов'язана з проблемами задоволення найбільш важливих, фундаментальних потреб людини; криза ставить перед індивідом не повсякденні, а особливо складні проблеми; ці проблеми не піддаються вирішенню звичними способами, в цьому і полягає їх особлива складність, тому вони і часто сприймаються як тупикові життєві ситуації; криза найчастіше представляє собою яскраво виражену вимогу змін.

Проаналізовано результати проведеного емпіричного дослідження з даного питання, яке базувалося на використанні таких методів психодіагностичного дослідження, як: психосемантичний аналіз, метод особистісних конструктів Дж. Келлі; феноменологічна стратегія дослідження індивідуального досвіду переживання, математико-статистичні методи обробки результатів.

В результаті проведено дослідження зроблено висновок про неможливість існування двох однакових способів переживання особистісної кризи. Поряд із загальними (універсальними) виділено психологічні механізми, що забезпечують індивідуальний (унікальний) характер переживання, до яких, зокрема, можна віднести опосередкованість суб'єктивної семантики кризових переживань полярностями смислового конструкту, що становить ядро семантичного шару суб'єктивного досвіду, динаміку ритму переживання, феноменологічну структуру досвіду переживання тих чи інших станів конкретною людиною.

Ключові слова: особистість, криза, особистісні відносини, кризові переживання, глибина переживань.

Постановка проблеми. Поняття психологічних відносин людини, спочатку введене в систему теоретичних уявлень як загальнопсихологічне поняття, протягом останніх десятиліть набуло статусу однієї з основних категорій психології. Питання про специфічні особливості міжособистісних відносин, про механізми їх формування і розвитку не втрачають актуальності. Це пов'язано з тим, що в кожен окремих відрізок історичного часу цінності і образи людських взаємин можуть змінюватися.

Разом з тим, сучасний світ негативно впливає на психологічний стан людини й її внутрішньоособистісні та міжособистісні стосунки, викликаючи ряд криз, серед яких найбільш важливими слід визнати особистісні кризи. Незважаючи на те, що сьогодні поняття відносин і криз зустрічаються мало не на кожному кроці, психологія і психотерапія обходять стороною теоретичні концепції даних явищ, практичні дослідження цієї проблеми також носять нечисленний характер. Актуальність, недостатня розробленість та перспективність дослідження даної проблеми зумовили вибір теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Даною темою займалися такі автори як: Ю. Є. Альошина, Т. В. Андрєєва, Р. А. Ахмеров, М. Боуен, Г. А. Вайзер, А. Я. Варга, Лазєбна, А. Н. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, В. А. Лосенко, А. Лоуен, А. Маслоу, А. В. Махнач, В. Д. Москаленко, Н. Л. Москвічов, А. В. Мудрик, Л. Солдатова, Є. В. Субботський, З. Фрейд, Е. К. Черепанова та ін.

Мета статті – визначити основні характеристики особистих відносин і криз та шляхи їх подолання.

В даному дослідженні ми виміряємо показники особистих відносин і криз та їх терапії; здійснимо обробку отриманих результатів із застосуванням математико-статистичних методів та проаналізуємо отримані результати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Криза є невід'ємною частиною людського буття. Досвід, отриманий при переживанні кризи, істотно впливає на становлення особистості, її життєвий шлях. У сучасних умовах життя людини постійно ускладнюється. Стрімкість змін, що відбуваються в світі, поряд з катастрофами, стихійними лихами, терористичними актами ставить перед особистістю складне завдання. З одного боку, людина повинна постійно змінюватися, бути готовою до нових умов, орієнтуватися у великому інформаційному потоці, з іншого – зберігати внутрішню цілісність, стабільність, душевну рівновагу. Життя сучасної людини набуває екстремального характеру (Жедунова, 2010: 3).

На рівні буденної свідомості криза частіше ототожнюється з труднощами, проблемами, які не знаходять свого вирішення. Таким чином, криза ототожнюється з явищами небажаними, які приносять страждання. Саме

неоднозначність і складність реальних процесів, що стоять за поняттям «криза», обумовлює суперечливість самого цього поняття.

В. Б. Шпара під кризою розуміє будь-яке раптове переривання нормального ходу подій в житті індивіда або суспільства, яке вимагає переоцінки моделей діяльності і мислення (Шпарь, 2008: 31). Переривання нормального, звичного плину життя, раптовість такого роду подій породжують кризу в поєднанні з вимогою особистісних змін. Разом з тим, якщо ці зміни відбуваються досить швидко, то криза може не настати.

Л. А. Пергаменщик розглядає кризу як ситуацію емоційного і розумового стресу, що вимагає від людини значної зміни уявлень про світ і про себе за короткий проміжок часу (Пергаменщик, 2004: 9). Криза в даному випадку розуміється як якийсь поштовх до значних змін в умовах психологічного стресу і дефіциту часу.

На думку Ф. Е. Василюка, життєві події ведуть до кризи, якщо вони створюють потенційну або актуальну загрозу задоволенню фундаментальних потреб і при цьому ставлять перед індивідом проблему, від якої він не може піти і яку не може вирішити в короткий час і звичним способом (Василюк, 1984: 23).

Дане трактування кризи та кризової ситуації містить найбільш важливі відмінні риси кризи, її причину. Слід звернути увагу на ряд обставин: 1) криза пов'язана з проблемами задоволення найбільш важливих, фундаментальних потреб людини; 2) криза ставить перед індивідом не повсякденні, а особливо складні проблеми; 3) ці проблеми не піддаються вирішенню звичними способами, в цьому і полягає їх особлива складність, тому вони і часто сприймаються як тупикові життєві ситуації; 4) криза найчастіше представляє собою яскраво виражену вимогу змін.

Криза – це ситуація, яка потребує трансформації особистості, саме це виступає глибинною характеристикою даного явища. Людина стикається не просто з проблемою, а з ситуацією життєвого виклику. Ціна вирішення особливо складних проблем – особистісні зміни. Криза часто виступає примусовим механізмом трансформації особистості. Однак трансформації, зміни особистості пов'язані з певними ризиками. Змінюючись, особистість проходить яскраво виражений період психологічної нестійкості, нестабільності. В. В. Козлов позначає це терміном «дезінтеграція особистості» (Козлов, 2003: 24).

Отже, криза може бути зрозуміла як найбільш складний механізм адаптації особистості, який дозволяє вирішувати особливо складний клас проблем, які називаються іноді життєвими викликами. Її основними характеристиками є наступні положення: 1) криза пов'язана з проблемами задоволення найбільш важливих, фундаментальних потреб людини; 2) криза ставить перед індивідом не повсякденні, а особливо складні проблеми; 3) ці

проблеми не піддаються вирішенню звичними способами, в цьому і полягає їх особлива складність, тому вони і часто сприймаються як тупикові життєві ситуації; 4) криза найчастіше представляє собою яскраво виражену вимогу змін. Криза виступає чітким сигналом необхідності особистісних і поведінкових змін. Переживання кризи тим гостріше, чим більше людина чинить опір тим змінам, що відбувається в її житті. Якщо розглядати кризу не тільки як ситуацію дезадаптації, а як особливо складний механізм адаптації, то відкриваються додаткові можливості для її розуміння і вивчення.

Емпірична база дослідження. Випробуваними виступили учасники психологічних груп. Із загального числа учасників дослідження була виділена група людей, що знаходяться на початковому етапі переживання особистісної кризи. До складу групи увійшли 24 людини (6 чоловіків і 18 жінок) у віці від 30 до 55 років.

Були використані методи психодіагностичного дослідження: психосемантичний аналіз (Петренко, 1997); метод особистісних конструктів Дж.Келлі (Корнеева, 2010); феноменологічна стратегія дослідження індивідуального досвіду переживання – аналіз щоденникових записів, феноменологічне і глибинне інтерв'ю, психодіагностичні методики і процедури (Улановский, 2012); математико-статистичні методи обробки результатів.

Процедура проведення дослідження проходила в два етапи:

1 етап – оцінка випробуваними свого стану на початковому, середньому і кінцевому етапі кризи. Критерієм переходу з одного етапу особистісної кризи на інший служило зміна психологічного стану піддослідних і, відповідно, вона носила індивідуальний характер. Протягом усього дослідження учасники вели щоденники самоспостереження, що дало багатий феноменологічний матеріал для аналізу.

2 етап – дослідження структури переживань, їх організації та внутрішнього взаємозв'язку на кожному етапі кризи.

Для дослідження суб'єктивної семантики кризових переживань використовувався метод семантичного диференціалу (далі – СД) (модифікований варіант). Для дослідження структури переживань, їх організації та внутрішнього взаємозв'язку нами був використаний метод структурографічного аналізу. Обробка отриманих в емпіричному дослідженні даних включала узагальнення індивідуальних протоколів в загальногрупову матрицю, яка відображає результати трьох етапів дослідження.

Математична обробка результатів здійснювалася в кілька етапів:

1 етап – здійснювався порівняльний аналіз усереднених профілів випробовуваних, які перебувають на початковому, середньому і кінцевому етапі особистісної кризи за результатами семантичного диференціала.

2 етап – обчислювалася значимість відмінностей за рівнем вираженості кризових переживань на початку, середині і закінчення кризи з використанням Т-критерію Вілкоксона.

3 етап – здійснювався аналіз структурограм кризових переживань.

Аналіз отриманих даних. В результаті досліджень було встановлено, що ступінь вираженості кризових переживань різниться на різних етапах особистісної кризи (рис. 1).

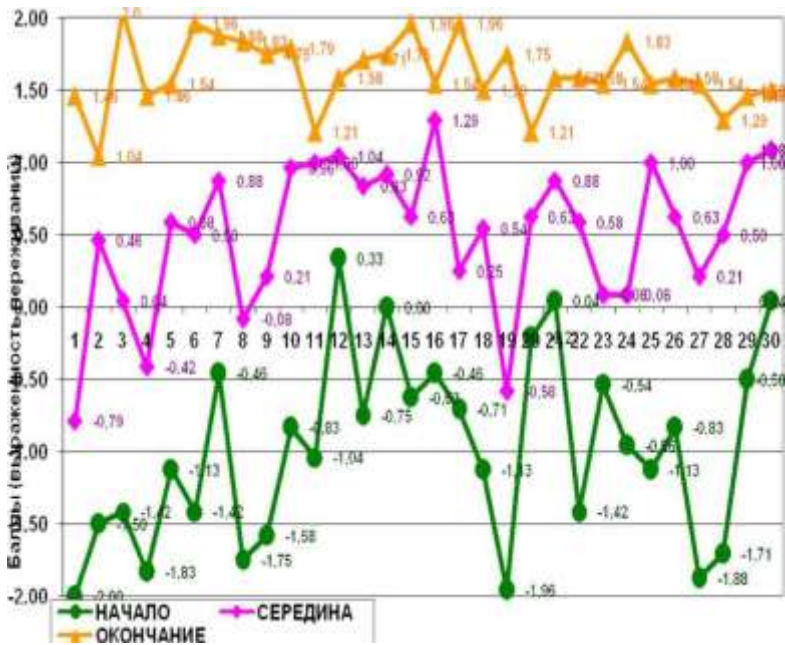

Рис. 1. Ступінь вираженості кризових переживань на різних етапах особистісної кризи

Найбільші відмінності за ступенем вираженості кризових переживань спостерігаються на початковому і кінцевому етапі особистісної кризи.

На початковому і середньому етапі переживання кризи за рівнем вираженості кризових переживань за всіма шкалами СД, крім шкал – «безглуздість – значимість» і «потреба в усамітненні – потреба в контактах». Таким чином, смислова складова «переживання безглуздість – значимості», а також динаміка ритму контакту зі світом «потреба в усамітненні – потреба в

контактах» представляють собою найбільш стабільні переживання, характерні для цих двох етапів особистісної кризи.

Феноменологічно початковий період кризи описується людьми, які переживають його, через відчуття «випадання» зі світу і неможливості повернути себе в світ. Ці переживання поряд із значущістю того, що відбувається супроводжуються відчуттями безглуздості. Той факт, що ступінь вираженості цих переживань зберігається і на другому етапі кризи, свідчить про глибину переживання.

Достовірні відмінності виявлені на початковому і кінцевому етапах переживання кризи за рівнем вираженості кризових переживань за всіма шкалами СД. На середньому і кінцевому етапі переживання кризи виявлені достовірні відмінності за рівнем вираженості кризових переживань за всіма шкалами СД, крім наступних: «тотальність – тимчасовість», «зв'язаність – свобода самовизначення», «паніка – здатність до самоконтролю», «самобичування – прийняття себе», «втрата життєвих орієнтирів – стабільність картини світу», «незворотність – можливість», «потреба жити в ілюзіях – прийняття реальності». Відсутність достовірних відмінностей за вищевказаними шкалами свідчить про те, що в середині кризи, в глухому куті як найбільш важкому етапі переживання, первинною і найбільш важливою для людини стає потреба відчутти динаміку, рух, зміна стану.

Таким чином, виявлені в ході дослідження відмінності за рівнем вираженості кризових переживань на різних етапах проживання кризи свідчать про виражену динаміку кризових переживань.

Далі обчислювався індекс організованості структури (ІОС) кризових переживань. Результати представлені в табл.1.

Значення ІОС свідчить про високу організованість структури кризових переживань на першому і другому етапах, а також про її істотне зниження на останньому етапі особистісної кризи.

На другому етапі обчислювалися ваги всіх змінних СД шляхом підсумовування ваг всіх взаємозв'язків, в які включена дана змінна.

На початковому етапі особистісної кризи провідних переживань п'ять, їхні ваги в структурі високі (вище 40 балів). При цьому всі вони пов'язані один з одним двосторонніми зв'язками (при $p < 0,001$). Актуалізація будь-якого з цих переживань тягне за собою актуалізацію всіх інших переживань структури. На другому етапі кризи при збереженні загального високого індексу узгодженості структури (478) кількість провідних переживань – 9, і їхня ваги знижуються (30-37 балів). Феноменологічно це проявляється в тому, що суб'єктивний простір переживань «розкривається». При цьому їхнє «сміслові навантаження» в кризі нижче, тобто суб'єктивна вираженість переживань дещо притупляється.

Провідні чинники на цьому етапі, зберігаючи інтегрованість, утворюють нові простори переживань.

Таблиця 1

Заходи організованості структур кризових переживань на різних етапах особистісного кризи

Етапи особистісної кризи	Індекси організованості структур		
	Індекс когерентності структури кризових переживань (ІКС)	Індекс дивергентності (ІДС)	Індекс організованості структури (ІОС)
Початок кризи	452	20	472
Середина кризи	478	0	478
Закінчення кризи	78	62	140

На завершальному етапі кризи загальний індекс організованості структури – 140, значно нижче, ніж на першому і другому етапах. Провідних переживань п'ять, при цьому їхні ваги в структурі невисокі (17-16), вони не утворюють між собою двосторонніх зв'язків на рівні стійкої закономірності. На третьому етапі кризи з'являються двосторонні негативні зв'язку на рівні значущості 99% між переживаннями, пов'язаними з виснаженням внутрішніх ресурсів, відчуттям цілісності і образою. Виснаження внутрішніх ресурсів актуалізує відчуття образи і дефіциту цілісності, а не тягне засобою весь комплекс переживань, як на першому і другому етапах кризи.

Феноменологічно ці закономірності можуть бути проілюстровані описами динаміки своїх переживань учасниками дослідження. На початку кризи переживання представляють, по суті, основну реальність: «Цей стан просто є завжди, він як життя». На етапі розгортання особистісної кризи кризові переживання інтегровані. Актуалізація одного переживання тягне за собою актуалізацію інших, людина виявляється поглинутою переживаннями.

Другий етап (або середина кризи) відрізняється особливою глибиною переживання. Саме для характеристики цього етапу учасники дослідження часто використовують метафору тупика. Тупик є найважливішим, що конструюють

криза переживанням, саме тут людина залишається один на один з відчуттям безвиході, стикається з сутністю проблеми.

Для третього етапу особистісної кризи характерним є істотне зменшення інтегрованості кризових переживань, які актуалізуються розрізнено: «Відчуття самотності і якоїсь особливої вразливості з'являється, коли надана сама собі, наприклад, в транспорті. Навколо люди, але ти розумієш, що вони в іншому просторі. Дивно, я вмираю, народжуюся заново, а в світі нічого не змінюється».

Для завершального етапу особистісної кризи характерна епізодичність у виникненні кризових переживань, самі переживання носять менш драматичний характер.

Вивчення феноменології особистісної кризи свідчить про те, що в діяльність з її переживання виявляються втягнутими всі верстви суб'єктивного досвіду, що є «будівельним матеріалом образу світу»: перцептивний, семантичний і ядерний (позамодальний). Особистісна криза – подія екстраординарна, завжди глибоко особиста, вимагає глибокої роботи переживання, і людині не завжди вдається здійснити цю роботу з опорою тільки на власні ресурси. У ситуації особистісної кризи в найважчі моменти переживання інваріантний образ світу починає виконувати стабілізуючу функцію. Його глибинні структури є потужним психологічним ресурсом.

Подолання кризи, терапія кризових станів - це допомога особистості або групі, яка переживає в даний момент життя будь-яку кризу. У медичній парадигмі – це кризова інтервенція, яка полягає переважно в медикаментозній (психофармакологічній) допомозі.

Відсутність специфічних «кризових технологій і технік» пов'язана з унікальністю переживання кожною людиною екзистенціальних і вікових криз. Складність полягає ще в тому, що необхідні психотехнології, які можуть працювати одночасно на когнітивному (усвідомлюваному) рівні і глибинному (неусвідомлюваному), де доступ можливий тільки через символіку і метафори. Не всі сучасні психотехнології дають таку можливість, тим більше, коли дуже ускладнена діагностична частина роботи психолога або психотерапевта (Калошина).

Переважна кількість видів допомоги носить груповий характер. Це не випадково і пов'язано з тим фактом, що при кризах максимально страждає саме соціальна адаптованість, що виражається у особистості або групі у вигляді соціально-психологічної фрустрації («Я нічого не можу робити», «Я нікому не потрібен» тощо) і психологічно у вигляді всепоглинаючого почуття самотності, непричетності до світу людей («Мене ніхто не розуміє», «Я зовсім самотній в цьому світі», тощо).

Висновки. Особистісна криза характеризується певною динамікою, яка може бути описана через послідовне залучення в процес переживання різних структур образу світу (шарів суб'єктивного досвіду). Початок кризи характеризується презентацією суб'єкту чуттєвої і біодинамічної тканини (кризових переживань). У міру розгортання кризи в процес переживання залучаються семантичні структури суб'єктивного досвіду (чуттєва тканина набуває означеності). При поглибленні кризи в процес її переживання залучаються більш глибокі шари суб'єктивного досвіду, співвідносні з ядреними структурами образу світу. Результатом переживання особистісної кризи незалежно від її динаміки і її чинників є навчання.

Людина, одного разу переживши особистісну кризу, набуває унікального особистісного і когнітивного досвіду, що дозволяє їй в майбутньому прожити подібні ситуації швидше і менш драматично. Не існує двох однакових способів переживання особистісної кризи. Поряд із загальними (універсальними), можна виділити психологічні механізми, що забезпечують індивідуальний (унікальний) характер переживання. До них, зокрема, відносяться опосередкованість суб'єктивної семантики кризових переживань полярностями смислового конструкту, що становить ядро семантичного шару суб'єктивного досвіду, динаміка ритму переживання, феноменологічна структура досвіду переживання тих чи інших станів конкретною людиною.

Рекомендацією в разі особистісної є терапія кризових станів – допомога особистості, яка переживає в даний момент життя будь-яку кризу, яка включає в себе: телефони довіри, психологічні групи підтримки; кризову допомогу термінальним хворим. При цьому слід зазначити відсутність специфічних «кризових технологій і технік», яка пов'язане з унікальністю переживання кожною людиною екзистенціальних і вікових криз.

Література

1. Жедунова Л.Г. Психология личностного кризиса: автореф. дисс. ... д.п.н. Ярославль, 2010. 54 с.
2. Шпарь В.Б. Психология кризисных ситуаций. Ростов н/Д, 2008. 452 с.
3. Пергаменщик Л.А. Кризисная психология. Минск, 2004. 240 с.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания. М., 1984. 200 с.
5. Козлов В.В. Работа с кризисной личностью. М., 2003. 302 с.
6. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. М.: МГУ, 1997. 395 с.
7. Корнеева Е.Е. Тест личностных конструктов: методы изучения личности в социальной психологии: учеб. Пособие. Ярославль: ЯрГУ, 2010. 112 с.

8. Улановский А.М. Феноменологическая психология: качественные исследования и работа с переживанием. М.: Смысл, 2012. 255 с.
9. Калюшина Т. О кризисных состояниях. Режим доступа: http://svitk.ru/004_book_book/15b/3262_kalohina-o_krizisnih_sostoyaniyah.php

References

1. Hedunova L.G. (2010). Psihologiya lichnostnogo krizisa [Psychology of personality crisis]. avtoref. diss. ... d.p.n. Yaroslavl. 54. [in Russian].
2. Shpar V.B. (2008). Psihologiya krizisnykh situatsiy. [Psychology of Crisis Situations]. Rostov n/D. 452. [in Russian].
3. Pergamenschik L.A. (2004). Krizisnaya psihologiya. [Crisis psychology]. Minsk. 240. [in Russian].
4. Vasilyuk F.E. (1984). Psihologiya perezhivaniya. [Psychology of experience]. M. 200. [in Russian].
5. Kozlov V.V. (2003). Rabota s krizisnoy lichnostyu. [Work with a crisis person]. M. 302. [in Russian].
6. Petrenko B.F. (1997). Osnovyi psihosemantiki. [The Basics of Psychosemantics]. M. 395. [in Russian].
7. Korneeva E.E. (2010) Test lichnostnykh konstruktov: metody izucheniya lichnosti v sotsialnoy psihologii. [Test of personality constructs: methods for the study of personality in social psychology]. ucheb. posobie. Yaroslavl: YarGU. 112. [in Russian].
8. Ulanovskiy A.M. (2012). Fenomenologicheskaya psihologiya: kachestvennyye issledovaniya i rabota s perezhivaniem. [Phenomenological Psychology: Qualitative Research and Experience]. M.: Smyisl. 255. [in Russian].
9. Kaloshina T. O krizisnykh sostoyaniyah. [About crisis conditions] http://svitk.ru/004_book_book/15b/3262_kalohina-o_krizisnih_sostoyaniyah.php [in Russian].

Adamova E.

CRISIS IN PERSONAL RELATIONS: CERTAIN PRACTICAL ASPECTS

The article investigates the theoretical aspects of understanding the category "crisis", "personal crisis". It is determined that the crisis is an integral part of human existence, and the experience gained during the crisis, significantly affects the formation of the individual, his life path. It is established that the special features of a crisis are that it is created if life events pose a potential or actual threat to the satisfaction of fundamental needs and at the same time pose an individual problem that he can not avoid or solve in a short time familiar to him. way. This causes the

following number of circumstances: the crisis is associated with the problems of meeting the most important, fundamental human needs; the crisis poses to the individual not everyday, but especially complex problems; these problems cannot be solved in the usual ways, this is their special complexity, so they are often perceived as deadlocks; the crisis is often a strong demand for change.

The results of the empirical research on this issue were analyzed, which was based on the use of such methods of psychodiagnostic research as: psychosemantic analysis, the method of personality constructs by J. Kelly; phenomenological strategy of research of individual experience of experience, mathematical and statistical methods of processing of results.

As a result, the study concluded that the existence of two identical ways of experiencing a personal crisis. Along with general (universal) psychological mechanisms that provide individual (unique) nature of experience, which, in particular, include the mediation of the subjective semantics of crisis experiences by the polarities of the semantic construct that forms the core of the semantic layer of subjective experience, the dynamics of experience, the phenomenological structure of the experience of experiencing certain states by a particular person.

Key words: *personality, crisis, personal relationships, crisis experiences, depth of experience.*

Адамова Олена Семенівна –кандидат юридичних наук, доцент кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія».

Стаття надійшла до редакції 24.03.2020 р.

РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФОРМУВАННІ ЕМОЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

[ORCID.ORG/0000-0002-4399-0118](https://orcid.org/0000-0002-4399-0118)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню складної, малодослідженої та неоднозначної категорії у спеціальній психології як «емоційний інтелект» та його вплив на формування «емоційної компетентності» у підлітків з порушеннями розумового розвитку. Динамізм сучасного українського суспільства створює нові виклики для навчання, виховання та розвитку осіб, що мають психофізичні порушення, зокрема порушення розумового розвитку. Активно змінюються пріоритети, умови життя, методика освітніх процесів, правила взаємодії між людьми в цілому. Важливим при цьому є створення, соціальних, психологічних та педагогічних умов для відповідного фізичного, інтелектуального, психічного та соціального рівня життєдіяльності дитини з особливими потребами, зокрема для підлітків з порушеннями розумового розвитку. Автором наголошено та розкрито сутність, важливість у формуванні особистості з порушеннями розумового розвитку саме емоційного інтелекту на формування емоційної компетентності. Оскільки одним із домінуючих порушень, що виникає під впливом порушення розумової діяльності, є дисфункція процесів регуляції емоцій. В динамічний та гормонально активний період пубертату саме становлення емоційно-вольової сфери у підлітків з порушеннями розумового розвитку впливає на загальний розвиток особистості, її входження у соціум та адаптацію у ньому. Знання особливостей розвитку емоційно-вольової сфери на етапі становлення особистості, зокрема такої компоненти особистості як емоційний інтелект дає можливість цілеспрямовано управляти емоціями особистості, підбирати відповідний психологічний супровід та сприяти всебічному, повному розвитку цієї сфери.

Для розв'язання завдань і забезпечення достовірності положень та висновків було використано загальні (аналіз, синтез) та специфічні наукові методи дослідження, зокрема методи психодіагностики, що дали можливість визначити компоненти емоційної компетентності та вплив на них емоційного інтелекту. Виявлення стану сформованості емоційної компетентності здійснювалося відповідно до виокремлених компонент.

За результатами досліджень було констатовано рівень розвитку емоційного інтелекту у підлітків з порушеннями розумового розвитку; визначено стан сформованості емоційної компетентності, шляхом виявлення основних компетенцій; визначено основні чинники становлення емоційної компетентності у підлітків з порушеннями розумового розвитку; встановлено умови та способи впливу емоційного інтелекту на формування емоційних компетенцій, та загалом емоційної компетентності підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Ключові слова: *підлітковий вік, порушення розумового розвитку, емоційний інтелект, життєва компетентність, емоційна компетентність, емоційна компетенція.*

Постановка проблеми. Сьогодні головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості, незважаючи на її стан здоров'я та особливі освітні потреби. У сучасній Україні здійснюються активні пошуки шляхів інтеграції дітей з особливими потребами, зорієнтованих на формування життєвої компетентності, розвиток потенційних можливостей, забезпечення ефективних умов для соціалізації та соціальної адаптації. Сучасний освітній простір нашої держави спрямований на формування в особистості дитини з особливими потребами життєвої компетентності як інтегративної якості, що системно характеризує її реальну здатність адекватно і швидко реагувати на стрімкі зміни, що відбуваються в суспільстві, здійснювати відбір способів і засобів досягнення певної мети. Особливої уваги набуває такий вид життєвої компетенції як емоційна компетентність, що являє собою комплексну якість особистості, що дає можливість вирішувати проблеми і життєві завдання, які виникають в реальних побутових ситуаціях, з використанням знань, навчального та життєвого досвіду через розуміння власних емоцій, їх правильне сприймання та регуляцію.

Сучасне суспільство не стоїть на місці змінюються пріоритети, умови життя, освіта, правила взаємодії між людьми в цілому. Важливим при цьому є створення, соціальних, психологічних та педагогічних умов для відповідного фізичного, інтелектуального, психічного та соціального рівня життєдіяльності дитини з особливими потребами, зокрема для підлітків з порушеннями розумового розвитку. Специфіку формування життєвих компетентностей таких підлітків висвітлено в роботах В. Григорук (Григорук, 2018), І. Єрмакова, Н. Заплотинської, А. Колупаєвої, Т. Кириченко (Кириченко, 2015), В. Ляшенко, І. Сингаївської, Л. Сохань, О. Таранченко, В. Циби, І. Черноусова (Черноусов, 2016) та ін. Аналіз наукових джерел засвідчує, що комплексні дослідження життєвої компетентності здійснено переважно в рамках педагогічної науки.

Досліджень життєвої компетентності підлітків з порушеннями розумового розвитку в психологічній науці ж нині бракує, зокрема досліджень емоційної компетентності. Особливої уваги потребує саме дослідження емоційного інтелекту на формування емоційної компетентності. Оскільки одним із домінантних порушень, що виникає під впливом порушення розумової діяльності, є дисфункція процесів регуляції емоцій і станів. Саме становлення емоційно-вольової сфери у підлітків з порушеннями розумового розвитку впливає на загальний розвиток особистості, її входження у соціум та адаптацію у ньому. Знання особливостей розвитку емоційно-вольової сфери на етапі становлення особистості, зокрема такої компоненти особистості як емоційний інтелект дає можливість цілеспрямовано управляти емоціями особистості, підбирати відповідний психологічний супровід та сприяти всебічному, повному розвитку цієї сфери. Цілеспрямоване управління та формування емоційно-вольової сфери на етапі дорослішання особистості дає змогу впливати на якісне становлення особистісної саморегуляції.

Відповідно до досліджень П.Саловей і Дж. Майер, емоційний інтелект – це сукупність сформованості та рівня розвитку таких якостей як самосвідомість, самоконтроль, мотивація, емпатія, вміння ставити себе на місце інших людей, навички спілкування та вміння знаходити компроміси, саморегуляція, вербалізація емоційних станів, здатність та наявність психоемоційної лінгвістики (Mauger, 2005). Емоційний інтелект лежить в основі емоційної саморегуляції, а високий рівень емоційного інтелекту дає можливість розуміти власні емоції та емоції інших людей, керувати емоційною сферою. Емоційний інтелект допомагає приймати рішення на основі відображення і осмислення емоцій, які мають для особистості певний зміст. Емоційний інтелект складається з вміння свідомо керувати емоціями, розуміти емоції, асимілювати емоції до певних лінгвістичних конструкцій, розрізняти та виражати емоції. Таким чином можна спостерігати, як зазначає Д. Пагава, пряму залежність перебігу життєвих реакцій від емоційного сприйняття, емоційної регуляції, емоційного пізнання (Пагава, 2017). У контексті співвідношення та взаємодії емоцій з діяльністю особистості, зазначає Т. Кириченко з'являється термін емоційна компетентність – здатність особистості здійснювати оптимальну координацію між емоціями і цілеспрямованою поведінкою (Кириченко, 2015). Психофізіологічною передумовою емоційної компетентності є комплекс властивостей, що виявляються як у чутливості до розбіжності між очікуваним і отриманим результатом, так і в почутті задоволеності досягнутим, підкреслює Д. Марченко (Марченко, 2017). Емоційна компетентність пов'язана з умінням підлітка з порушеннями розумового розвитку співвідносити спосіб та стиль реагування зі своїми домінуючими потребами та з параметрами конкретної ситуації.

Від так, основою **метоюдослідження** є вивчення впливу емоційного інтелекту на формування емоційної компетентності підлітків з порушеннями розумового розвитку, виявлення та експериментальна перевірка стану сформованості основних емоційних компетенцій у підлітків з порушеннями розумового розвитку та вплив на їх формування емоційного інтелекту. Мета забезпечувалась поетапним вирішенням наступних завдань:

- констатувати рівень розвитку емоційного інтелекту у підлітків з порушеннями розумового розвитку;
- визначити стан сформованості емоційної компетентності, шляхом виявлення основних компетенцій;
- визначити основні чинники становлення емоційної компетентності у підлітків з порушеннями розумового розвитку;
- встановити умови та способи впливу емоційного інтелекту на формування емоційних компетенцій підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За Д. Гоулменом, емоційний інтелект – це здатність усвідомлювати власні почуття, почуття інших людей, мотивувати самого себе та інших, управляти емоціями як наодинці з самим собою, так і стосовно інших. Згідно з концепцією Д. Гоулмена, емоційний інтелект визначається через сукупність та рівень сформованості таких показників як: самоусвідомлення, самомотивування, стійкість до фрустрації, контроль за імпульсами, регуляція настрою, емпатія, оптимізм. На думку вченого, емоційний інтелект є ймовірною запорукою життєвого успіху, вдалої соціальної адаптації, подібно тому як звичний розумовий розвиток, тобто IQ є передумовою академічної успішності (Goleman, 1995).

П. Фелс запропонував концепцію «емоційної грамотності» та «емоційної компетентності». Він пов'язував емоційну компетентність з системою здібностей і життєвих умінь, передусім здатності розуміти власні емоції, слухати інших та співчувати їхнім емоціям, продуктивно висловлювати емоції. Для розуміння та визначення сутності категорії вчений використовував основні складові «емоційної компетентності»: самосвідомість, самоконтроль, емпатія та навички відносин. Усвідомлення власних емоцій, управління ними, уміння ставити себе на місце іншого і приймати його почуття, проявляти дружнє ставлення до людей – це основа розуміння соціального буття, засіб самопізнання, саморозвитку тощо (Fels, 2017).

Від так, на сьогодні можна виокремити декілька основних підходів щодо розуміння сутності емоційної компетентності: соціальний, психологічний, педагогічний. Соціальний підхід визначає емоційну компетентність особистості з

порушеннями розумового розвитку як умову, необхідну для дотримання існуючих у суспільстві норм, прав та цінностей, своєрідна запорука морально-етичного існування. Психологічний підхід визначає емоційну компетентність підлітків з порушеннями розумового розвитку як розвинену здатність до самореалізації, саморефлексії та саморегуляції, регулятором найважливіших фізичних, психічних та духовних якостей. Педагогічний підхід визначає емоційну компетентність особистості з порушеннями розумового розвитку як духовно-практичний, емоційно-вольовий досвід, який може бути успішно освоєний підлітком у процесі навчання.

Емоційна компетентність, як зазначає Г. Соколова, як будь-яке утворення, має свою структуру. Зокрема, науковець виокремлює такі її складові: чуттєві знання; уміння й навички розпізнавання емоцій, почуттів; життєтворчі здібності (аналітичні, поведінкові, прогностичні); життєвий емоційний досвід (складається з усвідомленого та неусвідомленого індивідуального досвіду, використання й наслідування досвіду інших осіб); життєві досягнення (особисте щастя, задоволеність чи незадоволеність наповненістю життя) (Соколова, 2018).

І. Черноусов, наголошує, що всі складові емоційної компетентності перебувають у постійній взаємодії, якісно та кількісно змінюючись: удосконалюючись, збагачуючись, прогресуючи або деградуючи та регресуючи. Таким чином, емоційна компетентність здатна змінюватись, набуваючи позитивних або негативних рис. Її формування залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників впливу на особистість підлітка з порушеннями розумового розвитку (Черноусов, 2016).

Особливість і своєрідність емоційної компетентності підлітків з порушеннями розумового розвитку полягає в поєднанні її складових, про які зазначалось вище: загальних (когнітивних, психологічних, соціальних тощо) і спеціальних (знання та вміння співставляти /поєднувати внутрішні і зовнішні обставини, досвід, оцінювати свій власний стан та можливості, оцінювати життєву ситуацію та діяти відповідно до обставин та потреб власної життєдіяльності зважаючи на норми, правила).

Сутність впливу емоційного інтелекту на формування емоційної компетентності підлітків з порушеннями розумового розвитку розкривається через основні структурні компоненти або так звані ключові емоційні компетенції: емоційна самоусвідомленість (здатність розуміти свої почуття та причини, що їх зумовили); асертивність (здатність виражати почуття, переконання, думки і захищати свої права в конструктивній формі); емпатія (вміння розуміти, розрізнити і бути чутливим до емоцій інших людей); особистісна відповідальність (здатність думати і вирішувати за себе, обмежуючи вплив емоцій інших людей); самоповага (вміння поважати і приймати себе, свої

емоційні стани, почуття, переживання); міжособистісні відносини (здатність встановлювати і підтримувати емоційні стосунки); саморегуляція (уміння регулювати позитивний та негативний спектр емоційно-вольової сфери); гнучкість (здатність пристосовувати свої емоційні переживання і поведінку до нових умов, соціальної ситуації).

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Дослідження впливу емоційного інтелекту на стан сформованості емоційної компетентності підлітків з порушеннями розумового розвитку здійснювався через дослідження основних складових, які зазначено вище, через емоційні компетенції. Так, емоційну самоусвідомленість та асертивність було досліджено за допомогою методики «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом). Емпатію – «Методикою діагностики рівня емпатійних здібностей» (за В. Бойком); самоповага та самоідентифікація – методикою «Хто я?» (за М. Куном); міжособистісні відносини – методикою «Проективний апперцептивний тест (РАТ)» гнучкість та стиль поведінки, здатність до самоконтролю – методикою «Діагностика акцентуацій характеру Леонгарда-Шмішека «Характерологічний опитувальник». Дослідженням було охоплено 105 підлітків з порушеннями розумового розвитку, що навчаються у спеціальних школах міста Києва. Психодіагностика проводилась відповідно до інструкцій, із дотриманням необхідних вимог та використання додаткового інструментарію.

За результатами діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку методикою «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом), було встановлено низький рівень емоційного інтелекту, емоційної самоусвідомленості та асертивності, емоційної обізнаності, управління власними емоціями та середній рівень здатності до розпізнавання емоцій інших людей. За результатами діагностування жоден із показників не визначався високим рівнем.

Встановлено, що показники емоційної самоусвідомленості та асертивності більше характерні хлопцям (емоційна самоусвідомленість – 67 %, асертивність – 53 % серед опитаних підлітків-юнаків, у яких встановлено середній рівень), аніж дівчатам (відповідно емоційна самоусвідомленість – 33 %, асертивність – 47 % серед опитаних підлітків-дівчат, у яких встановлено середній рівень). Показники управління власними емоціями, навпаки, характерними є для дівчат (58 % – управління власними емоціями серед опитаних підлітків-дівчат, у яких встановлено середній рівень показника). Можна припустити, що такі результати пов'язані, по-перше, з особливостями становлення особистості в підлітковому віці (біологічні зміни в організмі, зміна провідного виду діяльності, психологічні новоутворення, специфіка перебігу кризи підліткового віку, значні зміни у розвитку інтелектуальної, мотиваційної емоційно-вольової сфери тощо), по-друге, з гендерними особливостями

сприймання емоцій. Як зазначає у своїх дослідженнях А. Лінд «...співчуття та емоційна усвідомленість є більш фемінною складовою емоційного інтелекту, як і сензитивність» (Lind, 2018), маскулінною автор вважав асертивність.

За результатами діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку було встановлено також, що рівень розпізнавання емоцій інших людей має більш високі показники, ніж розпізнавання власних емоційних станів. Так, 40 % продіагностованих підлітків мають низький та 60 % середній рівень здатності до розпізнавання емоцій інших людей. За результатами шкали управління власними емоціями встановлено, що у 80 % обстежених підлітків з порушеннями розумового розвитку низький рівень здатності до управління власними емоційними станами, лише у 20 % – середній рівень. Можна припустити, що низький показник за шкалою емоційного інтелекту та його складових у досліджуваних підлітків детермінується не лише порушеннями інтелектуальної сфери, а водночас алекситимією у підлітків з порушеннями розумового розвитку, тобто станом за якого не вистачає розуміння, здатності до аналізу й опису власних емоцій, що підтверджує і низький показник емоційної самоусвідомленості. Алекситимічні прояви в структурі особистості констатуються через невміння вербалізувати власні емоційні стани, недорозвиток рефлексивного компоненту емоцій. У досліджуваних підлітків алекситимія часто впливає на рівень сформованості образу «Я», що виражається через нездатність до вербалізації власних емоційних переживань, емоцій оточуючих, низьку здатність до управління власними емоціями.

Беручи до уваги отримані результати, варто зазначити, що підлітки з порушеннями розумового розвитку потребують додаткових психокорекційних занять, що будуть спрямовані на формування вміння називати емоції, почуття, які вони переживають, означувати їх відповідними вербальними символами. Зазначимо також, що згідно отриманих результатів відповідно до статевого критерію, загальний рівень емоційного інтелекту, асертивність більш характерні підліткам-хлопцям; дівчатам більшою мірою характерна адекватність вираження емоцій та емоційна самоусвідомленість.

За результатами діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку за методикою «Діагностика рівня емпатійних здібностей (за В. Бойком) було встановлено високі показники за шкалою інтуїтивного каналу емпатії. Провідним каналом емпатії у підлітків з порушеннями розумового розвитку є інтуїтивний (42 %), менш вираженими є два інші показники – раціонального (21 %) та емоційного каналів (37 %). Дівчатам характерним є інтуїтивний канал (23 %), хлопцям – емоційний (20 %). Переважання інтуїтивного каналу вказує на високий рівень сформованості здатності до співпереживання та ідентифікації підлітків з партнером, водночас показники

дистанціювання характеризуються низьким рівнем. Високі показники інтуїтивного каналу дають змогу припустити, що емоційне ставлення та сприйняття оточуючих підлітками з порушеннями розумового розвитку більше характеризується інтуїтивним, малоусвідомленим, спонтанним, чуттєвим характером, ніж осмисленим сприйняттям партнера, що детерміновано правилами, нормами соціального оточення. На нашу думку, це є позитивною характеристикою досліджуваних підлітків, тому що вони сприймають партнера на інтуїтивному, чуттєвому рівні, разом з тим, їм не вистачає вміння вчасно дистанціюватися. Відповідно до отриманих результатів діагностики емпатії підлітків з порушеннями розумового розвитку було встановлено, що 75 % підлітків мають середній рівень здатності до ідентифікації і 25 % – низький рівень. Серед підлітків, що характеризуються середнім рівнем, 40 % досліджуваних становлять хлопці, і 35 % – дівчата. Серед обстежених, що характеризуються низьким рівнем, 15 % – дівчат і 10 % – хлопців-підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Дослідження самоповаги та самоідентифікації методикою «Хто я?» (за М. Куном) дало змогу констатувати у підлітків з порушеннями розумового розвитку низький рівень самоідентифікації. У 14% досліджуваних встановлено середній рівень самоідентифікації (вказано 5 самоописів). Підкреслимо, що завдання викликало великі труднощі, досліджувані підлітки не знали як відповісти, як себе ідентифікувати. Середня кількість написаних відповідей варіювалась від 2 до 3. Низький рівень здатності до самоідентифікації детермінується такими особистісними властивостями підлітка, як замкнутість, тривожність, невпевненість у собі, недостатність самоконтролю.

За результатами аналізу відповідей, які давали підлітки, було встановлено, що досліджувані часто зазначали, що вони не знають ким вони є. Ідентифікували себе, виходячи з фізичного, соціального та рефлексивного «Я», не використовуючи інші категорії. Характерним є самоопис, що починався з написання власного імені, прізвища та по батькові або просто свого ім'я чи імені та прізвища. Варто підкреслити, що у підлітків з порушеннями розумового розвитку, здебільшого, переважали негативні прикметники-означення. Звертаючи увагу на психолінгвістичний аспект психодіагностики (переважання в самоописі іменників, нечасте використання прикметників і досить невелику кількість дієслів) можна констатувати потребу підлітка в увазі, безпеці, захисті, низький загальний рівень самоідентифікації, самоповаги недостатній рівень упевненості у собі, недооцінку своєї соціальної ефективності, низький рівень оцінки себе як суспільно значущого об'єкта.

Психодіагностика міжособистісних відносин методикою «Проективний аперцептивний тест (РАТ)» дала змогу встановити у 75%

підлітків з порушеннями розумового розвитку складнощі у встановленні довготривалих соціальних зв'язків, проблеми у комунікації з однолітками та старшим поколінням. Такий результат часто вказує на невротичні або патологічні прояви особистості У 15% досліджуваних підлітків встановлено позицію ідентифікації з героєм-агресором, у 75% - із жертвою, 10% підлітків з порушеннями розумового розвитку займають позицію проти всіх – відсутня чітка ідентифікація себе, бачення себе у спілкуванні з оточуючими. Так, під час психодіагностики методикою РАТ такі підлітки не обирають ні фігуру, що підкорюється, ні владну фігуру, зазначаючи, що вони не ідентифікують себе з запропонованим зображенням. Таким підліткам бракує уваги з боку оточуючих, вони прагнуть до прийняття однолітками та старшими. Отримані результати можуть вказувати на невротизацію підлітка, такі підлітки мають труднощі із соціальною адаптацією. Можна припустити, що за наявності акцентуацій у таких підлітків імовірно патологічні прояви особистісних рис.

Варто також підкреслити, що у ході виконання завдання, за результатами спостереження за підлітками у процесі діагностики можна констатувати, що переважна більшість підлітків з порушеннями розумового розвитку сприймають себе ображеними, неприйнятими, мають нестійкі та категоричні відносини з найближчим оточенням (друзями, коханими людьми, рідними), почувають себе жертвами. Свій стан описують як «покинутий». У ході бесіди підлітки часто згадували ситуації, в яких почувають себе покинутими, не сприйнятими, висміяними, не довіряють нікому, а в таких чи ідентичних ситуаціях поведуть себе більш агресивно, ніж звичайно. Наголосимо, що не дивлячись на те, що підлітки часто відзначають це і почувають себе самотніми, вони не прагнуть будувати довготривалі відносини, не докладають зусиль для збереження та подальшої побудови стосунків з оточуючими.

За результатами дослідження аспекту соціальної адаптації у підлітків встановлено недостатній рівень соціальної адаптації (70%). Продіагностовані підлітки характеризуються імпульсивністю, мають підвищену чутливість до образ, невротизацію. Достатній рівень адаптації встановлено лише у 13% підлітків з порушеннями розумового розвитку. Недостатній рівень адаптації характеризується емоційною нестабільністю, образливістю, швидкою зміною настроїв, недостатнім рівнем сформованості управління власними емоціями та переживаннями. Підлітки, що характеризуються соціальною дезадаптованістю проявляють її через низьку здатність до встановлення тривалих соціальних контактів, уникання спілкування, особливо соціально напружених чи конфліктних ситуацій. Підлітки з низьким рівнем адаптації схильні до провокування конфліктів без вагомих для цього причин.

Психологічне діагностування методикою «Діагностика акцентуацій характеру Леонгарда-Шмішека «Характерологічний опитувальник» дало змогу виявити гнучкість та стиль поведінки підлітків, виходячи з характерологічних особливостей особистості, встановити рівень самоконтролю власної поведінки. Так, для підлітків з порушеннями розумового розвитку характерними та яскраво вираженими є три акцентуації: гіпертимна, циклотимічна та неврівноважена. А найбільш притаманними поєднаннями акцентуацій констатовано: гіпертимну у поєднанні з циклотимічною (24 %); гіпертимна з неврівноваженою (26 %), гіпертимна з екзальтованою (17 %). Домінування та поєднання таких акцентуацій підкреслює психологічні особливості структури особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку: низький рівень самоконтролю, саморефлексії, категоричність у судженнях, легка навіюваність тощо. Наприклад, поєднання гіпертимної з неврівноваженою акцентуацією характеризується у підлітка підвищеною динамічністю емоційних проявів, спонтанністю афектів, застряганням певних емоцій, гіперактивністю, низькою концентрацією уваги, непостійністю уподобань тощо. Такими підлітками легко маніпулювати. Позитивними характеристиками поєднання двох акцентуацій є прициповість та схильність до господарювання; негативними – імпульсивність, непомірованість поведінки, необов'язковість, ледарство, високий рівень роздратованості, спонтанність рішень – без обдумування, перебільшене ставлення до ситуацій. Підлітків із такою акцентуацією необхідно привчати до повільних та однозначних дій, обговорення подій, що відбуваються у його житті, з метою уникнення необдуманих вчинків.

Поєднання циклотимічної та гіпертимної акцентуації свідчить про підлітка з нестійким настроєм, низьким рівнем прихильностей, різкою зміною емоційних станів без вагомих причини, низьким рівнем комунікабельності тощо. Такі підлітки надають перевагу індивідуальним видам робіт, усамітненню.

Поєднання гіпертимної та екзальтованої акцентуації констатує низький рівень здатності до диференціації емоцій, різку динаміку зміни полюсності емоційних станів (швидкість зміни позитивного стану на негативний), високу стомлюваність особистості, егоїстичність, високий рівень образливості, низький емоційний контроль та самоконтроль.

Висновки. Відтак, за результатами психодіагностики емоційної компетентності через її складові: емоційну самоусвідомленість, асертивність, емпатію, самоповагу, самоідентифікацію, міжособистісні відносини, стиль поведінки, здатність до самоконтролю встановлено низькі та середні показники. Так, у підлітків з порушеннями розумового розвитку констатовано недостатню сформованість спрямованості психічних процесів, комунікативних властивостей, співпереживання, ідентифікації себе з оточуючими, низький

рівень самоповаги, невміння встановлювати довготривалі комунікативні зв'язки, невмотивовані агресивні прояви, низький рівень соціальної адаптації. Узагальнюючи отримані результати діагностики складових емоційної компетентності, нами було встановлено, що вона характеризується у підлітків з порушеннями розумового розвитку низьким – у 81 %, середнім – у 18 % та високим – у 1 % рівнями.

Відтак, низький рівень сформованості емоційної компетентності у підлітків з порушеннями розумового розвитку дає змогу констатувати: низький рівень диференціації емоцій, їх розуміння та контроль; складність з диференціацію образу «Я»; низький рівень адекватності вираження емоції відповідно до ситуації; сформованість негативних провідних емоційних модальностей, як то агресивність, гнів, злість, роздратованість; недостатній рівень сформованості міжособистісних контактів та комунікативної здатності. Отримані результати вказують на нагальну потребу розроблення ефективних технологій формування емоційної компетентності та емоційної усвідомленості, емоційного інтелекту підлітків з порушеннями розумового розвитку. Отримані експериментальні результати дають можливість припустити, що застосування психологічних технологій формування емоційної компетентності шляхом розвитку емоційного інтелекту підлітків з порушеннями розумового розвитку детермінують у подальшому позитивну динаміку та сприятимуть загальному особистісному розвитку підлітків. Саме з урахуванням особливостей розвитку підлітка з порушеннями розумового розвитку та формування емоційної сфер у цей віковий період, зокрема емоційного інтелекту та складових компонент емоційної компетентності, які було досліджено, та потенційних можливостей підлітків з порушеннями розумового розвитку необхідно організувати роботу психологічних служб. Психологічна робота, підтримка та супровід таких підлітків має бути спрямовано на розвиток усіх видів сприймання, на основі яких формуються і розвиваються вищі психічні функції. У процесі психокорекційної та психотерапевтичної роботи з підлітком необхідно зосереджувати увагу на формуванні її самоконтролю, рефлексії, цілеспрямованості, саморегуляції, на вмінні висловлювати внутрішні переживання, почуття, страхи, адекватно оцінювати власні результати, обставини в яких перебувають підлітки та багато іншого.

Ефективність роботи психолога та психологічної допомоги зокрема щодо формування емоційної компетентності підлітка з порушеннями розумового розвитку переважно залежить від формування уявлень підлітка про себе, особливостей сприймання свого «Я», свого місця в системі найближчого оточення, розуміння себе, своїх можливостей, потреб тощо. Важливо створювати такі соціально-педагогічні та соціально-психологічні умови для

формування емоційної компетентності підлітка з порушеннями розумового розвитку в роботі психолога, які б спонукали його визначати свою особистісну позицію, вміти проговорювати її, диференціювати мотиви поведінки та вчинків, проектувати власну діяльність, розуміти свої переживання та емоційні стани в даний момент часу (тут і тепер) тощо.

Показником ефективності психокорекційної та психотерапевтичної роботи психолога щодо формування емоційної компетентності підлітка з порушеннями розумового розвитку є спроможність підлітка визначати свій емоційний стан, регулювати агресивні аспекти власної поведінки, контролювати гнів, приймати рішення в емоційно складних та/або напружених ситуаціях, розуміти власні мотиви і почуття, знати як необхідно поводити себе в життєвих обставинах, вміти контролювати свою поведінку як в найближчому оточенні (батьки, друзі, вчителі) так і в соціумі, мати навички та певний рівень сформованості комунікативності.

Література

1. Григоруk В. Емоційно-вольова сфера у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку: теоретико-методологічний аналіз. Львів: Поетика, 2018. 178 с.
2. Кириченко Т. Самосвідомість підлітка з ментальними порушеннями. Харків: ПромТТТ, 2015. 189 с.
3. Марченко Д. Експериментальні дослідження життєвих компетентностей дітей з особливими потребами. Харків: Експо Друк, 2017. 232 с.
4. Пагава Д. Емоції та почуття підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків: Київські читання. 2017. 202 с.
5. Соколова Г. Пубертат у нормі та патології: емпіричні дослідження. Київ: ВВ Смарт, 2018. 132 с.
6. Черноусов І. Емоційна саморегуляція підлітків з психофізіологічними порушеннями: особливості психодіагностики та психокорекції. Одеса: Лого, 2016. 265 с.
7. Goleman D. Emotional intelligence. New York : Bantam Books. 1995.
8. Mayer J. Emotional intelligence: popular or scientific psychology. Retrieved from: <http://www.apa.org/monitor/sep99/>. 2005.
9. Lind A. Adolescent psychology: helping parents. New York: ETN. 2018. 286 p.
10. Fels P. Self-esteem of children with mental disorders. London. 2017. 205 p.

References

1. Hryhoruk, V. (2018). Emotsiino-volova sfera u pidlitkiv z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku: teoretyko-metodolohichniy analiz [Emotional and volitional

sphere in adolescents with psychophysical development disorders: theoretical and methodological analysis]. Lviv: Poetyka [in Ukrainian].

2. Kyrychenko, T. (2015). Samosvidomist pidlitka z mentalnymi porushenniamy [Self-awareness of a teenager with mental disorders]. Kharkiv: PromTTT [in Ukrainian].

3. Marchenko, D. (2017). Eksperymentalni doslidzhennia zhyttievkykh kompetentnosti ditei z osoblyvymy potrebamy [Experimental studies of life competencies of children with special needs]. Kharkiv: Ekspo Druk [in Ukrainian].

4. Pahava, D. (2017). Emotsii ta pochuttia pidlitkovoho viku za umov psykhofiziologichnykh porushen [Emotions and feelings of adolescence in terms of psychophysiological disorders]. Kharkiv: Kyivski chytannia [in Ukrainian].

5. Sokolova, H. (2018). Pubertat u normi ta patolohii: empyrychni doslidzhennia [Normal puberty and pathology: empirical studies]. Kyiv: VV Smart [in Ukrainian].

6. Chernousov, I. (2016). Emotsiina samorehuliatsiia pidlitkiv z psykhofiziologichnymy porushenniamy: osoblyvosti psykhodiahnostyky ta psykhokorektsii [Emotional self-regulation of adolescents with psychophysiological disorders: features of psychodiagnostics and psychocorrection]. Odesa: Loho [in Ukrainian].

7. Goleman, D. (1995). Emotional intelligence. New York : Bantam Books.

8. Mayer, J. (2005). Emotional intelligence: popular or scientific psychology. Retrieved from: <http://www.apa.org/monitor/sep 99/>

9. Lind, A.(2018). Adolescent psychology: helping parents. New York: ETN.

10. Fels, P. (2017). Self-esteem of children with mental disorders. London.

Vovchenko O.A.

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE FORMATION OF EMOTIONAL COMPETENCE OF ADOLESCENTS WITH MENTAL DEVELOPMENT

***Purpose.** The article is devoted to the study of a complex, little-studied and ambiguous category in special psychology as «emotional intelligence» and its influence on the formation of "emotional competence" in adolescents with mental development. The dynamism of modern Ukrainian society creates new challenges for the education, upbringing and development of people with psychophysical disorders, including mental disorders. Priorities, living conditions, methods of educational processes, rules of interaction between people in general are actively changing. It is important to create social, psychological and pedagogical conditions for the appropriate physical, intellectual, mental and social level of life of a child with special needs, in particular for adolescents with intellectual disabilities. Thus, knowledge of the development of the emotional-volitional sphere at the stage of personality formation, in particular such a component of personality as emotional intelligence and the level of emotional competence allows to purposefully manage personal*

emotions, select appropriate psychological support and promote comprehensive, full development of this sphere and personality in general.

Methods. *General (analysis, synthesis) and specific scientific research methods, in particular psychodiagnostic methods, were used to solve the problems and ensure the validity of the propositions and conclusions, which made it possible to determine the components of emotional competence and the influence of emotional intelligence on them. Detection of the state of formation of emotional competence was carried out in accordance with the selected components. In the process of psychodiagnostics the following methods were used: «Emotional intelligence» (according to N. Hall), «Methods of diagnosing the level of empathic abilities» (according to V. Boyko); technique «Who am I?» (according to M. Kuhn), «Projective apperceptive test (RAT)», «Diagnostic of character accentuations of Leonhard-Shmishek» Characterological questionnaire». The study covered 105 adolescents with mental development studying in special schools in Kyiv.*

Results. *According to the results of research, the level of development of emotional intelligence in adolescents with mental development was stated; the state of formation of emotional competence is determined by identifying the main competencies; identified the main factors in the formation of emotional competence in adolescents with mental development; the conditions and ways of influence of emotional intelligence on the formation of emotional competencies, and in general the emotional competence of adolescents with mental development are established.*

Conclusions. *The generalization of the obtained results of psychodiagnostics of the components of emotional competence made it possible to establish a low level of formation of emotional competence in the vast majority of adolescents with mental development. In turn, the low level of formation of emotional competence in adolescents with mental development is characterized by a low level of differentiation of emotions, their understanding and control; the difficulty of differentiating the image of «I»; low level of adequacy of emotion expression according to the situation; the formation of negative leading emotional modalities, such as aggression, anger, rage, irritability; insufficient level of formation of interpersonal contacts and communicative ability. The obtained results indicate the urgent need to develop effective technologies for the formation of emotional competence and emotional awareness, emotional intelligence of adolescents with mental development.*

Key words: *adolescence, mental development disorders, emotional intelligence, life competence, emotional competence, components of emotional competence.*

Вовченко Ольга Анатоліївна – кандидат психологічних наук, докторант Інституту спеціальної педагогіки та психології ім. М. Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2020 р.

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ СОЦІАЛІЗОВАНОСТІ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

У статті презентовано дослідження, особливостей соціалізованості педагога в сучасних умовах розвитку освітньої галузі та глобальних суспільних змін. Обґрунтовано актуальність дослідження процесів соціалізації педагога у контексті аналізу вторинної та професійної соціалізації. Проведено аналіз умов професійної діяльності, за яких відбуваються ці процеси. Визначено специфіку досліджень соціалізованості як результату набуття соціальності в певні періоди життєдіяльності особистості. Визначено необхідність цілеспрямованої організації психологічного супроводу процесів соціалізації, а також напрями розвивальної та корекційної роботи з педагогами, а саме: формування соціальних навичок та розвиток соціальних здібностей, що відповідають викликам сучасності; актуалізація соціалізаційних процесів, усвідомлення необхідності змін у сфері соціальної взаємодії; набуття готовності до інноваційних процесів у суспільному житті; подолання вияву безпорадності як у професійній діяльності, так і у сфері особистої життєдіяльності; побудова стратегій і моделей соціальної поведінки за умов нестабільності, динамічності й непередбачуваності сучасної ситуації в суспільстві; сприяння усвідомленому ставленню до ускладнення процесів відтворення соціокультурного досвіду завдяки спрощенню міжособистісних обмінів, що зумовлені глобалізацією. Відзначено, що психологічна робота з педагогами у системі освіти сприятиме процесам пізнання, освоєння й трансформації специфіки соціально-професійних ролей освітян, відтворення системи норм і цінностей, що формуються на новітніх принципах життєдіяльності суспільства, набуття здатності сприймати нове, продукувати нові соціальні норми відповідно до викликів сучасності, а це, у свою чергу, сприятиме створенню безпечного й екологічного простору становлення та розвитку особистості дитини.

Ключові слова: соціалізація, професійна соціалізація, соціальні здібності, освітній простір, педагог, психологічний супровід

Постановка проблеми. Сучасна ситуація в освітній галузі, які в усьому суспільстві, характеризується невизначеністю, швидкоплинністю та багатовимірною різноманітністю. Про це свідчать дослідження за всіма

напрямами гуманітарної сфери, а також різноманіття міждисциплінарних досліджень, які охоплюють особистісну, соціальну, економічну, політичну й інші сфери життєдіяльності та життєздійснення людини. Така ситуація ускладнює процеси передбачення й прогнозування більш-менш віддаленого майбутнього, що спричинює кардинальну зміну освітніх пріоритетів не лише в системі вищої освіти щодо формування компетентного фахівця нової формації, але й у системі загальної освіти, яка стикається з принципово новим поколінням дітей і батьків. Проблемність виявляється в тому, що освітня галузь своїми впливами охоплює практично всіх суб'єктів суспільної взаємодії та має, з одного боку, відтворювати існуючі культурні нормативи й певні соціальні стереотипи, а з іншого – є форпостом інновацій, змін і реформування. При цьому ключову роль у процесі опанування людиною культурного світу та принципів суспільного життя протягом значущих для становлення особистості періодів (шкільне дитинство) разом з батьками відіграє педагог. Відтак, особливо актуальними є теоретичні й практичні дослідження особливостей соціалізації суб'єктів освітнього простору. Педагоги, як чутливі барометри, першими надзвичайно гостро відчують соціальні зміни, що відбуваються в суспільстві, тому їх готовність до відповідної реакції є вирішальною. Однак тут критичною є суперечність між збереженням певних соціальних, культурних норм і традицій та вимогами до гнучкості й неупередженості стосовно актуальних соціальних перетворень моделей соціальної взаємодії та поведінки.

Традиційно соціалізацію дорослого визначають як вторинну соціалізацію або ресоціалізацію. Педагоги, які активно задіяні в процесах реформування суспільства, з одного боку, переживають трансформації власного соціального досвіду (ставлень, настанов, ціннісних орієнтацій, світогляду) та, з іншого боку, мають значущі впливи на розвиток і становлення соціальності дитини, для якої ця складна, суперечлива і швидка соціальна реальність є природною (дитина іншої не знає). На результативність соціалізації особистості значною мірою впливає те, яким чином з урахуванням вікових та індивідуально-психологічних характеристик індивід опановує актуальні соціальні норми і культурні цінності, а також як вибудовується система передачі цих норм і цінностей індивіду під час взаємодії на різних рівнях суспільних відносин (від мікрорівня до макрорівня).

Соціалізованість особистості як певний результат процесу соціалізації виявляється в ціннісному ставленні її до оточення, набуття свідомої регуляції поведінки та діяльності, яка відповідає очікуванням суспільства, але не порушує екологічності особистості, її цілісності та рівноваги. Сьогодні на фоні глобалізаційних процесів ми спостерігаємо значне спрощення міжлюдських обмінів, зменшення впливу неформального соціального контролю, розширення

вияву певних соціальних можливостей окремих груп, а отже, ускладнення щодо відтворення соціокультурного досвіду та необхідність трансформації ціннісно-нормативної системи. Наявність суперечливих орієнтирів, розпливчатість соціального нормування, соціальні суперечності різко знижують можливості успішної соціалізації. Тут виникає необхідність всебічного дослідження проблеми соціалізованості педагогів, яка зумовлює їх професійну ефективність у сучасному світі викликів і змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних досліджень з проблем соціалізації дає нам змогу зафіксувати певну обмеженість теоретичних підходів щодо вивчення особливостей цього процесу в професійній діяльності дорослої людини. Теоретичну основу нашого аналізу склали роботи сучасних українських науковців, які присвячені соціально-психологічному аналізу й узагальненню здобутків сучасної психології в контексті проблеми соціалізації, визначенню специфіки сучасних соціалізаційних процесів. Вихідним є підхід Ю. М. Швалба, згідно з яким, соціалізація є одним із базових процесів становлення індивіда як суб'єкта соціальних відносин, що здійснюється відповідно до визначеної періодизації соціального розвитку за рахунок специфічних особливостей розгортання інтимно-психологічного механізму диференціації-інтеграції відносин індивіда з навколишнім середовищем (Швалб, 2015). Визначення особливостей набуття соціальності спирається на певні елементи моделі зрілого функціонування системи здібностей О. І. Власової, а також процесів становлення й розвитку соціальних здібностей притаманних соціально обдарованій особистості (Власова, 2005). Врахування традиційних підходів до трактування процесів соціалізації ґрунтується на узагальненнях В. В. Москаленко щодо теоретико-методологічних та методичних аспектів дослідження соціалізації особистості як становлення соціальності людини завдяки дії механізму суб'єкт-суб'єктної взаємодії (Москаленко, 2013).

Детальний аналіз визначення специфіки процесів соціалізації особистості дорослої людини на підставі здобутків сучасних досліджень засвідчив нагальну необхідність дослідження контекстів вторинної соціалізації (ресоціалізації) професійної діяльності в освітній сфері: сьогодні без обґрунтованого й ефективного вивчення специфіки професійної соціалізації освітян та створення умов її ефективного здійснення неможливо забезпечувати й супроводжувати особистісно-вікову соціалізацію дитини в інститутах освіти (Горбань, 2018). З-поміж основних напрямів таких досліджень можна назвати аналіз процесів пізнання, освоєння й трансформації специфіки соціально-професійних ролей освітян, а також виявлення складових системи норм і цінностей, що вироблені та прийняті в суспільстві, у певному освітньому

закладі, та здатності сприймати нове, продукувати нові соціальні норми відповідно до викликів сучасності. Додамо, що набуття соціальних здібностей взаємодії в інформаційному просторі, зокрема в мережевому просторі, є одним із важливих аспектів професійної соціалізації освітян, бо саме там сьогодні зосереджується широкий спектр неконтрольованої соціальної інформації, відчутні соціальні впливи на становлення особистості нової формації. Саме в такому розгортанні аналізу процесів соціалізації важливу роль відіграє аналіз сучасного розуміння соціалізованості як феномену, що безумовно пов'язаний з процесами набуття особистістю «здатності до самостійної побудови і відтворення системи соціальних зв'язків і відносин» (Швалб, 2015).

Зазначимо, що трактування поняття «соціалізованість» на сьогодні є дискусійним і більшою мірою залежить від того, з яких позицій та підходів досліджується сам процес соціалізації. У більшості досліджень соціалізованість не виокремлюється як безпосередній предмет, а вивчається в контексті аналізу процесів соціалізації. Сьогодні вивченню різних аспектів соціалізованості присвячені дослідження, а саме: теоретичне визначення спрямованості й результатів соціалізації (Ковальова, 2012); специфіка процесу в межах психолого-педагогічного підходу (Мардахаєв, 2018); соціалізованість у контексті інтерналізації соціальних та театральних ролей засобами сценічного мистецтва (Возна, 2014); особливості набуття соціалізованості на етапі завершення загальної середньої освіти (Волович, 1990; Єр'оміна, 2011) та ін.

Мета статті – визначити особливості вияву рівня соціалізованості фахівців освітньої галузі за сучасних умов.

Вклад основного матеріалу і результатів дослідження. Дослідження процесів соціалізації сьогодні спрямовані на вивчення цього процесу в різних сферах життєдіяльності людини (соціалізація професійна, економічна, правова, політична, медіасоціалізація тощо); водночас не зменшується актуальність дослідження особливостей соціалізації дитини за сучасних умов як процесу, який зумовлює «набуття здатностей щодо диференціювання соціальних змістів під час безпосередньої соціальної взаємодії в різноманітті соціальних утворень, формування готовності до поступової рефлексії та інтеграції набутих змістів у власні світоглядні принципи, прагнення до розширення різноманітності цих змістів, а також свідомого здійснення змін власного середовища й оточення відповідно до цих принципів» (Горбань, 2016).

Результати теоретичного аналізу визначення феномену «соціалізованість» дають змогу констатувати, що його розуміють як результат процесу соціалізації. Специфіка визначається тим, що саме вважати цим результатом. Їх можна відзначити безліч, оскільки, по-перше, процес соціалізації вивчається в межах різних підходів, а по-друге, соціальне

нормування та соціальне очікування можуть задавати як окремі особистості, так і певні соціальні групи й інституції.

Ю. В. Возна під час аналізу соціалізованості особистості як результату інтерналізації соціальних і театральних ролей засобами сценічного мистецтва визначає її як засвоєння особистістю установок, цінностей, способів мислення та інших особистісних і соціальних якостей та ролей, конструктивна взаємодія яких буде характеризувати її на наступній стадії розвитку (Возна, 2014).

А. С. Волович у своєму дослідженні доводить, що поняття «соціалізованість» може застосовуватися за конкретних умов життєдіяльності людини. З її позиції соціалізованість має мобільний характер, а її ефективність залежить від соціальної ситуації й умов діяльності (Волович, 1990).

А. І. Ковальова вивчає поняття «соціалізованість» як засвоєну соціальну норму, тобто результат успішної соціалізації дає змогу індивідам і суспільству відтворювати соціальні зв'язки, суспільні відносини і культурні цінності, а відтак, забезпечувати їх подальший розвиток. Тут соціальна норма є певною оцінкою соціалізованості індивіда, яка пов'язана з потребами конкретного суспільства та готовністю до освоєння нових соціальних ролей (Ковальова, 2012).

О. М. Матвєєва характеризує соціалізованість як позитивний результат соціалізації та визначає її як сукупність індивідуальних особливостей особистості, які забезпечують найбільшу успішність значущої для індивіда діяльності, позитивне самопочуття й емоційну задоволеність життям у цілому. Тобто тут соціалізованість розуміється не лише як відповідність людини соціальним вимогам та очікуванням, а й як наявність особистісних і соціально-психологічних передумов до переходу в нові ситуації соціального розвитку та виконання завдань наступного етапу соціалізації (Матвєєва, 2010).

Ми спираємось на твердження, що соціалізованість є результатом процесу соціалізації, який фіксує якісні характеристики набуття й відтворення соціальних зв'язків і відносин особистістю на певному (визначеному) етапі її становлення, що відповідають вимогам та очікуванням соціального середовища і є передумовами розвитку вищого рівня соціальності.

Особливості досліджень соціалізації педагога виявляються в тому, що центральну позицію займає професійний контекст, а соціалізація є певним механізмом здійснення професіогенезу. Професійна соціалізація вчителя нової української школи зумовлена значними змінами контекстів здійснення професійного нормування й трансформаціями ціннісних настанов, новими специфічними форматами організації життєдіяльності в професійній групі та реформуванням характеру педагогічної діяльності. Вторинність, за якої вона відбувається, є джерелом проблемності щодо узгодження інтерналізованих

раніше норм, цінностей, моделей і стереотипів поведінки та вимог нової нормативності, яка потребує освоєння й інтерналізації її на особистісному рівні.

Для сучасного вчителя специфіка власної соціалізації актуалізується проблемами змін, що відбуваються в організаційній системі навчання, реальною можливістю прийняття самостійних рішень у професійній діяльності, усвідомленням розширення простору професійної самореалізації, а також необхідності збереження базових культурних і соціальних цінностей. Відтак, основним завданням є усвідомлення наявного ціннісно-нормативного досвіду (здобутки здійсненої раніше соціалізації) та їх ревізія відповідно до нових реальностей, що вибудовуються в освітньому просторі. Напрями дослідження професійної соціалізації педагога визначають два вектори, що утворюють єдність цього процесу: зовнішні впливи (якість змісту навчання й виховання, соціально-психологічні організованості певного навчального закладу, насиченість освітнього середовища тощо) та особистісні інтенції щодо особистісної відповідальності за набуття та реалізацію професійних компетентностей (Болтов, 2009).

Отже, виявлення й використання особистістю власного потенціалу для ефективного переформатування ціннісно-сміслових установок та орієнтацій є безперечною умовою задля створення умов для якісного впровадження культурних елементів у систему дій учнів, розвитку їх успішності, допомоги і підтримки в освоєнні світу та самовизначенні, створення сприятливих умов і можливостей для усвідомлення набутого ними соціального досвіду. Педагог за наявності високої якості освітнього потенціалу змісту навчання забезпечує відтворення культурних орієнтирів побудови власної соціальності учнів, які зростають та опановують сучасний світ в умовах невизначеності, швидкоплинності й нестабільності.

Успішність людини в процесі соціально-професійної адаптації, професійного розвитку й оволодіння різними видами діяльності, пов'язаними із виробничою взаємодією, ефективним управлінням і співпрацею з іншими людьми, робить актуальною постановку питання про наявність оптимальної конфігурації відповідних соціально продуктивних механізмів активності особистості та особливості їх динаміки (Орбан-Лембрик, 2004). На нашу думку, саме в цьому контексті має здійснюватися професійна психологічна допомога учителям, яка б сприяла ефективному вирішенню актуальних проблем його професійної соціалізації, розвитку соціальних здібностей, що забезпечують адекватну сучасним вимогам професійну діяльність. Можна стверджувати, що завдяки процесам соціалізації ті зміни, що відбуваються в соціальній реальності індивіда (безпосередньо або опосередковано), видозмінюють його уявлення про цю соціальну реальність, а достатній рівень сформованості соціальних

здібностей дає змогу уникати стресових сценаріїв під час трансформації картини світу й забезпечує ефективну адаптивність людини в цьому соціальному світі.

Ми вважаємо, що задля ефективної роботи практичного психолога з педагогом у закладах освіти важливим є врахування особливостей вияву рівня його соціальності. Саме це має задати основу розробки програми психологічного супроводу вторинної соціалізації педагога. Протягом 2019 р. в межах науково-дослідної теми кафедри психології Дніпровської академії неперервної освіти «Психологічні аспекти соціалізації особистості у сучасному соціокультурному просторі» нами було проведено комплексне дослідження рівня соціалізованості педагогів, базисних стратегій поведінки у складних умовах, а також виявлено домінуючі уявлення про професію педагога.

На першому етапі в дослідженні взяли участь близько 200 педагогів закладів загальної середньої освіти віком від 25 до 65 років. Основним завданням цього етапу було визначення рівня соціалізованості педагога та основних характеристик її виявлення. Задля цього педагогам було запропоновано тест «Рівні соціалізації особистості» (версія Р. І. Мокшанцева). Опрацювання цього тесту дає можливість визначити належність людини до певної групи, яка характеризує відповідний рівень соціалізованості особистості. Автор класифікував ці групи за аналогією до онтогенезу розвитку людини, а саме: «немовля», «малюк», «підліток», «юнак» і «дорослий» (Мокшанцев, 2001).

Послідовний аналіз отриманих результатів засвідчив, що найвищі середні показники отримані для рівнів соціалізації «Немовля», «Малюк», «Юнак» (табл. 1).

Таблиця 1

Узагальнені результати дослідження рівнів соціалізації

Показники	Рівні соціалізації				
	«Немовля»	«Малюк»	«Підліток»	«Юнак»	«Дорослий»
Кількість учасників дослідження, %	27,69	23,08	1,54	41,54	6,15
Середнє значення	8,4	10,3	6	9,3	8,5
Дисперсія	1,26	1,21	0,12	3,45	0,16

Зауважимо, що не було виявлено значущої залежності рівнів соціалізації від хронологічного віку та стажу професійної діяльності. Отримані на цьому кроці середні й узагальнені показники відображають лише загальну тенденцію в

педагогічному середовищі, яка виявилася під час дослідження. Це дає змогу окреслити проблему, визначити напрями подальшої психологічної роботи у контексті супроводу вторинної соціалізації педагога.

Під час інтерпретації результатів тесту ми будемо дотримуватися авторських визначень (Мокшанцев, 2001), які мають гендерну обмеженість, але розуміємо, що таке застосування означення рівнів спрощує їх аналіз. Отже, значуща більшість досліджуваних (41,5%) перебуває на рівні «Юнак», що відповідає досить високому рівню соціалізованості, для якого характерним є відчуття особистої відповідальності, загострене сприйняття навколишнього світу, розвинуті соціальні здібності та сприйнятливність до почуттів оточуючих. Для цього рівня притаманна готовність наполегливо працювати відповідно до власних принципів (навіть ідеалістичних) за умов, коли оплата за роботу є більше ніж скромною винагородою. Досягненнями цього рівня є значні успіхи у багатьох сферах життя, а також прагнення активно втілювати в життя прогресивні ідеї та інновації. Цю досить численну групу доповнює група, яка займає рівень соціалізованості «Дорослий» (6%), для неї характерною є здатність цілісно сприймати навколишній світ, продуктивно рефлексувати, свідомо застосувати здобутки однієї життєвої ситуації в іншій. Поведінка такої людини є стабільною, емоції, думки і дії врівноважені в більшості життєвих ситуацій. Для особистості, яка досягла цього рівня, цінним є відчуття «буття», воно вміє пристосовувати норми поведінки до найнесподіваніших ситуацій, у яких не відчуває себе розгубленими.

Цікавим є те, що серед учасників дослідження практично відсутні (1,5%) педагоги, соціалізованість яких відповідає рівню «Підліток», який автор методики інтерпретує як перехідний рівень. Для нього є характерним вияви духу суперництва і прагнення лише до перемоги, розподіл оточуючих людей на переможців і переможених, сильних і слабких, багатих і бідних.

Практично половина досліджуваних (50,7%) виявляє характерні властивості для рівнів «Немовля» (27,7%) та «Малюк» (23,1%). Рівень соціалізованості «Немовля» виявляється у високому рівні безпорадності, відчутті небезпеки з боку соціального оточення, бажанні уникнути (навіть знищити) те, що є незрозумілим, а також у діях лише за наявності власного інтересу й зацікавленості. На цьому рівні спостерігається не достатня усвідомленість мотивів і складних емоційних станів; за домінування конкретного мислення виявляється тенденція до спрощеної інтерпретації як власних дій і думок, так і оточення. Людина такого рівня соціалізованості добре виконує рутинну роботу й потребує зовнішньої вказівки й контролю, тобто уникає приймати власні рішення.

На рівні соціалізованості «Малюк» центральне бажання не відрізнятись від інших виявляється шляхом пошуку тих, на кого необхідно («правильно») бути схожим. Людям на цьому рівні притаманна прихильність до сталих традицій та упередженість проти «інших», які виглядають і діють «не так», привносять щось нове. Тут провідною є ідея: «хто не з нами, той проти нас». Представники цієї групи зазвичай готові виконувати звичні завдання, ретельно дотримуватися заданих інструкцій, навіть якщо не розуміють їх суті; сприймають лише те, що є для них авторитетним.

Вибір наступного кроку нашого пошуку зумовлений особливостями сучасної професійної діяльності педагога. Сьогодні педагог перебуває у досить складній психологічній ситуації, для якої характерними є: багатофункціональність (необхідність одночасно виконувати принципово різні функції); відсутність оптимальних для роботи умов (стара організація освітнього середовища, відсутність сучасного обладнання тощо); високий рівень психологічного навантаження, пов'язаний з відповідальністю за результати роботи; значна кількість конфліктних ситуацій, зумовлених особливостями нових засобів і можливостей комунікації; висока напруженість розумової діяльності та значне інформаційне навантаження; специфіка режиму праці. Отже, сучасний педагог має ефективно працювати у складних умовах невизначеності між традиційним і новітнім, розгубленості з огляду на вимоги щодо результатів діяльності та відсутності при цьому стабільності освітньої системи, а також в умовах постійного пошуку шляхів розв'язання проблем, пов'язаних із глобальними змінами у суспільстві, у технологіях, у комунікації тощо (Горбань, 2018а).

Отже, подальше дослідження було спрямоване на визначення особливостей копінг-стратегій як стратегій, які можуть використовувати педагоги задля того, щоб впоратися з психологічно важкими ситуаціями професійної діяльності та життя.

Аналізуючи теоретичні підходи до розуміння копінг-поведінки сучасних психологічних дослідженнях В. І. Шебанова та Г. О. Діденко відзначають, що копінг-стратегії – це усвідомлені прийоми та способи, які людина застосовує, щоб впоратися зі складними, часом травматичними життєвими обставинами. Нами було визначено, що в переважній більшості вітчизняних досліджень вивчення копінг-поведінки присвячено з'ясуванню її проявів, видів та взаємозв'язків із різними чинниками: віковими, соціальними, професійними, сімейними тощо. Здійснений авторами теоретичний аналіз наукових поглядів щодо стратегій подолання індивідом складних життєвих обставин надає підстави визначити, що важливою характеристикою копінг-стратегій є їх багатомірність, завдяки чому людина може вирішувати складні

життєві ситуації та/або запобігати їх появі, контролювати власні емоції, включатися у взаємодію зі стресом чи знижувати його вплив на організм і психіку, змінювати себе, ситуацію або пристосовуватися до неї (Шебанова, 2018).

На цьому кроці ми використали методику, розроблену Дж. Амірханом (James Amirkhan), – «Індикатор копінг-стратегій», яка адаптована Н. О. Сиротою та В. М. Ялтонським (Льїн, 2004; Amirkhan, 2013; Stanislawski, 2019). Цю методику вважають одним із найбільш вдалих інструментів дослідження базисних стратегій поведінки людини. Її основу становлять уявлення про те, що всі поведінкові стратегії, які формуються у людини в процесі життя та виявляються в складних життєвих ситуаціях (ситуаціях психологічного стресу), можна поділити на три великі групи:

1. Стратегія вирішення проблем як здатність використовувати всі особистісні ресурси в стресовій ситуації.

2. Стратегія пошуку соціальної підтримки як здатність активного пошуку соціальної підтримки в стресовій ситуації.

3. Стратегія уникнення як здатність людини уникати вирішення проблем шляхом уникнення самої проблемної ситуації.

Автор методики (Amirkhan, 2013) вважає, що стратегія уникнення є стратегією, що може призводити до формування дезадаптивної копінг-поведінки, але в складних життєвих ситуаціях ефективним є застосування всіх трьох стратегій залежно від специфіки життєвих ускладнень та особливостей реальної ситуації. Він вважає, що за певних умов людина може самостійно впоратися з труднощами, в інших їй потрібна підтримка оточуючих або вона просто може уникати зіткнення з проблемною ситуацією, заздалегідь подумавши про її негативні наслідки.

Отримані нами результати (табл. 2) свідчать про те, що незалежно від рівня соціалізованості значно домінує стратегія вирішення проблем. Для всіх досліджуваних вона є пріоритетною.

Таблиця 2

Узагальнені результати дослідження копінг-стратегій

Показники	Стратегія вирішення проблем	Стратегія пошуку соціальної підтримки	Стратегія уникнення
Середнє значення	23,96	12,61	16,67
Дисперсія	7,84	4,10	18,05

Стратегія вишення проблем потребує активних когнітивних і поведінкових зусиль. Її складовими є визнання різних думок щодо проблеми, розуміння ситуації, прогнозування перебігу подій, вибір найбільш підходящих рішень, планування дій за прийнятим рішенням, реалізація цього плану, а також прийняття послідовних дій для вирішення проблеми.

Для стратегії пошуку соціальної підтримки були отримані найнижчі показники (табл. 2). Ця стратегія вимірює рівень спроб контакту з іншою людиною, причому не обов'язково для допомоги у вирішенні проблеми, а може лише для певної зручності, присутності іншого у складній ситуації. Стосовно стратегії уникнення узагальнений показник має середню позицію, але тут ми спостерігаємо досить значний показник дисперсії. Ця стратегія відображає схильність уникати проблеми за допомогою як фізичної, так і психологічної абстиненції. Складовими цієї стратегії є уникнення роздумів про проблему, скорочення зусиль щодо вирішення проблеми, відкладання завдання або відмови від спроб досягти мети.

Первинний аналіз отриманих результатів дав змогу виокремити певні проблемності, які потребують детального додаткового дослідження. По-перше, ми вважаємо за необхідне визначити особливості моделей поведінки за стратегією вирішення проблем, які, на нашу думку, мають неоднаково виявлятися за різних рівнів соціалізованості. По-друге, наявною є потреба виокремлення чинників, які блокують пошук соціальної підтримки, особливо тих, що є характерними для професійних ситуацій. По-третє, визначення ролі стратегії уникнення саме в складних професійних ситуаціях.

Отже, за умов, що склалися в суспільстві та освітній галузі, ми можемо зафіксувати значну потребу професійного психологічного супроводу педагога, надання йому допомоги щодо опанування змін, котрі відбуваються в суспільстві. Ми вважаємо, що фахова діяльність практичного психолога в освітніх закладах має враховувати проблеми соціальної взаємодії в системах професійної взаємодії (учень – учитель, батьки – учитель, учитель – учитель тощо), які певною мірою зумовлені складністю виходити на вищий рівень соціалізованості в межах вторинної соціалізації, бо доросла людина має «знову» пройти відповідні її рівні. Цей процес ускладнюється динамікою змін суспільних відносин, змінами, що відбуваються у змісті власної професії, урізноманітненням форматів соціальної інформаційної взаємодії.

Висновки. Результати дослідження дають нам змогу стверджувати, що основними напрямками розвивальної та корекційної роботи з педагогами, є:

- формування соціальних навичок та розвиток соціальних здібностей, що відповідають викликам сучасності;

- актуалізація соціалізаційних процесів, усвідомлення необхідності змін у сфері соціальної взаємодії;
- набуття готовності до інноваційних процесів у суспільному житті;
- подолання вияву безпорадності як у професійній діяльності, так і у сфері особистої життєдіяльності;
- побудова стратегій і моделей соціальної поведінки за умов нестабільності, динамічності й непередбачуваності сучасної ситуації в суспільстві;
- сприяння усвідомленому ставленню до ускладнення процесів відтворення соціокультурного досвіду завдяки спрощенню міжособистісних обмінів, що зумовлені глобалізацією.

Ми вважаємо, що саме така психологічна робота з педагогами в системі освіти сприятиме процесам пізнання, освоєння й трансформації специфіки соціально-професійних ролей освітян, відтворення системи норм і цінностей, що формуються на новітніх принципах життєдіяльності суспільства, набуття здатності сприймати нове, продукувати нові соціальні норми відповідно до викликів сучасності, а це, у свою чергу, сприятиме створенню безпечного й екологічного простору становлення та розвитку особистості дитини.

Перспективи подальших досліджень. Презентоване дослідження як первинна процедура визначення поля проблемностей соціалізації суб'єктів освітньої сфери за сучасних умов є тим кроком, який спрямований на психологічну підтримку педагога в умовах змін. Тут ми вважаємо перспективним: виявлення особливостей моделей поведінки за певними стратегіями та їх зв'язку з різними рівнями соціалізованості; ретельне вивчення чинників, які блокують активність та усвідомленість необхідності пошуку професійної психологічної підтримки у складних професійних ситуаціях; розробку програм підтримки вторинної соціалізації та підвищення рівня соціалізованості з урахуванням глобальних тенденцій динамічності соціального нормування, глобальних соціальних змін тощо.

Література

1. Болтов Д.А. Теоретико-методологическое изучение процесса социализации в учреждениях образования. *Альманах современной науки и образования*. 2009. № 4, ч. 1. С. 33–39. URL : www.gramota.net/materials/1/2009/4-1/9.html.
2. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2005. 200 с.

3. Возна Ю. Соціалізованість особистості як результат інтерналізації соціальних та театральних ролей засобами сценічного мистецтва. *Молодь і ринок*. 2014. №4 (111). С. 62–66.

4. Волович А.С. Особенности социализации выпускников средней школы : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : 19.00.05 . Москва : МГУ им. М. В. Ломоносова. 1990. 28 с.

5. Горбань Г.О. Теоретичні аспекти сучасних досліджень вторинної соціалізації особистості. *Проблеми сучасної психології* : збір. наук. праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. № 2 (14). С. 12–19.

6. Горбань Г.О. Особливості формування психологічної готовності педагога до змін. *Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи* : матер. II міжнар. наук.-практ. конф. Маріуполь : МДУ, 2018а. С. 369–370.

7. Горбань Г.О. Соціалізація особистості та екологічність освітнього простору. *Актуальні проблеми психології : Екологічна психологія*. 2016. Том 7. Вип. 41. С. 117–126.

8. Ерёмина Л.С., Куровский В.Н. Социализированность как результат процесса социализации подростков. *Вестник ТГПУ*. 2011. № 10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsializirovannost-kak-rezultat-protsesssa-sotsializatsii-podrostkov>.

9. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 701с.

10. Ковалева А.И. Методологические проблемы исследования социализации. *Знание. Понимание. Умение*. 2012. № 2. С. 19–24. URL: http://www.zpu-journal.ru/zpu/contents/2012/2/Kovaleva_Research-of-Socialization/3_2012_2.pdf.

11. Мардахаев Л.В. Социализация в становлении личности: социально-педагогический подход. *ЦИТИСЭ*. 2018. № 1 (14). URL: <http://ma123.ru/gu/journal/1-14-2018>.

12. Матвеева О.Н. О социализации младших школьников в современных условиях. *Известия ПГПУ им. В.Г. Беллинского*. 2010. № 20. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/o-sotsializatsiimladshih-shkolnikov-v-sovremennyh-usloviyah>.

13. Мокшанцев Р.И. Мокшанцева А.В. Социальная психология : уч. пособ. Москва; Новосибирск : Инфра-М, 2001. 408 с.

14. Москаленко В.В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013. 537 с.

15. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підруч. : У 2 кн. Кн.1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ : Либідь, 2004. 576 с.

16. Швалб Ю.М. Психологічні моделі соціалізації особистості. *Актуальні проблеми психології : Екологічна психологія*. 2015. Т. 7. Вип. 38. С. 503–517.

17. Шебанова В.І., Діденко Г.О. Копінг–поведінка у сучасних психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології* : збір. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. Вип. 39. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_39_32.

18. Amirkhan, James. CSI-All Pages + Scoring. 2013. URL: https://www.researchgate.net/publication/257242533_CSI-All_Pages_Scoring.

19. Stanisławski K. The Coping Circumplex Model: An Integrative Model of the Structure of Coping With Stress. *Frontiers in psychology*. 2019, 10, 694. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6476932>.

References

1. Boltov D.A. (2009). Teoretiko-metodologicheskoe izuchenie processa socializacii v uchrezhdenijah obrazovaniya [Theoretical and methodological study of the process of socialization in educational institutions]. *Al'manah sovremennoj nauki i obrazovaniya*, 4 (1), 33–39 [in Russian].

2. Vlasova O.I. (2005). *Psykhologiiia sotsialnykh zdibnosti: struktura, dynamika, chynnyky rozvytku : monohrafiia [Psychology of social abilities: structure, dynamics, factors of development]*. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].

3. Vozna Yu. (2014). Sotsializovanist osobystosti yak rezultat internalizatsii sotsialnykh ta teatralnykh rolei zasobamy stsenichnoho mystetstva [Socialization as a result of the internalization of social and theatrical roles by means of performing arts]. *Molod i rynek*, 4 (111), 62–66 [in Ukrainian].

4. Volovich A.S. (1990). Osobennosti socializacii vypusnikov srednej shkoly [Features of socialization of high school graduates]. Moskva : MGU im. M. V. Lomonosova [in Russian].

5. Gorban G.O. (2018). Teoretychni aspekty suchasnykh doslidzhen vtorynnoi sotsializatsii osobystosti [Theoretical aspects of modern studies of personality secondary socialization]. *Problemy suchasnoi psykhologii* : zbir. nauk. prats Zaporizkoho natsionalnoho universytetu ta Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2 (14), 12–19 [in Ukrainian].

6. Gorban G.O. (2018a). Osoblyvosti formuvannya psykhologichnoi hotovnosti pedahoha do zmin [Features of formation of psychological readiness of the teacher for changes]. *Internatsionalizatsiia vyshchoi osvity Ukrainy v umovakh poli kulturnoho svitovoho prostoru: stan, problemy, perspektyvy*. Mariupol : MDU, 369–370 [in Ukrainian].

7. Gorban G.O. (2016). Sotsializatsiia osobystosti ta ekolohichnist osvitnoho prostoru [The socialization of an individual and sustainability of an educational

space]. *Aktualni problemy psykholohii : Ekolohichna psykholohiia*, 7 (41), 117–126 [in Ukrainian].

8. Erjomina L.S., Kurovskij V.N. (2011). Socializirovannost' kak rezul'tat processa socializacii podrostkov [The result of process teenagers' socialization]. *Vestnik TGPU*, 10 [in Russian].

9. Il'in E.P. (2004). *Psihologija individual'nyh razlichij [Psychology of individual differences]*. Sankt-Peterburg : Piter[in Russian].

10. Kovaleva A.I. (2012). Metodologicheskie problemy issledovanija socializacii [The methodological problems of the research of socialization]. *Znanie. Ponimanie. Umenie*, 2, 19–24[in Russian].

11. Mardahaev L.V. Socializacija v stanovlenii lichnosti: social'no-pedagogicheskij podhod [Socialization in the formation of personality: socio-pedagogical approach]. *CITISJe*, 1 (14) [in Russian].

12. Matveeva O.N. (2010). O socializacii mladshih shkol'nikov v sovremennyh uslovijah [Socialization of junior pupils in modern social conditions]. *Izvestija PGPU im. V.G. Belinskogo*, 16 (20), 151–157 [in Russian].

13. Mokshancev R.I. Mokshanceva A.B. (2001). *Social'naja psihologija [SocialPsychology]*. Moskva; Novosibirsk : Infra-M [in Russian].

14. Moskalenko V.V. (2013). *Sotsializatsiia osobystosti : monohrafiia [Socialization of personality]*. Kyiv : Feniks [in Ukrainian].

15. Orban-Lembryk L. E. (2004). *Sotsialna psykholohiia [SocialPsychology]*. Kn.1: Sotsialna psykholohiia osobystosti i spilkuвання. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].

16. Shvalb Yu.M. (2015). Psykholohichni modeli sotsializatsii osobystosti [Psychological models of personality socialization]. *Aktualni problemy psykholohii : Ekolohichna psykholohiia*, 7 (38), 503–517 [in Ukrainian].

17. Shebanova V.I., Didenko H.O. (2018). Kopinh–povedinka u suchasnykh psykholohichnykh doslidzhenniakh [Coping-behavior in modern psychological researches]. *Problemy suchasnoi psykholohii : zbir. nauk. prats Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka ta Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*, 39 [in Ukrainian].

18. Amirkhan, James. CSI-All Pages + Scoring. 2013. URL: https://www.researchgate.net/publication/257242533_CSI-All_Pages_Scoring.

19. Stanisławski K. The Coping Circumplex Model: AnIntegrative Model of the Structureof Coping With Stress. *Frontiersin psychology*. 2019, 10, 694. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6476932>.

Gorban G.O., Krotenko V.M., Khomich O.B.

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF MODERN TEACHER SOCIALIZATION

The purpose of the presented research is to determine the features of the manifestation of the specialist socialization level in current condition of the educational sector development and global social change. The relevance of the study

of the processes of teacher socialization process in the context of the analysis of secondary and professional socialization is substantiated. The theoretical analysis of professional activity conditions of these processes and the analysis of the socialization research specifics as a result of the acquisition of socialness in certain life periods of the individual has been performed. Using the method "Levels of socialization of the individual" (version of R.I.Mokshantsev) the dominant levels of teachers' socialization has been revealed such as: "Baby", "Kid", "Adolescent", as well as features of basic behavioral strategies in difficult life situations. The analysis of the obtained results made it possible to determine the need for purposeful organization of psychological support of socialization processes., as well as directions of developmental and corrective work with teachers, namely: the formation of social skills and the development of social abilities that meet modern challenges; mainstreaming socialization processes, increasing awareness of the need for social interaction change; gaining readiness for innovative processes in public life; overcoming the manifestation of helplessness both in professional activities and in personal life; building strategies and models of social behavior in conditions of instability, dynamism and unpredictability of the current situation in society; promoting a conscious attitude to the complication of the processes of reproduction of socio-cultural experience promoting a conscious attitude to the complexity of the process of reproduction of socio-cultural experience by facilitating interpersonal exchanges caused by globalization. It is noted that psychological work with teachers in the education system facilitate the processes of learning, development and transformation of the specific social and professional roles of educators, reproduction the system of norms and values formed on the latest principles of society, gaining the ability to accept new, to produce new social norms in accordance with the modern challenges. These, in turn, contribute to the creation of a safe and ecological space for the formation and development of child's personality.

The study was conducted within the research topic of Psychology Department of Dnipro Academy of Continuing Education "Psychological aspects of socialization of the individual in the modern socio-cultural space".

Key words: *socialization, professional socialization, social abilities, educational space, teacher, psychological support.*

Горбань Галина Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент професор кафедри психології, Запорізький національний університет,

Кротенко Вікторія Миколаївна – старший викладач кафедри психології, Дніпровська академія неперервної освіти,

Хомич Олена Борисівна – старший викладач кафедри психології, Дніпровська академія неперервної освіти.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2020 р.

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТІВ У ПРОСТОРІ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ

ORCID:0000-0002-6314-7822

У статті розглядається проблема психологічного благополуччя студентів та смисложиттєвих орієнтацій. Психологічне благополуччя виступає конструктом, який відображає рівень позитивного функціонування особистості та ступінь задоволеності людини власним життям. Щодо поняття осмисленості життя, то ми базувалися на підході Д.О. Леонтьєва, який вважає, що осмисленість як переживання особистістю онтологічної сутності буття, не є внутрішньо однорідною структурою. Отже, можна говорити про такі основні фактори сенсу життя особистості як: 1) мета в житті (наявність життєвих цілей); 2) зацікавленість та емоціональна насиченість життя; 3) задоволеність самореалізацією (відображає відчуття успіху від власної діяльності); 4) відчуття спроможності впливати на життєві ситуації; 5) впевненість в принциповій можливості здійснювати життєвий вибір. Питання сенсу буття особистості залишається на сьогоднішній день досить складним, оскільки вченими сьогодні висуваються різні світоглядні концепції, і поки існує різноманіття філософських, релігійних, культурологічних та ідеологічних систем, напевно чи відповідь на нього може бути настільки однозначною. Людина досить часто уникає необхідності пошуку відповіді на це найважливіше питання, відходячи в щоденні турботи, але це зовсім не означає, що з роками проблема сенсу життя не встане перед нею з усією бентежною прямою. Особливо це помітно у студентському віці. Над питанням про сенс життя, про істинні життєві цінності людина найчастіше замислюється в моменти сильного переживання, що, безперечно, має вплив на її психологічне благополуччя.

У якості психодіагностичного інструментарію для виявлення смисложиттєвих орієнтацій був запропонований «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д.О. Леонтьєв). Для діагностики психологічного благополуччя нами була використана методика «Індекс загального психологічного благополуччя», автор Н.Д. Дириу, що складається з наступних шкал: тривога, депресія, життєва енергія, індекс психологічного благополуччя. Експериментальне дослідження проводилося на базі різних університетів м. Одеси, загальна вибірка становила 378 осіб – це студенти денної форми

навчання різних спеціальностей віком від 17 до 23 років. Представлені результати емпіричного дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій у групах з різним рівнем психологічного благополуччя. Визначено додатні та від'ємні кореляційні зв'язки психологічного благополуччя та смисложиттєвих орієнтацій на рівні $p < 0,01$, що відображає близькість вимірюваних характеристик. Тим самим доведено, що чим вище рівень смисложиттєвих орієнтацій особистості, тим вище є рівень психологічного благополуччя студентів та навпаки.

Ключові слова: благополуччя, психологічне благополуччя, осмисленість життя, смисложиттєві орієнтації, особистість.

Постановка проблеми. Тема сенсу життя відноситься до вічних екзистенційних проблем та знаходиться в полі зору філософів та психологів протягом всієї історії людства. Процеси набуття особистістю сенсу свого буття, вплив цього чиннику на життя сучасного студента та на його психологічне благополуччя є актуальним предметом вивчення сучасної науки, адже благополуччя – це, з одного боку, життєвий простір, терен існування людини, зумовлений існуючими показниками соціального, економічного, суспільного й особистісного розвитку, а з іншого – це переживання задоволення життям, позитивного ставлення до життєвого простору та осмислення власного буття (Музика, 2018). У сучасній вітчизняній психології сенс життя розглядається як регулятивне поняття, властиве будь-якій розвиненій світоглядній системі, яке виправдовує і тлумачить властиві цій системі моральні норми, показує, в ім'я чого необхідна наказуюча ними діяльність (Андрейченко, Васюнина, Зуева, 2018; Варє, 2016; Мусаєлян, 2016).

На думку А. Ленгле, екзистенціальний сенс виступає не як життєва вимога, а як нечітко помітний слід, який вказує людині шлях, як переживання інтенціональної спрямованості власного життя, яке передбачає активність особистості, у тому числі активність у відношенні до смислу (Леонт'єв, 2007).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Набуття сенсу життя людиною стає ідеєю свідомої діяльності особистості. В. Франкл (Франкл, 1990) розглядав сенс як основу справжнього щастя та благополуччя, протиставляючи набуття сенсу почуттєвому задоволенню, вважаючи, що задоволення – є не метою, а наслідком задоволення бажань людини. Д.О. Леонт'єв вважає, що сенс життя виступає кордонним утворенням, в якому зливаються людська свідомість і буття, ідеальне і реальне, життєві цінності та буттєві можливості їх реалізації (Леонт'єв, 2006). На думку вченого, сенс можна розглядати, як взаємовідношення між суб'єктом та об'єктом або явищем дійсності, яке визначається місцем даного явища у житті суб'єкта, виділяючи цей об'єкт в

образі світу, що, в свою чергу, втілюється в особистісних структурах, що регулюють поведінку суб'єкта по відношенню до даного явища, позначаючись на психологічному благополуччі людини (Леонтьєв, 2006). Дж. Крамбо та Л. Махолік визначили осмисленість життя як переживання особистістю онтологічної значимості свого буття (Леонтьєв, 2007). Отже, осмисленість життя виступає одним з основних критеріїв розвитку особистості та її становлення в умовах сучасного суспільства, маючи вплив на психологічне благополуччя сучасного студента, тому актуальність даного питання не залишає сумніву.

Проблема психологічного благополуччя особистості у вітчизняній психології в останні роки набуває особливої гостроти не лише у зв'язку із соціально-економічними та політичними зрушеннями, але й посиленням динаміки життя в цілому та змінами критеріїв оцінки життєдіяльності людини в сучасному суспільстві. Дослідники різних галузей науки здавна відмічали факти, що відносяться до переживання благополуччя або неблагополуччя окремим індивідом, переважно звертаючись до його станів.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі літератури з означеної проблематики (Андрейченко, Васюнина, Зуєва, 2018; Левщанова, Катуніна, 2017; Леонтьєв, 2006; Радчук, 2016), дозволивши припустити, що переживання психологічного благополуччя може супроводжуватись такими властивостями особистості, як смисложиттєві орієнтації. Визначення ступеня наявності та прояву смисложиттєвих орієнтацій в контексті дослідження особливостей переживання психологічного благополуччя дозволяє оцінити «джерело» сенсу життя, який може бути знайдений студентом у майбутньому (мета), в сьогоденні (процес), минулому (результат) або у всіх трьох складових життя та визначити їх вплив на рівень переживання психологічного благополуччя студентом (Биктіна, 2019). Отже, емпіричне дослідження було спрямоване на виявлення та вивчення особливостей смисложиттєвих орієнтацій у психологічно благополучних та неблагополучних студентів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Під психологічним благополуччям ми розуміємо конструкт, який відображає рівень задоволеності життям та ступінь позитивного функціонування особистості.

Щодо поняття осмисленості життя, то ми базувалися на підході Д.О. Леонтьєва, який вважає, що осмисленість як переживання особистістю онтологічної сутності буття, не є внутрішньо однорідною структурою. Отже, можна говорити про такі основні фактори сенсу життя особистості як: 1) мета в житті (наявність життєвих цілей); 2) зацікавленість та емоціональна насиченість життя; 3) задоволеність самореалізацією (відображає відчуття успіху від власної діяльності); 4) відчуття спроможності впливати на життєві ситуації; 5) впевненість в принциповій можливості здійснювати життєвий вибір. Таким

чином, смисложиттєві орієнтації автор розуміє як один з факторів осмисленості життя. До складу смисложиттєвих орієнтацій входять: мета в житті (наявність у людини цілей в майбутньому, які надають їй життю осмисленості, спрямованості та часової перспективи); насиченість життя (сприйняття свого життя як цікавого, емоційно насиченого та осмисленого); задоволеність власною самореалізацією (оцінка життєвого шляху з точки зору продуктивності та осмисленості) (Леонт'єв, 2007).

У якості психодіагностичного інструментарію для виявлення смисложиттєвих орієнтацій був запропонований «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д.О. Леонт'єв) (Леонт'єв, 2006). Для діагностики психологічного благополуччя нами була використана методика «Індекс загального психологічного благополуччя», автор Н.Д. Дурю (Дурю, 1984), що складається з наступних шкал: тривога, депресія, життєва енергія, індекс психологічного благополуччя. Експериментальне дослідження проводилося на базі різних університетів м. Одеси, загальна вибірка становила 378 осіб – це студенти денної форми навчання різних спеціальностей віком від 17 до 23 років. Обробка емпіричних даних здійснювалася за допомогою комп'ютерно-статистичного пакета програми SSPS v.21.00 for Windows.

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками психологічного благополуччя та смисложиттєвих орієнтацій

Показники смисложиттєвих орієнтацій	Показники психологічного благополуччя особистості			
	Т	Д	ЖЕ	ПБ
М	-442*	-401*	338*	476*
П	-417*	-339*	322*	438*
Р	-372*	-329*	308*	404*
ЛК-Я	-376*	-357*	312*	458*
ЛК-Ж	-369*	-327*	306*	407*
ЗП	-412*	-407*	348*	479*

Примітки: 1) $n=378$; 2) без позначень – кореляція статистично достовірна на рівні $p \leq 0,05$; «*» – кореляція статистично достовірна на рівні ($p \leq 0,01$); 3) нулі та коми опущено. 4) Т – тривога, Д – депресія, ЖЕ – життєва енергія, ПБ – індекс психологічного благополуччя; 5) показники смисложиттєвих орієнтацій: М – мета в житті, П – процес життя, Р –

результативність життя, ЛК-Я – локус контролю я, ЛК-Ж – локус контролю життя, ЗП – загальний показник.

Для виявлення ймовірних взаємозв'язків між показниками психологічного благополуччя та смисложиттєвими орієнтаціями студентів використовувався кореляційний аналіз за методом К. Пірсона. Результати кореляційного аналізу надали можливість встановити напрям і тісноту отриманих зв'язків між усіма показниками смисложиттєвих орієнтацій та психологічного благополуччя (на рівні $p < 0,01$).

Встановлено, що всі параметри компонентної структури психологічного благополуччя студентів демонструють додатні та від'ємні кореляційні зв'язки з показниками смисложиттєвих орієнтацій (цілі в житті, процес життя, результативність життя, локус контролю-я, локус контролю-життя, загальний показник осмисленості життя) (Доронина, 2017). Так, зокрема, від'ємні кореляційні зв'язки із шкалами Т (тривога), Д (депресія) на рівні $p < 0,01$ та додатні кореляційні зв'язки із шкалами ЖЕ (життєва енергія), ПБ (індекс психологічного благополуччя) на рівні $p < 0,01$.

Отже, дані кореляційного аналізу вказують на загальну тенденцію щодо дійсного співвіднесення та взаємного доповнення психологічного благополуччя та тих аспектів смисложиттєвих орієнтацій, які нами досліджуються. Вочевидь, психологічне благополуччя, яке характеризується задоволеністю життям та позитивним функціонуванням сучасного студента, потребує в свою чергу посилення у нього усвідомленості життя, пошуку джерел набуття смислу життя (у минулому, сьогодні або майбутньому).

На основі даних, отриманих із застосуванням оригінальних методик, з обраного контингенту було виділено 2 групи досліджуваних: 1) із максимальними значеннями загального показника психологічного благополуччя; 2) із мінімальними значеннями загального показника психологічного благополуччя. Попередньо отримані результати емпіричного дослідження були переведені у процентілі, що дало нам змогу виявити як високі (від 75 до 100 процентілів), так і низькі значення загального показника психологічного благополуччя (від 1 до 25 процентілів).

На рис. 1 зображені профілі показників смисложиттєвих орієнтацій студентів із максимальними ($n=78$) та мінімальними ($n=54$) значеннями загального показника психологічного благополуччя. На осі ОХ розташовані показники смисложиттєвих орієнтацій, на осі ОУ розміщена процентільна шкала. Через точку 50-й процентіль проходить середні значення відповідних показників представників виділених груп, що виражені у процентілях.

Отже, надамо характеристику представникам групи з максимальними

значеннями загального показника психологічного благополуччя (ПБ+), спираючись на рис. 1, а також на опис показників смисложиттєвих орієнтацій за Д.О. Леонтьєвим (Леонтьєв, 2006). Представники групи «ПБ+», які демонструють спрямованість до високих значень освідомлення власного життя, характеризуються відчуттям того, що минулий відрізок життя був продуктивним і осмисленим, процес життя в сьогодні сприймається як цікавий, емоційно насичений, а осмисленість цілей майбутнього надає спрямованість і часову перспективу усього життя людини. Показники локусу контролю Я і локусу контролю життя свідчать про орієнтацією таких осіб на цінності самоактуалізації, гнучкість поведінки, високу міжособистісну чутливість (Леонтьєв, 2007).

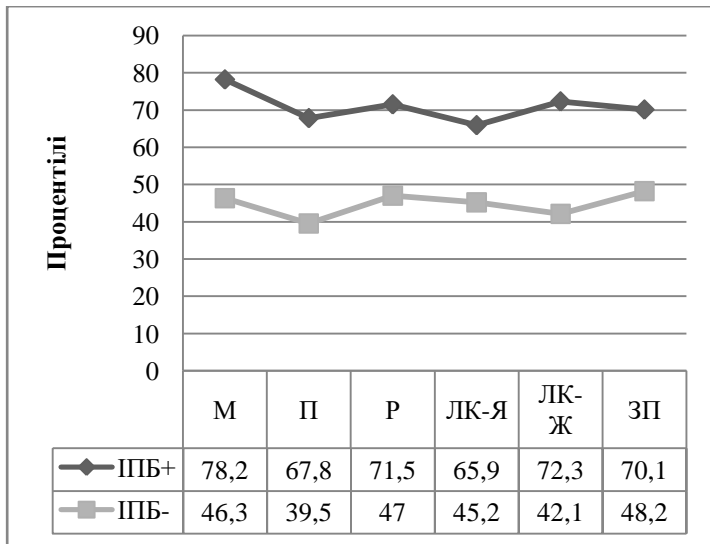

Рис. 1. Профілі показників смисложиттєвих орієнтацій в групах досліджуваних із максимальними та мінімальними значеннями загального показника психологічного благополуччя

У представників групи «ПБ-», переважають низькі показники усвідомлення минулого (результат життя), сьогодні (процес життя) і майбутнього (цілі в житті), характеризують ознаки екзистенційної кризи, незадоволеність своїм життям на теперішній час, відсутність реально

сформованих цілей, намірів, такі студенти живуть сьогоднішнім або минулим, відчують збентеженість, розгубленість, страх перед майбутнім, дискретно сприймають своє життя в цілому. Спостерігається емоційна нестійкість, схильність до афективних реакцій, конформність стосовно авторитетів і нехтування думкою інших. Низька усвідомленість цілей у житті спостерігається в прагненні заперечувати існуючі проблеми, раціоналізувати і витісняти явища, що викликають тривогу, занепокоєння. Тенденція до низьких показників локусу-контролю Я та локусу контролю життя може бути пов'язана з невірою в свої сили контролювати і впливати на події власного життя з деяким відтінком фаталізму і переконаністю в тому, що свобода вибору ілюзорна, не залежить від людини, а отже, даремно щось планувати на майбутнє (Леонтьев, 2007).

Таким чином, результати, отримані під час емпіричного дослідження, дозволяють вважати, що параметри смисложиттєвих орієнтацій мають певні індивідуально-психологічні властивості, які сприяють прояву психологічного благополуччя у сучасних студентів. Втрата смисложиттєвих орієнтирів у осіб, що переживають психологічне благополуччя, характеризується, насамперед, відсутністю мети в житті, планів на майбутнє, зниженням загальної самооцінки контролю власного життя, яке сприймається як емоційно порожнє та безглузде, обумовлює сприйняття себе як людини, не здатної викликати позитивні почуття в інших людей, що актуалізує внутрішні конфлікти особистості, веде до вираженого самозвинувачення, впливає на інтенсивність, глибину і тривалість переживання психологічного благополуччя людиною.

Висновки. У статті розглянуто результати дослідження, спрямованого на вивчення психологічних характеристик студентів, які переживають психологічне благополуччя. Визначено додатні та від'ємні кореляційні зв'язки психологічного благополуччя та смисложиттєвих орієнтацій на рівні $p < 0,01$, що відображає близькість вимірюваних характеристик. Тим самим доведено, що чим вище рівень смисложиттєвих орієнтацій особистості, тим вище є рівень психологічного благополуччя студентів та навпаки.

Виявлені статистичні відмінності за показниками смисложиттєвих орієнтацій («Мета у житті», «Процес життя, або емоційна насиченість життя», «Результативність життя», «Локус контролю-Я», «Локус контролю-життя», «Загальний показник осмисленості життям») у групах, що вивчаються, підтверджує, що психологічно благополучні студенти в зіставленні з неблагополучними сприймають процес життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом, вони демонструють високий рівень задоволеності самореалізацією, який відображає оцінку пройденого інтервалу життя, відчуття того, наскільки ефективною і осмисленою була прожита ця частина; вони упевнені в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати

рішення і втілювати їх у життя. В цілому, ці два виміри – психологічне благополуччя та смисложиттєві орієнтації є взаємопов'язаними в просторі особистості та виступають важливими передумовами загальної задоволеності студентами власним життям. Таким чином, питання психологічного благополуччя сучасного студента – це, насамперед, питання до самого студента, його світогляду, прагненням, сенсу та активності.

Перспективною подальшої наукової роботи є дослідження смисложиттєвих орієнтацій та психологічного благополуччя на інших вікових вибірках.

Література

1. Андрейченко А.А., Васюнина Л.М., Зуева В.С. Смысловжизненные ориентации студентов разных направлений бакалавриата. *Вопросы науки и образования*. 2018. № 1 (13). С. 184-188.
2. Биктина Н.Н. Смысловжизненные ориентации студентов с разным статусом в социальной сети. *Мир науки. Педагогика и психология*, Том 7. 2019. № 5. С. 43-47.
3. Варе І.С. Психологічний аналіз взаємозв'язку між смисложиттєвими орієнтаціями і емоційною спрямованістю майбутніх психологів. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2016.Т. 21, Вип. 3. С. 75-84.
4. Доронина В.Ф. Смысловжизненные ориентации студентов-первокурсников с разным уровнем интернет-зависимости. *Молодой ученый*. № 4. 2017. С. 329-331.
5. Левцанова В.В., Катунюва В.В. Тенденции индивидуальных различий смысловжизненных ориентаций у студентов-психологов. *Мир педагогики и психологии*. 2017. № 4 (9). С. 22-28.
6. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности; 3-изд., доп. М.: Смысл, 2007. 511 с.
7. Леонтьев Д.А. Тест смысловжизненных ориентаций (СЖО). М.: Смысл, 2006. 18 с.
8. Мохова С.Ю. Смысловжизненные ориентации X, Y и Z поколений. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2017. Том 6. № 2. С. 138-146.
9. Музика О.О. Смысловжиттєві орієнтації та життєві цілі як чинники аксіогенезу музично обдарованих студентів. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI. Психологія обдарованості*. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. Вип. 14. С. 173-180.

10. Мусаєлян О.М. Сми́сложиттєві орієнтації та особливості їх впливу на схильність до аутоагресивної поведінки студентської молоді. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, 2016. Вип. 3(2). С. 68-75.

11. Радчук Г.К. Темпоральні характеристики осмисленості життя студентів. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2016. № 1 (52). С. 16-20.

12. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: пер. с англ. и нем. Общ. ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева; вст. ст. Д.А. Леонтьева. М.: Прогресс, 1990. 368 с.

13. Dupuy HJ. The Psychological General Well Being (PGWB) Index. Assessment of Quality of Life in Clinical Trials of Cardiovascular Disease. eds.: N.K. Wenger et al.. New York: Le Jacq Publishing, Inc., 1984. С. 170-183.

References

1. Andreychenko A.A., Vasyunina L.M., Zueva V.S. (2018). Smyislozhnennyye orientatsii studentov raznyih napravleniy bakalavriata. [Meaningful life orientations of students of different directions of undergraduate]. *Voprosy nauki i obrazovaniya*. № 1 (13). 184-188 [in Russian].

2. Biktina N.N. (2019). Smyislozhnennyye orientatsii studentov s raznyim statusom v sotsialnoy seti. [Meaningful life orientations of students with different status in a social network]. *Mir nauki. Pedagogika i psihologiya*, № 5. 43-47 [in Russian].

3. Vare I.S. (2016). Psihologichniy analiz vzaemov'yazku mizh smislozhittevimi orientatsiyami i emotsiynoyu spryamovanisty maybutnih psihologiv. [Psychological analysis of the relationship between the meaning of life orientations and the emotional orientation of future psychologists.]. *Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. Seriya: Psihologiya*. Vip. 3. 75-84[in Ukrainian].

4. Doronina V.F. (2017). Smyislozhnennyye orientatsii studentov-pervokursnikov s raznyim urovnem internet-zavisimosti. [Meaningful life orientations of first-year students with different levels of Internet addiction]. *Molodoy ucheniy*. № 4. 329-331 [in Russian].

5. Levschanova V.V., Katunova V.V. (2017). Tendentsii individualnykh razlichiy smyislozhnennyykh orientatsiy u studentov-psihologov. [Trends in individual differences in the meaning of life orientations among psychology students]. *Mir pedagogiki i psihologii*. № 4 (9). 22-28 [in Russian].

6. Leontev D.A. (2007). *Psihologiya smysla: priroda, struktura i dinamika smyslovoy realnosti*; [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality] 3-izd., dop. Moscow: Smyisl, 2007. 511 s. [in Russian].

7. Leontev D.A. (2006). Test smyislozhiznennyih orientatsiy (SZhO). [Life orientation test (LOT)]. Moscow: Smyisl, 18 s. [in Russian].
8. Mohova S.Yu. (2017). Smyislozhiznennyye orientatsii X, Y i Z pokoleniy Psihologiya. [Meaningful life orientations of X, Y and Z generations]. *Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennyye issledovaniya*. № 2. 138-146[in Russian].
9. Muzyka O.O. (2018). Smislozhittevi orientatsiyi ta zhittevi tsili yak chinniki aksiogenezu muzichno obdarovanih studentiv. [Meaningful life orientations and life goals as factors of axiogenesis of musically gifted students]. *Aktualni problemi psihologiyi: Zbirnik naukovih prats Institutu psihologiyi imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrayini. T.VI. Psihologiya obdarovanosti. KiyivZhitomir: Vid-vo ZhDU im. I. Franka*, Vip. 14. 173-180 [in Ukrainian].
10. Musaelyan O.M. (2016). Smislozhittevi orientatsiyi ta osoblivosti yih vplyvu na shilnist do autoagresivnoyi povedinki studentskoyi molodi. [Meaningful life orientations and features of their influence on the tendency to autoaggressive behavior of student youth]. *Naukoviy visnik Hersonskogo derzhavnogo unIversitetu. Seriya: Psihologichni nauki*. Vip. 3(2). 68-75 [in Ukrainian].
11. Radchuk G.K. (2016). Temporalni harakteristiki osmislenosti zhittya studentiv. *Pedagogichniy protses: teoriya i praktika*. № 1 (52), 16-20 [in Ukrainian].
12. Frankl V. (1990). *Chelovek v poiskah smyisla: Sbornik: per. s angl. i nem. Obsch. red. L.Ya. Gozmana, D.A. Leonteva; vst. st. D.A. Leonteva. [Man in search of meaning]*. Moscow: Progress, 368 s. [in Russian].
13. Dupuy H J. (1984). The Psychological General Well Being (PGWB) Index. Assessment of Quality of Life in Clinical Trials of Cardiovascular Disease. eds.: N.K. Wenger et al.. New York: Le Jacq Publishing, Inc., P. 170-183 [in English].

Karhina N. V.

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF STUDENTS IN THE SPACE OF SENSE-ORIENTATION ORIENTATIONS

The article considers the problem of psychological well-being of students and meaningful life orientations. Psychological well-being is a construct that reflects the level of positive functioning of the individual and the degree of satisfaction with one's own life. Regarding the concept of meaningfulness of life, we were based on the approach of D.O. Leontiev, who believes that meaningfulness as a person's experience of the ontological essence of being is not an internally homogeneous structure. Thus, we can talk about such basic factors as the meaning of a person's life as: 1) purpose in life (the presence of life goals); 2) interest and emotional saturation of life; 3) satisfaction with self-realization (reflects the feeling of success from their own activities); 4) a sense of ability to influence life situations; 5) confidence in the fundamental possibility of making life choices. The processes of personal acquisition

of the meaning of his life, the impact of this factor on the life of a modern student and his psychological well-being is a relevant subject of modern science, because well-being is, on the one hand, living space, a field of human existence due to existing social, economic and personal development, and on the other – is the experience of life satisfaction, a positive attitude to living space and understanding of their own lives. The question of the meaning of the existence of the individual remains quite difficult today, as scientists today put forward different worldviews, and while there are a variety of philosophical, religious, cultural and ideological systems, the answer is unlikely to be so clear. A person often avoids the need to find an answer to this most important question, leaving in the daily worries, but this does not mean that over the years the problem of the meaning of life will not face him with all the confusing straightforwardness. This is especially noticeable in student age. The question of the meaning of life, the true values of life, a person often thinks in moments of strong experience, which, of course, has an impact on his psychological well-being.

As a psychodiagnostic tool for identifying meaningful life orientations was proposed «Test of meaningful life orientations» (D.O. Leontiev). To diagnose psychological well-being, we used the method «Index of general psychological well-being»; author H.J. Dupuy, consisting of the following scales: anxiety, depression, vital energy, index of psychological well-being. The experimental study was conducted on the basis of various universities in Odesa; the total sample was 378 people – full-time students of various specialties aged 17 to 23 years. The results of an empirical study of the features of semantic life orientations in groups with different levels of psychological well-being are presented. Positive and negative correlations between psychological well-being and meaningful life orientations at the level of $p < 0.01$ were determined, which reflects the closeness of the measured characteristics. Thus, it is proved that the higher the level of meaningful life orientations of the individual, the higher the level of psychological well-being of students and vice versa.

Key words: *well-being, psychological well-being, meaningfulness of life, meaningful life orientations, personality.*

Каргіна Наталія Вікторівна—кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Одеського національного морського університету.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2020 р.

**ДО ПИТАННЯ ПРО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЮ ПІЗНАННЯ
ПСИХОЕМОЦІЙНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ**

ORCID: 0000-0002-2657-661X

У статті актуалізовано проблематику психоемоційного здоров'я особистості у період раннього дорослішання, що вимагає розширення наукових уявлень про базове психологічне явище. На основі аналізу напрацювань учених, обґрунтовується концептуальний підхід, котрий спрямований на дослідження психоемоційного здоров'я як особистісної властивості. Встановлено правомірність осмислити вихідними положеннями теоретико-емпіричного вивчення основ психоемоційного здоров'я студентів закладу вищої освіти таку сукупність принципів: системна диференціація, принцип розвитку суб'єктності, нормоцентричність та професійна зумовленість ціннісно-смыслового самовизначення. Доведено, що комплексне дослідження наукових засад психоемоційного здоров'я, як особистісної властивості на віковому її етапі раннього дорослішання, сприятиме розробці психологічного супроводу процесів самопізнання, самозбереження, самовідтворення та самозбагачення студентами здоров'я у психоемоційній сфері життєдіяльності, що слугуватиме розвитку здатності конструктивно долати деструктивні моделі взаємодії в соціумі та позитивної динаміки професійного самоздійснення.

Ключові слова: психологічне здоров'я, системно-суб'єктне утворення, особистісна властивість, психоемоційне здоров'я, принцип концептуального підходу.

Постановка проблеми. Проблемі здоров'я особистості як важливішому конструкту належить чільне місце у дослідженнях психології життєдіяльності та людської поведінки, адже ж йдеться про пріоритетний вимір фундаментальної її цінності. Це детермінує підвищений інтерес до наукового осмислення феноменології здоров'я у інтердисциплінарній площині з огляду ще й на його вагу та самоцінність у структурі особистості впродовж життя. Реалії сьогодення, пов'язані із мінливістю соціально-економічних умов та зростаючою впливовістю чинника невизначеності, актуалізують потреби збалансованого здоров'я особливо на віковому етапі раннього дорослішання, коли бракує і особистісних ресурсів, і життєвого досвіду на тлі сучасної соціокультурної ситуації загострення кризових явищ у молодіжному середовищі. У цей період

онтогенезу підвищується інформаційний тиск на особистість через конфлікт медіумів, що виводить на перший план проблематику здоров'я молодої людини саме у психологічній сфері, актуалізуючи захиснокомпенсаторний потенціал за теперішніх обставин сенсорної гіперстимуляції.

Своєчасність звернення до цілісного вивчення окресленої соціогуманітарної проблеми зумовлена і зростаючими вимогами практики вищої школи до здатності студентів щодо психоемоційного здоров'я – ресурсу набуття особистісно-професійної самоефективності в умовах викликів сьогодення.

Самоцінність психоемоційного здоров'я у культурі емоційного життя особистості встановлена фундаментальними дослідженнями психологів (Карпенко, 2016; Саннікова, 2018; Чебикін, 2016 та ін.); доведеним є контент вивчення психоемоційного здоров'я як параметр цілісного осмислення особистості в якості суб'єкта власного розвитку впродовж життєвого шляху (Балл, 2006; Максименко, 2010; Титаренко, 2018 та ін.); обґрунтовано доцільність поглиблення наукових уявлень про конструкт «психоемоційне здоров'я» саме на основі інтеграційних підходів та досягнень, котрі накопичено з різних галузей наукових знань (Гейко, 2019; Карапетян, 2014 та ін.).

У низці наукових праць (Вдовиченко, 2019; Гриньова, 2018 та ін.) вказується на негативні тенденції, пов'язані із зниження емоційної компетентності та емоційної включеності на тлі підвищення тривожності, агресивності, збільшення частки невідреагованих емоцій, емоційно-інформаційного перевантаження особистості юнацького віку. В останній час психоемоційне здоров'я студентської молоді аналізується у зв'язку із ресурсністю освітнього процесу закладу вищої освіти (Зотова, 2017; Кузнецов, 2017; Пахальян, 2006 та ін.), проте нагальною постає соціально-психологічна потреба у фундаментальному систематичному дослідженні наукових засад психоемоційного здоров'я особистості на етапі раннього дорослішання, що дозволило б, з одного боку, поглибити психологічні уявлення про природу означеного явища, а з іншого – розробити психологічний супровід процесів самопізнання, самобереження, самовідтворення, самозбагачення психоемоційного здоров'я майбутніх фахівців, що сприятиме розвитку їх здатності конструктивно долати деструктивні моделі взаємодії в соціумі та позитивної динаміки професійного самоздійснення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення і узагальнення наукових джерел, у яких безпосередньо або опосередковано осмисляється проблематика здоров'я особистості у психоемоційній сфері життєдіяльності, дозволяє зауважити, по-перше, на домінуванні думки про доцільність психоемоційне здоров'я студента розглядати через феноменологію психології здоров'я та емоційної сфери. У цьому відношенні привертає увагу дослідниця

позиція М.Савчина, де суто емоційна домінанта окресленої особистісної властивості полягає в адекватності емоційної оцінки особистістю і діяльності, і поведінки; гармонійності емоційно-почуттєвої сфери та відповідному рівні емоційної регуляції, домінуванні позитивних емоцій та відсутності агресивних тенденцій (Савчин, 2019). Такий підхід звісно розширює наукові уявлення про своєрідність емоційного складника в утворенні «психоемоційне здоров'я особистості», відкриває перспективу системного вивчення своєрідності, зокрема, на етапі її раннього дорослішання. До того ж окреслений підхід розширює можливості щодо контекстності із явищем «Я-Концепція», адже ж остання утворюється як наслідок самоусвідомлення і самопізнання людиною себе не лише в «умовах здоров'я», а й «нездоров'я».

До суттєвих надбань психологічної науки щодо пізнання феноменології психоемоційного здоров'я студентства відносимо науковий доробок Т.Титаренко, який враховує висновки класичної психології (О.Г.Асмолов, О.М.Леонтьев, В.А.Петровський та ін.) щодо наступного: наявні два типи активності особистості – адаптивність та неадаптивність, котрі позначаються й на її поведінці та пояснюють тенденції до «збереження» і «змінності», тобто умов розвитку діяльності (Титаренко, 2018).

Не менш ваговим у вищевказаній площині розцінюється і сучасне розуміння психології емоційності на всіх етапах життєвого шляху особистості, зокрема, у контексті континуально-ієрархічної моделі особистості, розробленої О.П.Санніковою, саме «емоційність системно впливає на формування всіх рівнів особистості» (Саннікова, 2018).

Отже, навіть уже зазначене слугує основою для розширення наукових уявлень про таку особистісну властивість, якою постає психоемоційне її здоров'я.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Дбаючи про виваженість методологічних орієнтирів дослідження, враховувалась думка про те, що «методологія одночасно є філософією і логікою, тому що використовується для поєднання всіх логічних і філософських аспектів науки» (Nyczkat, 2009).

Концепція (лат. *conception* – сприйняття), котра нами покладена в основу авторського бачення проблемного поля дослідження, потребує щонайменше визначитися у вихідних положеннях, котрі спрямовують процес пізнання базових психологічних явищ.

З-поміж них виокремлюємо психоемоційне здоров'я, котре постає видовим по відношенню до родового – здоров'я особистості у психологічній сфері. Щодо останнього, то зміцненню акцентів у розумінні конструкту «психологічне здоров'я особистості» сприяли результати аналітичної роботи,

яка базувалася на узагальненні позицій у цьому плані понад тридцяти класиків персонології ХХ століття (Титаренко, 2018). Наголосимо на заувагах Т.М.Титаренко, котрі сприяли визначенню стратегії започаткованого нами дослідження. Йдеться, по-перше, про доречність все ж розводити поняття, пов'язані із змістовим наповненням терміном «здоров'я»; стверджується, зокрема, що у цілісному здоров'ї людини має психологічний сенс виокремлювати такі аспекти – інтелектуальне, особистісне, емоційне, фізичне, креативне, духовне, соціальне (Титаренко, 2018: 37). Ця заувага посилює самоцінність психоемоційного здоров'я особистості актуалізуючи значущість у спеціальному і цілісному вивченні. По-друге, в результаті застосування методики непрямого контекстуального інтерв'ю, вчена (через виявлену частоту показників психологічно здорової особистості) вносить уточнення в ієрархію показників і індивідуально-психологічних (емоційна глибина, здатність до саморегуляції), і ціннісно-сміслових (здатність отримувати задоволення від життя), і соціально-психологічних (здатність до співпереживання та альтруїзм) характеристик психологічного здоров'я особистості (Титаренко, 2018: 59). А це додає абрисів щодо розуміння й своєрідності психоемоційного здоров'я особистості. По-третє, Т.М.Титаренко, посилається на доробок учених (Чебикін, 2016) про уже встановлене ними значення саме позитивних емоцій, однак при цьому утримуючи у фокусі «особистісне або психологічне здоров'я». Зазначена заувага актуалізує науковий інтерес до розробленої багатовимірної моделі структури особистості, у контексті якої саме емоційність осмислюється і як емоційне явище, і як особистісна властивість (Саннікова, 2018: 171]. Відтак, встановлена О.П.Санніковою структура емоційності з позиції континуально-ієрархічного підходу, сприяє визначенню атрибутивності саме ядра психоемоційного здоров'я особистості.

У намаганні системного вивчення об'єкта дослідження, ми спирались на *принцип системної диференціації*, дотримуючись при цьому цілісного підходу. Зауважимо, насамперед, на акцентах у назві принципу. Визначаючись у цьому відношенні, ми послуговувалися досить влучним, на наш погляд, визначенням системних описувань, котрі пропонує В. О. Газен, тобто як «єдність інтеграції при домінуванні тенденції об'єднання».

Відтак постає значущою позиція деяких сучасних науковців відносно таких *характеристик* будь-якої *системи*, що є *суттєвими*. До них, зокрема, Є. В. Гейко, відносить змінні, котрі є динамічними через дві характеристики – пластичність та регідність. Так, у «пластичній системі її складові утворюють зв'язки», а щодо регідної системи, то «складові мають чітко зафіксовані позиції» (Гейко, 2016).

У площині окресленого постає проблемним питання такого змісту: якими слід уважати суттєвіші ознаки саме системи? Лаконічною і переконливою, нам видається відповідь, котру репрезентує характеристика свідомості як когнітивної системи, представлена у науковому доробку Ф. Капра (Капр, 2002). Учений, зокрема, стверджує про доречність розрізняти в якості ключових такі ознаки системи: 1) патери, тобто характеристики тих взаємовідносин, що надають суттєвий характер системі в цілому; 2) структура – йдеться про «фізичне втілення» патеру; 3) життєвий процес, тобто ту діяльність, яка спрямована на втілення патеру.

Якщо ж осмислити психоемоційне здоров'я як підсистему, то доцільно враховувати загальний принцип розвитку будь-якої системи з позиції системної диференціації, що склалось у психології (Рубінштейн, 2002). Адже ж йдеться не про механічну суму, а про виокремленість і специфічний взаємозв'язок частин. Відтак, актуалізуються такі маркери, якими, постають структурованість, інваріантність і цілісність. А це вимагає певних уточнень.

Так, якщо йдеться про систему (підсистему) як, ієрархічну сукупність, то варто взяти до уваги взагалі психологію категоризації, що репрезентована представником когнітивної психології Дж. Брунером. Це поняття учений трактує «як властивість пізнання взагалі», розглядаючи при цьому *першорядні категорії* (ті, що не залежать від досвіду) й *другорядні* – що виступають результатом навчання взагалі; натомість всі категорії виконують єдину функцію – «побудови моделі» світу (Брунер, 1977).

Існує й інша позиція, що базується на підґрунті ототожнення категоризації і пізнавальної діяльності: «пізнавати – означає категоризувати: пізнання є категоризація», зауважує С. Харнард (Harnard, 2005).

Отож, природа категорій, які як і їх побудова, складає предмет наукових дискусій. Зокрема, з-поміж ідей, що є провідними для експериментальної психосоматики, постає конструктивною, зокрема, така: категорії виступають тим опосередкованим ланцюжком, що слугують відлунням різновиду форм активності (не є винятком і пізнавальна активність суб'єкта).

Методологічно вартісним є положення (Клименко В.В., Максименко С.Д., Толстоухов А. В.) відносно пояснення, в чому ж полягає складність природи суто психологічних понять (не є винятком і поняття «психоемоційне здоров'я»). Вченими сверджується, зокрема, про доречність ураховувати усі аспекти, в яких вони виступають – аксіологічний, семантичний та прагматичний (Максименко, 2010). З огляду на це психоемоційне здоров'я постає як різновид загальнолюдського знання, котрий маркується науковими уявленнями про психіку, свідомість і діяльність особистості у відповідний її віковий період, а саме поняття набуває ще й практичного застосування.

Методологічну платформу дослідницького пошуку становили і наопрцювання вчених відносно трактування цілісності особистості через єдність психобіологічних, психосоціальних і психологічних чинників та у сенсі, який стисло відобразив Л. С. Виготський у такий спосіб: «Особистість це те чим людина стає для самого себе з людини в собі через те, яким він стає для інших». Зауважимо, що у контексті концепції Ф. Лерша, що містить пояснення природи цілісності, рел'єфним постає трактування цілісності як категорії більш високого порядку у порівнянні з поняттям «сума складових», адже в цілісності «кожна частина має свою позицію і особливу функцію» (Лерш, 2008). Така заувага розтлумачує науковий статус понять «система» і «цілісність».

З огляду на проблемне поле нашого дослідження привертає увагу дослідження Вдовиченко О. В., де у контексті вивчення психологічних основ ризику особистості в онтогенезі, з'ясовано, що на віковому етапі зростання ризику саме в період криз, притаманних ранньої дорослості; причому як позитивної, так і негативної валентності (Вдовиченко, 2019). Отже, досліджуючи феноменологію психоемоційного здоров'я особистості студентів, має сенс урахувати й аспект впливовості у цей віковий період установлених трьох типів ризику особистості – імпульсивно-ризикований, низькоризикований й високоризикований, адже ж можна небезпідставно стверджувати, що у ракурсі означеної типології ризиків можуть відбуватися деформації у стані психоемоційного її здоров'я.

До того ж, взявши до уваги результати дисертаційного дослідження Гриньової О. М., де встановлено закономірності проектування життєвого шляху особистості саме юнацького віку, видається за можливе припускати, що у цьому контексті зберігає вагу така особистісна властивість, якою постає психоемоційне її здоров'я. Адже ж доведено, що «чим складніша екзистенційна детермінація життєвих цілей юнаків, тим складнішої здатності до суб'єктного управління процесами метапроектування вони набувають» (Гриньова, 2018). Отож, самоцінність психоемоційного здоров'я особистості зберігається впродовж її життєвого шляху, а, відтак, вочевидь важливість опанувати психологічні основи і самопізнання, і самовідновлення, і самозбереження, і самозбагачення, оскільки означена властивість корелює із усіма особистісними якостями, котрі пов'язані із аксіометрикою вчинку, тобто тим, що складає модус само творення. Як стверджують сучасні вчені, апелюючи до наукового доробку Роменця В. А., «канон учинку» може бути осмислений в ролі принципу творчо адаптованого функціонування, який «пояснює чергування структурних рівнів психіки і відповідних її вчинків поведінки в цілісному хронотоні людської життєдіяльності» (Карпенко, 2016).

Підкреслимо, що психологічне здоров'я взагалі й психоемоційне зокрема, у сучасній психології здебільшого пов'язується із суб'єктивним благополуччям. Особливо це простежується у позитивній психології, адже тут благополуччя («*Nell-being*») потрактоване як саме ті соціальні зв'язки, котрі не просто формують динамічну систему відносин особистості, а й наповнені позитивними емоціями; відтак йдеться про суб'єктивне благополуччя (Карпетян, 2014).

З огляду на зазначене вище, вочевидь трактування ключового для нашого дослідження поняття «психоемоційне здоров'я» у якості суб'єктного явища, пов'язано не лише із задіяністю у його динаміці об'єктивних, а й суб'єктивних ресурсів. Це підтверджено й емпіричними дослідженнями (Кузнецов; Зотова, 2017) та встановленою (зокрема, С. Гобфоллем) конструктивністю ресурсного підходу (Hobfoll, 2001).

Окреслене зумовлює доцільність осмислення в якості вихідного положення концептуального підходу *принципрозвитку суб'єктності*. Зміст його полягає у послідовному втіленні філософсько-психологічної теорії вчинку відносно трактування вчинку осередком суб'єктного в людині, а суб'єктивного – осередком психічного (Роменець, 2004). У цьому контексті зосередженням побудови психологічного знання визнано вчинок особистості, через який вона «формує і розвиває себе найпродуктивніше». До того ж уважається правомірним усі вчинки за формою їх здійснення особистості поділяти та ті, котрі розкривають її духовне зростання (за В. А. Роменцем, йдеться про вчинки, які характеризуються «моральною творчістю») та вчинки, що свідчать по духовну деградацію, тобто атрибутивністю яких виступає адаптивно-присосовницька поведінка. Отже, означене пояснює й імператив духовного розвитку особистості юнацького віку у зв'язку із усвідомленням нею самоцінності психоемоційного здоров'я.

Будь-яке психологічне явище (на кшталт психоемоційне здоров'я), згідно домінанті розвитку, перебуває у постійному русі, що вимагає розглядати це явище через призму в постійного розв'язання суперечностей під впливом системи внутрішніх і зовнішніх детермінант.

Принагідно відмітимо, що спільне і розбіжне у таких психологічних явищах, якими постають «психологічне здоров'я» й «розвиток» виступало предметом спеціального вивчення деякими дослідниками. Фундаментальності здобутих ними узагальнень додала та обставина, що базою аналітичної роботи були міждисциплінарні дослідження, котрі здійснено у ракурсі різних підходів (феноменологічний, комплексний, дискурсивний, холі стичний та ін.). Мають рацію ті дослідники, які стверджують про доцільність окреслені явища розглядати не лише наближено (Пахайлян, 2006), а ще й їх вивчення у площині

«антагоністичного підходу», тобто феномену «психологічне нездоров'я» (Будіянський, Данчева, 2010).

У зазначеній площині конструктивним виглядає підхід, який запропонований дослідниками у ракурсі рефлексивно-гуманістичної психології. А саме: індивідуальний шлях розвитку згідно логіки «генотип – індивід – особистість – індивідуальність – унікальність – феноменальність» пояснює типологію змін (деградація, адаптація, формування, саморозвиток), де саме останній тип (тобто саморозвиток) відбувається на підґрунті власної творчої активності особистості (Степанов, 2000).

Варто враховувати при цьому і встановлено фахівцями роль персоналізації – у сенсі поняття, уведеного А. Петровським, та з урахуванням умов персоналізації суб'єкта (значущість для іншого індивіда, референтність, емоційна привабливість). Відомо, що персоналізм, як напрям психології, передбачає осмислення джерелом розвитку людини її прагнення до самоактуалізації, внутрішнього самовдосконалення, а, відтак, усі психічні процеси розглядаються саме в контексті досягнення такої мети (Степанов, 2006).

Отже, видається за можливе припустити, що персоналізація, є передумовою психологічного здоров'я, особистості, оскільки йдеться одночасно і про розуміння її соціальної залежності, і про усвідомлення себе «діючим суб'єктом» процесу саморозвитку.

Відтак, принципову вагу щодо дотримання принципу розвитку суб'єктності пов'язуємо, з одного боку, із розумінням, що маркер суб'єктності є визначальний у здатності студента «перетворювати» власну життєдіяльність у предмет планування, реалізації і оцінки стратегій подальших дій ще й при цьому виявляти «переживання себе як суверенного джерела активності» щодо цілеспрямованої зміни оточуючого і себе (а за висловом Р. Sztompku, набувати рису «само трансцендентності»); з іншого ж – із трактуванням суб'єкта у сенсі, який вкладає П. Гальперін (тобто – одного з мотиваторів особистісної регуляції) та набуттям характеристик, уже встановлених психологами, а саме: само впорядкованість, само причинність, саморозвиток.

Намагання визначитися у параметрах концепції вивчення основ психоемоційного здоров'я особистості – індикатора її здоров'я у психологічній сфері через вияв емоційно-розумової поведінки, (оскільки динаміка в напрямку покращення з урахуванням властивостей емоцій пов'язана із просторово-часовим заміщенням, спроможністю переключатися та передбачення), потребує дотримання ще однієї вимоги – своєрідності етапу раннього її дорослішання.

У сучасній віковій психології існують різні підходи до вікової періодизації, якою охоплюється життєвий цикл особистості студента. До того ж різні вчені по-різному називають конкретну фазу, намагаються відобразити

навіть незначні відмінності (наприклад, своєрідності дорослості відносно юнацького віку), характеризують один і той самий цикл (зокрема, дорослості) за подібною назвою (Дж. Біррен, Д. Бромлей, І. Варє, Е. Еріксон, Г. Крайг, С. Рибалко, Р. Хейвігхерст). Ми виходили із доречності все ж говорити про віковий період особистості 17-25 років (тобто, з опертям на позицію Дж. Біррона, котра була презентована вченим у 1964 році) – розумінням його як фази ранньої дорослості із деталізацією завдань, конкретизованих Р. Хейвігхерстом у межах розробленої ним прагматичної моделі (де, зокрема, окрім акцентування на значущості початкового етапу професійної діяльності, зазначено й вагу знаходження особистістю у цей період ще й референтної соціальної групи та її схильності до прояву прасичних емоцій у зв'язку із смисложиттєвими орієнтаціями).

Із урахуванням означеного, *принципом* концептуального підходу вважається *нормоцентричність та професійна детермінованість ціннісно-сислового самовизначення*. Насамперед підкреслимо, що визначаючись у формулюванні окресленого параметра концептуального підходу, нами враховано принаймні такі міркування фахівців. По-перше, трактування норми діяльності і творчої активності в контексті раціогуманістичної теорії Г. О. Балла (Балл, 2006). Йдеться про соціально задану основу та доречність важливим параметром норми осмисляти діапазон дії, котрий спирається на численну множинність суб'єктів (індивідуальних та групових), на які вона і розповсюджується; це з одного боку. А, з іншого – про правомірність кожному норму характеризувати модальністю, що виражається у вимогах щодо виконання певних дій (дозволу чи заперечення). Вочевидь, розмірковуючи над динамікою та рівневою характеристикою, зокрема, такої особистісної властивості як психоемоційне здоров'я, окреслені положення можна вважати цілковито дотичними. До того ж, вивчаючи феноменологію здоров'я особистості у психологічній сфері у ракурсі багатofакторності, деякі дослідники характеризують нормоцентричний підхід у такий спосіб: «сукупність середньостатистичних норм сприйняття, мислення, емоційного реагування та поведінки у сукупності з нормативними показниками соматичного стану суб'єкта (Будіянський, Данченва, 2010) . Отже, спираючись на результати аналізу підходів, котрі склались у процесі вивчення базового психологічного явища на міждисциплінарному рівні задля семантичної його наповненості видалось за можливе це відобразити й у назві виокремленого принципу дослідницького задуму.

Домінантність особистісно-професійного самовизначення студентів в умовах вищої школи доведена психологами (Вдовиченко, 2019; Гриньова, 2018; Кузнецов, 2017 та ін.). Базового значення при цьому набуває проблема

самосвідомості, що позначається на траєкторії здатності особистості в юнацький віковий період обрати власний спосіб життя. Резонансності з-поміж дослідницьких позицій психологів набуло положення С. Л. Рубінштейна відносно двох способів існування людини (Рубінштейн, 1989). А саме:

1) спосіб життя людини не виходить за межі зв'язків у яких вона перебуває («адаптивна модель»), де головними виступають її ставлення не до життя в цілому, а до життєвих явищ;

2) площина вибору професійного самовизначення («модель розвитку»), коли в залежності від розвитку рефлексії, самосвідомості, духовності, людина намагається сконструювати власно сучасне та майбутнє. Тобто розуміючи, наскільки у період раннього дорослішання процес сприйняття особистістю «власного психологічного часу» постає як напружений процес, актуалізується у цей період і проблематика психоемоційного здоров'я, зокрема, емоційне самопочуття, емоційний досвід, емоційне сприйняття.

Провідною діяльністю студентів є навчально-професійна, отож саме її якісні характеристики виступають визначальними у формуванні особистісних особливостей. Психологічне здоров'я постає як важлива особистісна властивість, що пов'язана із ціннісними орієнтаціями, інтелектуальними процесами, емоційно-вольовою сферою. Особливо значущим вважається набуття особистістю знань про себе, що віддзеркалює взаємозв'язок орієнтації у власному внутрішньому світі та зовнішньому просторі, де визначальною є взаємодія з іншими. В наслідок цього постає незаперечним той факт, що освітній процес у ЗВО має розцінюватися як чинник збагачення знань особистості про себе, адже ж це й дозволяє їй розвиватися; ось чому процес самопізнання вчені здебільшого й пов'язують із самовдосконаленням.

Отже, у пошуках обґрунтованого визначення проблемного поля основ психоемоційного здоров'я студентів, ми намагались конкретизувати один із найсуттєвіших параметрів концептуального підходу – базові принципи, сукупність яких віддзеркалює своєрідність об'єкта і предмета започаткованого дослідження. У цьому відношенні нами враховано принаймні ще й такі обставини. По-перше, визначальна роль загальних методологічних принципів пізнання психологічних явищ – принципів детермінізму, єдності зовнішніх впливів і внутрішніх умов активної діяльності, єдності свідомості і діяльності та ін. По-друге, погляд сучасних дослідників на зростання терміновтворючості у просторі сучасної психології сучасності. Наприклад, М. Гусельцева вважає, що нині на перший план виходить конструкт «методологічна оптика», адже ж урізноманітнення термінології «підкріплює різні аспекти реальності, що вивчається» (Гусельцева, 2018), а трансдисциплінарність розглядається нею не лише як загальнонауковий рух, а й «натхненником» нових методологічних

концепцій. Попри зазначеного, вчені визнають, що з огляду на досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-понятійного апарату, принципово важливим для наукової психології є визначеність у методологічному концепті, адже ж це сприятиме розробці змістової моделі, в результаті вироблення якої й досягається певний рівень абстрагування.

Висновки. Отже, умотивоване визначення методологічного концепту започаткованого дослідження – передумова розширення меж наукових уявлень як про структурно-динамічні, так і якісно-змістові характеристики психоемоційного здоров'я студентів, а також визначення основ розвитку такої інтегративної прижиттєвої властивості. У якості принципів обраного концептуального підходу розглядати сукупність системної диференціації, розвитку суб'єктності, нормоцентричності та професійної зумовленості ціннісно-смыслового самовизначення. Це дозволить урахувати об'єктивно існуючі зв'язки між психологічними явищами, які перебувають у проблемному полі розробки основ психоемоційного здоров'я студентів.

Література

1. Балл А. Г. Психология в радиогуманистической перспективе: избр. раб. – К.: Изд-во «Основа», 2006. – 408 с.
2. Брунер Дж. Психология познания – М.: Прогресс, 1977 – 414 с.
3. Будіянський М. Ф., Данчева Т. Д. Розвиток та психологічне здоров'я особистості // Науковий вісник ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Ушинського», 2010. – №9-10. – С. 33-38.
4. Вдовиченко О. В. Психологічні основи ризику особливості в онтогенезі: автореф. Дис....д-ра психолог. наук: 19.00.07 – пед. і вікова психологія. – Одеса, 2019. – 36 с.
5. Гейко Є. В. Психологія цілісності особистості: моногр. – Кропивницький: Центр. Укр. вид-во, 2016. – 384 с.
6. Гриньова О. М. Психологія проектування життєвого шляху особистістю юнацького віку: дис....д-ра психол. Н.: 19.00.07. – Київ: НДУ ім. М.Драгоманова, 2018. – 465 с.
7. Гусельцева М. Методологи оновлення психологічної науки // Психологія і суспільство, 2018. - №1-2. – С.27-37.
8. Капр Ф. Паутина жизни. – София: «Гемос», 2002. – 335 с.
9. Карпенко З. Аксиометрика вчинку: модус само творення // Психологія і суспільство. – 2016. – №2. – С. 90-97.
10. Карапетян Л. В. Теоретические подходы к пониманию субъективного благополучия // Известия Уральского федерального ун-та. – 2014. – №1. – С. 171-182.

11. Кузнецов М., Зотова Л. Жестокость и образ здоровья у студентов – Харьков: Диска плюс, 2017. – 398с.
12. Лерш Ф. Полигомени до психології як людинознавчої науки. / Лерш Ф., пер с нім. О. Семотюка; наук. рек. Р. Трача і В. Андрієвської, предислово Р. Трача. – К.: Унів вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008 – 108 с.
13. Максименко С. Д. Клименко В. В. Толстоухов А. В. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості. – К: Вид-во Європ. Ун-т, 2010. – 152 с.
14. Nyczkaton. Metodologiczne dociekania badaczaprosesemu: stawicznym / Badanic. Dejrzewame. Rozwoj (nadrodzedo doctoratu) 10-lecie Qgolnopolskiego Seminarium Badawczego / pod. red. Franciszka Szloska. – Warszawa – Radom, 2009. – S. 62-72
15. Пахальян В. Э. Развитие и психологическое здоровье. – СПб: Питер. 2006. – 240 с.
16. Психологічна енциклопедія: автор-упор. О. М. Степанов. – К: «Академвидав», 2006. – 424 с.
17. Роменець В. А. Психологія творчості: навч пос. 3-є вид. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
18. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М.: Педагогика, 1989. – 704 с.
19. Савчин М. Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри: монографія. – Дрогобич: ПП «Посвіт», 2019. – 232 с.
20. Саннікова О.П. Континуально-ієрархічна модель особистості // Психологія і суспільство. – 2018. - №3-4. – С.166-177.
21. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций – М., 2000.
22. Титаренко Т.М. Психологічне здоров'я особистості: засоби допомоги в умовах тривалої травматизації: Монографія. – Крапівницький: ІМЕКС-ЛТД, 2018. – 160с.
23. Harnard S, Cohen H., Lefebere C. To cognize is to categorize: cognition is categorization in cognitive science. Monreal: Elsevier. – 2005. – pp. 20-42.
24. Hobfoll S. E. The Influence of Culture, Community, and the Nested-Self in the Stress Process: Advancing Conservation of Resources Theory / S. E. Hobfoll // Applied Psychology: An International Review. – 2001. – №50 (3). – P. 337-421.
25. Чебикін О.Я. Емоційна регуляція пізнавальної діяльності: концепція, механізми, умови // Психологія і суспільство, 2016. - №3. – С.86-103.

References

1. Ball A. G. (2006) *Psikhologiya v ratsiogumanisticheskoy perspective [Psychology in a rational-humanistic perspective]*. Kyiv: Izd-vo «Osnova». [in Russian].
2. Bruner Dzh. (1977) *Psikhologiya poznaniya [Psychology of knowledge]*. Moskva: Progress. [in Russian].
3. Budiyans'kyi M. F. & Dancheva T. D. (2010) Rozvytok ta psykholohichne zdorov'ya osobystosti [Development and psychological health of the individual] *Naukovyy visnyk*, 9-10, 33-38. [in Ukrainian].
4. Vdovychenko O. V. (2019) *Psykholohichni osnovy ryzyku osoblyvosti v ontogenezi [Psychological bases of risk features in ontogenesis]: Extended abstract of Doctor's thesis*. Odesa. [in Ukrainian].
5. Heyko YE. V. (2016) *Psykholohiya tsilnisty osobystosti [Psychology of personality integrity]*. Kropyvnyts'kyi: Tsent. Ukr. vyd-vo. [in Ukrainian].
6. Hryn'ova O. M. (2018) *Psykholohiya proektuvannya zhyttyevoho shlyakhu osobysty yunats'koho viku [Psychology of designing the life path of a young person]: Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv: NDU im. M. Drahomanova. [in Ukrainian].
7. Husel'tseva M. (2018) *Metodolohy onovlennya psykholohichnoyi nauky [Methodologists of updating psychological science] Psykholohiya i suspil'stvo*, 1-2, 27-37. [in Ukrainian].
8. Kapr F. (2002) *Pautina zhizni [The web of life]*. Sofiya: «Gemos». [in Russian].
9. Karpenko Z. (2016) *Aksiometryka vchynku: modus samo tvorennya [Axiometrics of action: the mode of self-creation] Psykholohiya i suspil'stvo*, 2, 90-97. [in Ukrainian].
10. Karapetyan L. V. (2014) *Teoreticheskiye podkhody k ponimaniyu sub'yektivnogo blagopoluchiya [Theoretical approaches to the understanding of subjective well-being] Izvestiya Ural'skogo federal'nogo un-ta*, 1, 171-182. [in Russian].
11. Kuznetsov M. & Zotova L. (2017) *Zheznostoykost' i obraz zdorov'ya u studentov [Zheznostoykost and a way of health at students]*. Khar'kov: Disa plyus. [in Russian].
12. Lersh F. (2008) *Polyhomeny do psykholohiyi yak lyudynoznavchoyi nauky [Polygomeny to psychology as anthropological science]*. (O. Semotyuk. Trans). Kyiv: Univ vyd-vo PUL'SARY. [in Ukrainian].
13. Maksymenko S. D. & Klymenko V. V. & Tolstoukhov A. V. (2010) *Psykholohichni mekhanizmy zarodzhennya, stanovlennya ta zdiysnennya osobystosti*

[*Psychological mechanisms of origin, formation and implementation of personality*]. Kyiv: Vyd-vo Yevrop. Un-t. [in Ukrainian].

14. Nyczkaton. (2009) *Metodologiczne dociekania badacza procesemu: stawicznym/* Badanic. Dejrzewame. Rozwoj (nadrodzedodoctoratu) 10-lecie Qgolnopolskiego Seminarium Badawczego . Franciszka Szloska (Ed.). – Warszawa – Radom. [in Poland].

15. Pakhal'yan V. E. (2006) *Razvitiye i psikhologicheskoye zdorov'ye* [*Development and psychological health.*]. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].

16. Stepanov O. M. (Eds.) (2006) *Psykhologichna entsyklopediya* [*Psychological encyclopedia*]. Kyiv: «Akademvydav». [in Ukrainian].

17. Romenets' V. A. (2004) *Psykhohohiya tvorchosti* [*Psychology of creativity*]. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].

18. Rubinshteyn S. L. (1989) *Osnovy obshchey psikhologii* [*Fundamentals of General Psychology*]. Moskva: Pedagogika. [in Russian].

19. SavchynM. (2019) *Zdorov'ya lyudyny: dukhovnyy, osobystisnyy i tilesnyy vymiry* [*Human health: spiritual, personal and physical dimensions*]. Drohobych: PP «Povsit». [in Ukrainian].

20. SannikovaO. P. (2018)Kontynual'no-iyerarkhichna model' osobystosti [*Continuous-hierarchical model of personality*] *Psykhohohiya i suspil'stvo*, 3-4, 166-177. [in Ukrainian].

21. Stepanov S. YU. (2000) *Refleksivnaya praktika tvorcheskogo razvitiya cheloveka i organizatsiy* [*Reflexive practice of creative development of a person and organizations*]. Moskva. [in Russian].

22. TytarenkoT. M. (2018) *Psykhologichne zdorov'ya osobystosti: zasoby dopomohy v umovakh tryvaloyi travmatyzatsiyi* [*Psychological health of the individual: means of assistance in terms of long-term trauma*]. Kropyvnyts'ky: Imeks–LTD. [in Ukrainian].

23. HarnardS, CohenH., LefebereC. (2005). *To cognize is to categorize: cognition is categorization in cognitive science*. Monreal: Elsevier, pp. 20-42. [in English].

24. Hobfoll S. E. (2001) The Influence of Culture, Community, and the Nested-Self in the Stress Poces: Advancing Conservation of Pesources Theory. *Applied Psychology: An International Review*. – №50 (3). – P. 337-421. [in English].

25. Chebykin O. YA. (2009) *Stanovlennya emotsiynoyi zrilosti osobystosti* [*Formation of emotional maturity of personality*]. Odesa: SVD Cherkasov. [in Ukrainian].

Kichuk A.

**TO THE QUESTION ON KNOWLEDGE CONCEPTUALIZATION
OF PSYCHO-EMOTIONAL HEALTH OF STUDENTS**

The article deals with the problem of psycho-emotional health of the individual in the early adulthood, which requires the expansion of scientific ideas about the basic psychological phenomenon. Based on the analysis of scientists' achievements, a conceptual approach is justified, which is aimed to the study of psycho-emotional health as a personal property. It is established that the following principles of systematic differentiation, the principle of subjectivity development, normocentricity and professional conditionality of value-semantic self-determination are established for the initial provisions of theoretical and empirical study of the foundations of psycho-emotional health of students of higher education institutions. It is proved that complex research of the scientific foundations of psycho-emotional health, as a personal property on its age phase of early adulthood, will contribute to the development of psychological support of the processes of self-knowledge, self-preservation, self-reproduction and self-enrichment of students' health in psycho-emotional sphere of vital activity, which will serve to overcome constructively destructive models of interaction in society and positive dynamics of professional self-realization.

Keywords: *psychological health, systemic-subjective formation, personal property, psycho-emotional health, principle of conceptual approach.*

Кічук Антоніна Валеріївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та практичної психології Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл, Україна.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2020 р.

**КАТЕГОРІЯ СТАВЛЕННЯ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ:
КОМПОНЕНТИ СТАВЛЕННЯ ДО ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ**

ORCID: 0000-0001-9644-0630

У статті представлено результати теоретичного аналізу категорії ставлення у психологічній науці. Визначено основні підходи до вивчення даного феномену: ставлення як прояв екзопсихіки (О. Лазурський), ставлення як структурні першоелементи особистості (В. Мясищев), ставлення як переживання (С. Рубінштейн), ставлення як установка (Н. Сарджвеладзе) та ін. Зазначено, що у зарубіжній психології ставлення досліджується у межах соціальних установок та позначається терміном «socialattitude».

Визначено, що ставлення виражає зв'язок між об'єктом та суб'єктом, може мати різну модальність (позитивну, негативну, нейтральну) та інтенсивність. Проведений аналіз показав, що в основі ставлення більшість вчених виділяє наявність тієї або іншої потреби, інтересу (бажання), що тісно пов'язано із ціннісними структурами особистості. Зазначено, що у ході соціалізації у особистості формуються т.з. оціночні ставлення (моральні еталони), на які спирається людина для оцінки власних дій. Підкреслено, що при аналізі ставлення особистості доцільно використовувати дві категорії психічного: процесуального (розгортання у часі та просторі) та потенційного (прихований, латентний, що може відбутись за певних обставин).

Описано сутнісні характеристики ставлень особистості (за В. Мясищевим): цілісність, активність, усвідомленість та вибірковість. Зазначено, що ставлення особистості до світу (за С. Рубінштейном) відбувається на рівні безпосереднього переживання (емоційний відгук) та абстрактному рівні – «світоглядні почуття»: світогляд, ідеології, принципи, правила поведінки тощо, які людина приймає на теоретичному (абстрактному) рівні. Визначено, що формою вираження ставлення можуть стати не лише емоція, почуття, переживання – це може відбутись на рівні дії та вчинку, це означає, що ставлення вміщує в собі і спонукання до дії. Визначено компоненти ставлення до гендерної нерівності: когнітивно-інформаційна, емоційно-ціннісна, мотиваційно-конативна.

Наголошено на необхідності психологічного аналізу ставлення особистості до гендерної нерівності у сфері досліджень гендерної проблематики.

Ключові слова: гендерна нерівність, екзопсихіка, переживання, ставлення, соціальні установки.

Постановка проблеми. Криза, що охопила практично увесь світ, у результаті пандемії вірусу COVID-19 та карантинних заходів, актуалізує питання можливостей людини та суспільства до зустрічі із неочікуваними подіями. Особливого значення набуває питання аналізу можливостей людської психіки інтегрувати та усвідомити ті зміни, які відбуваються. Як відомо, людська психіка включає розум, емоції та волю (т.з. тріада Тетенса). Зустріч із неочікуваним (вірусом) та незвичним (карантин) вимагає значних інтелектуальних ресурсів: людина має усвідомити те, що відбувається. Однак, не менш важливим є питання того, як людина буде ставитись до набутої інформації і як це вплине на її подальші дії.

Саме через це все більшої актуальності набуває дослідження ставлення людської особистості до тих, чи інших подій та явищ. Адже ставлення – це прояв внутрішнього, глибинного, особистісного, що дозволяє зрозуміти дії та вчинки людини. Особливо важливим є дослідження ставлень до «складних» тем, які підіймаються у суспільному дискурсі. Однією із таких проблематик є тема гендерної нерівності. Психологічний аналіз ставлення, його модальності, інтенсивності, уможливить виокремлення детермінант такого ставлення, що дозволить побудувати систему попередження розгортання гендерної нерівності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підкреслимо, що дослідження ставлення індивіда до соціально-психологічних явищ мають значну історію. Вони представлені у роботах психологів, педагогів, соціологів тощо. Серед них є праці, що спрямовані на визначення та осмислення поняття «ставлення»: ставлення як прояв екзопсихіки (Лазурський, 2019), історія психології ставлень (Левченко, 2003), особистість як система ставлень (Мясищев, 2011), ставлення як установка, особливості самоставлення (Сарджвеладзе, 1989). Інші науковці розглядали не саму сутність поняття «ставлення», а вивчали його як ставлення до чогось (спрямованість на певний об'єкт): ставлення до грошей (Л. Карамушка та О. Ходакевич) (Карамушка & Ходакевич, 2017), ставлення до навчальної діяльності (Н. Мусіяка) (Мусіяка, 2019), ставлення до себе (В. Столін) (Столін, 1983), до власної зовнішності (Р. Вовчук) (Вовчук, 2011), до інших (О. Бодальов) (Бодальов, 1994) тощо. Крім того, наявні роботи, що акцентують увагу на глибині та процесуальному характері ставлення – переживанні (Ф. Василюк, С. Рубінштейн, О. Шаров) (Василюк, 1984; Рубінштейн, 2002; Шаров, 2004).

У зарубіжній психології дослідження ставлень людини представлено напрямком вивчення соціальних установок (socialattitude): особливості їх

формування, функціонування та їх вплив на поведінкові прояви людини, можливості зміни ставлень тощо (Eagly & Chaiken, 1993; Nelson, 2002). Крім того, велика увага приділяється впливу ставлень (установок) на формування упереджень особистості, укріплення соціальних стереотипів (у тому числі, гендерних) та дискримінаційних процесів у суспільстві (Elliott, 2020; Burn, 1995).

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз категорії ставлення у психологічній науці; визначити психологічні компоненти ставлення до гендерної нерівності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вивчення гендерної проблематики, питань гендерної нерівності та гендерно обумовлених дискримінаційних проявів, окрім соціальних, політичних, юридичних має також спиратись на психологічне підґрунтя. Однак, на сьогодні бачимо, що дослідження, присвячених вивченню гендерної нерівності практично не розкривають психологію ставлення до даного феномену. Для нас це є свідченням того, що має відбутись науковий пошук психологічних передумов, які розкриють чинники, детермінанти та механізми існування явища гендерної нерівності. І такий пошук необхідно здійснювати саме через дослідження ставлення особистості. Оскільки, «сутність особистості – ставлення до дійсності» (В. Мясищев) (Мясищев, 2011: 24).

Одним із перших, хто висунув ідею про необхідність вивчення ставлення особистості до себе та до світу був О. Лазурський. В особистості він виділив дві сфери: ендопсихіку та екзопсихіку, які мають аналізуватися при вивченні особистості. Ендопсихіка – внутрішні механізми психіки, вроджені характеристики людини, до яких науковець відносив темперамент, характер, розумову обдарованість тощо. Це нервово-психічна організація людини, що є основою для її психічної активності; екзопсихіка – особливості людини, які формуються прижиттєво, і проявляються у ставленні людини до зовнішнього оточення, до якого О. Лазурський включав природу, людей, різні соціальні групи, науку, мистецтво, а також внутрішній світ особистості (Лазурський, 2019). Екзопсихічні прояви відображають у собі зовнішні умови існування людини (та їх взаємодію), ті обставини, в яких людина живе та працює; на відміну від ендопсихіки, що є проявом взаємодії внутрішніх (психо-фізіологічних) процесів організму людини. Таким чином, ендопсихіка – це, у переважній більшості, вроджені характеристики; екзопсихіка – результат впливу зовнішніх факторів (набуті). Науковець зазначав, що як і ендопсихічні, так і екзопсихічні характеристики можуть частково видозмінюватися під дією тих, або інших факторів (виховання, навчання, соціальна ситуація, життєвий досвід тощо). О. Лазурський підкреслював, що індивідуальність людини – це

поєднання внутрішніх та зовнішніх складових. Зазначимо, що для розуміння ставлення особистості до певного соціального явища (наприклад, до гендерної нерівності) для нас є важливим виокремлення науковцем саме екзопсихіки. Оскільки дане поняття достатньо широке, і його аналіз дозволяє охопити практично усі сфери взаємодії людини із зовнішнім світом та собою у цьому світі; результатом такої взаємодії є ставлення особистості.

Ставлення людини до різних категорій зовнішньої реальності – екзопсихічний (психосоціальний) прояв особистості – може бути дуже різноманітним: позитивним (інтерес, схильність до чогось) або негативним (відраза, ненависть). Для розуміння особливостей ставлення особистості важливим також є аспект способів досягнення інтересу (бажання), а також форми його задоволення. Наприклад, бажання влади може бути реалізовано за допомогою різних способів досягнення: погроз, або ж спиратися на авторитет цієї особистості. За формою володарювання може проявлятися у деспотизмі, приниженні інших, або ж навпаки проявлятися у вимогливості, що поєднана із повагою до гідності підлеглих (Лазурський, 2019). О. Лазурський підкреслював, що найкращим варіантом для становлення особистості, яка здатна реалізовувати взаємодію (ставлення) до світу на позиціях поваги, відбувається тоді, коли реалізується гармонійне, природне поєднання внутрішніх (ендопсихіка) та зовнішніх (екзопсихіка) властивостей людини. Саме за таких умов формується адекватний «психо-соціальний комплекс» ставлення особистості до світу (Лазурський, 2019). Відчуття власної особистості розподіляють на три класи: 1) фізична особистість (наше тіло та сукупність відчуттів: зорових, слухових, больових і т.д.); 2) соціальна особистість (репутація людини, думка, що склалася у інших по відношенню до людини); 3) духовна особистість (наше розуміння себе, ядро особистості, духовне «я») (О. Лазурський, 2019). Ставлення до себе обумовлюється сплетінням цих трьох компонент та впливає на взаємовідношення людини із зовнішнім світом.

Вивчення ставлення як одиниці, були реалізовані учнем О. Лазурського – В. Мясичевим, науковий пошук якого представлено у концепції психології ставлення. В. Мясичев визначав ставлення як структурні першоелементи особистості (Мясичев, 2011). «Особистість характеризується, перш за все, як система ставлень людини до оточуючої дійсності» (Мясичев, 2011: 48). Під ставленням В. Мясичев позначав психологічний феномен, суть якого полягає у виникненні у людини психічного утворення, що акумулює в собі результати пізнання конкретного об'єкта дійсності, інтеграції усіх емоційних відгуків на цей предмет, а також поведінкових відповідей на нього (Мясичев, 2011). До сутнісних характеристик ставлень особистості науковець відносить: цілісність, активність, усвідомленість та вибірковість. Уточнимо ці характеристики.

Цілісність. В. Мясищев розглядав ставлення як сутнісно цілісні, оскільки до дійсності ставиться «людина в цілому». Крім того, ставлення вибудовують зв'язок не стільки із зовнішніми сторонами речей, скільки із самим «предметом в цілому» (Мясищев, 2011). Ставлення завжди є вираженням особистості у цілому, воно (ставлення) особистісне та цілісне. Виокремлення окремого ставлення, як першоелемента особистості, можливе лише в процесі психологічного аналізу як категорія пізнання. При вивченні особистості такий психологічний аналіз має доповнюватися синтезом виокремлених ставлень у їх цілісну структуру (Іовлев & Карпова, 1999).

Активність. Важлива сутнісна характеристика ставлення, яку можна описати наступним чином: чим більш виражена активність, тим більш виражене ставлення (до певного явища, до людини, подій тощо).

Усвідомленість. В. Мясищев визначав усвідомленість як здатність до розуміння дійсності, що базується на основі другої сигнальної системи – мовлення та абстрактного мислення (Мясищев, 2011). Науковець вважав, що «чим більш свідомим є вчинок або дія, тим у більшому ступені можна говорити про вираженість ставлення» (цит. по: Іовлев & Карпова, 1999: 18). Однак, варто зазначити, що у теорії В. Мясищева не була розроблена проблематика несвідомого рівня наявності ставлення. Оскільки ставлення до чогось або когось, не завжди може мати високий рівень усвідомлення. Навпаки, доволі часто ставлення може до кінця не усвідомлюватись та «маскуватись» іншими проявами (на чому наголошував З. Фройд). Таким чином, на нашу думку, у цьому аспекті концепція В. Мясищева не повністю охоплює сферу ставлення особистості на континуумі «свідоме – несвідоме».

Вибірковість. Дану сутнісну характеристику В. Мясищев ввів, оскільки наголошував на тому, що явище вибірковості пов'язано із поняттям значущості (чогось, когось для особистості). Науковець зазначав, що ставлення вибіркові перш за все у емоційно-оціночному (позитивне або негативне) сенсі. Вибірковість відображає суб'єктивний характер ставлення; ставлення суб'єкта до об'єкта, яке завжди за своєю суттю є суб'єктивним. Відповідно, аналізуючи це ставлення можна зрозуміти про індивідуальні психологічні особливості особистості. Зовнішня реальність, об'єкти, що її наповнюють – це об'єктивність. На один і той самий об'єкт зовнішнього світу, різні люди зреагують по-різному, що проявиться у їх різному ставленні до об'єкта. Таким чином, ставлення – це показник, аналіз якого дає можливість осмислити специфіку, особливості внутрішнього світу людини, через її зовнішні прояви, що реалізуються через ставлення. В. Мясищев наголошував, що «особистість у своїх ставленнях – до себе, до інших людей, об'єктам та подіям світу – завжди вибирає, надає

перевагу, відкидає» (цит. по: Іовлев & Карпова, 1999: 19). Власне, у цьому вибірковості і є сутнісною властивістю ставлень.

Значимо, що у сфері емоційних проявів зазвичай виділяють три різні групи явищ: емоційні реакції, емоційні стани та емоційні ставлення. Останні у більшості відносять до категорії почуттів (ніж просто емоцій). Підкреслимо, що ставлення у межах концепції В. Мясищева – це те, що може бути відрефлексовано та представлено у свідомості. Разом з тим, науковець зазначає, що рівень рефлексії може бути різним (наприклад, вона може бути неповною або ж викривленою) (Мясищев, 2011). Також хочемо зазначити, що при описі особистості В. Мясищев наголошував на необхідності використання двох категорій психічного – процесуального та потенційного. Наприклад, діяльність у її розгортанні у часі відноситься до категорії процесуального. До потенційного науковець відносив потенціал, який завжди є прихованим (латентним). І ми до кінця не знаємо, як само і коли він розгорнеться. Його наявність визначається із певною долею вірогідності. Натомість, процесуальне може бути як явним, так і прихованим.

Також, В. Мясищев наголошував на тому, що для морального формування особистості важлива наявність взірців (еталонів), із якими людина може порівнювати свої дії та вчинки. І на основі такого порівняння виставляти собі певну оцінку своїх дій. Такий внутрішній процес призводить до утворення оціночних ставлень, які спираються на етичні, естетичні, юридичні та інші критерії вчинків та переживань людини (Мясищев, 2011).

Видатний психолог С. Рубінштейн зазначав, свідомість – це єдність суб'єктивного та об'єктивного. Взаємодіючи із оточуючим світом людина здобуває інформацію (знання); водночас будь-яка взаємодія не відбувається лише на рівні когніцій: індивід завжди певним чином ставиться до інформації, яку здобув у ході взаємодії. Ставлення особистості до світу С. Рубінштейн поділив на рівень безпосереднього переживання (емоційний відгук) та абстрактний рівень – «світоглядні почуття»: світогляд, ідеології, принципи, правила поведінки тощо, які людина приймає на теоретичному (абстрактному) рівні. Виділення другого рівня підкреслює думку видатного психолога про те, що: «не усе ставлення до зовнішнього світу обов'язково виражається в емоції» (Рубінштейн, 2002: 543).

С. Рубінштейн підкреслював, що людина не просто щось робить чи діє; вона завжди переживає те, що з нею відбувається і що нею здійснюється. Людина завжди ставиться певним чином до того, що її оточує. Переживання цього ставлення до зовнішнього світу складає сферу почуттів та емоцій. «Почуття людини – це її ставлення до цього світу, до того, що вона відчуває та робить, у формі безпосереднього переживання» (Рубінштейн, 2002: 513).

С. Рубінштейн виділяв декілька важливих характеристик емоцій. По-перше, емоції, на відміну від сприймання (які відображають зміст об'єкта), виражають стан суб'єкта та його ставлення до об'єкту. По-друге, емоції відрізняються полярністю, тобто можуть бути зі знаком «плюс» (позитивний полюс: задоволення, веселість, радість) або зі знаком «мінус» (негативний полюс: незадоволення, смуток, печаль). Варто зазначити, що складні почуття можуть вміщувати протилежні полюси емоцій, тобто ці полюси не завжди є взаємовиключними.

Вихідним моментом, що визначає природу та функцію емоцій С. Рубінштейн бачив у створенні взаємозв'язку між тим ходом подій (процесом діяльності), які відбуваються або у відповідності до потреб людини, або ж йдуть врозріз. Таким чином, можна описати функціональну залежність між емоціями та потребами: потреба задоволена – маємо позитивну емоцію; потреба не задоволена – маємо негативну емоцію. Зрозуміло, що дана залежність – досить схематична репрезентація. Оскільки, у повсякденному житті на людину одночасно діє значна кількість факторів, а психічне життя індивідуума не обмежується певною однією потребою: їх багато, вони ієрархізовані та мають різний рівень інтенсивності. Зазначимо, що потреби представляють одну із сторін ставлення, яку позначають як конативну (від лат. «conare» – прагнути, домагатися), тобто тенденцію до оволодіння (Мясищев, 2011).

Визначаючись співвіднесенням ходом дій, у які залучено індивіда, та його потреби, почуття людини відображають власне будову її особистості, яка найбільш яскраво проявляється на рівні спрямованості та установок. Таким чином, С. Рубінштейн проводить чітку взаємозалежність: те, що залишає людину байдужою і те, що зачіпає її почуття, що викликає радість, а що смуток – це найбільш яскравий показник істинної сутності людини (Рубінштейн, 2002). Таким чином, узагальнене правило полягає у наступному: на важливе та значуще людина реагує, на не важливе, те, що їй байдуже, не реагує.

Також варто підкреслити, що почуття людини обумовлюються її соціальним оточенням, історичним контекстом суспільства загалом (соціогенез) та її власної історією (онтогенез). С. Рубінштейн зазначав: «Почуття людини – це почуття історичної людини» (Рубінштейн, 2002: 517). Це означає, що ставлення до природи, до предметів, до світу загалом опосередковано соціальними відносинами людей. На цьому наголошував О. Бодальов, науковець зазначав, що формуючись як особистість у конкретному соціальному середовищі, люди засвоюють й характерні для цього середовища способи вираження ставлень (Бодальов, 1994).

Зазначимо, що значна кількість науковців у сфері психології роблять акцент на тому, що особистість та її особливості – це продукт її взаємовідносин

із людьми, який відбувається у ході її розвитку; це результат впливу прикладу (прикладів), прихильності, авторитету як окремих людей, так і колективів загалом (наприклад, учбових) (Бодальов, 1994). Також О. Бодальов підкреслював, що ставлення окремої людини як прояв її свідомих вибіркових зв'язків є продуктом її індивідуального розвитку (Бодальов, 1994).

Підкреслимо, що формою вираження ставлення можуть стати не лише емоція, почуття, переживання, це може відбутись на рівні дії та вчинку; це означає, що ставлення вміщує в собі і спонукання до дії (Бодальов, 1994). Сила ставлення як спонукання знаходиться у прямій залежності від ступеня його включеності у систему цінностей людини (зокрема, із домінуючими цінностями).

Проведений теоретичний аналіз категорії ставлення засвідчує, що вивчення психології ставлення у контексті гендерного питання має бути вихідною передумовою. Оскільки саме ставлення є показником, проявом того, що «приховано» в психіці суб'єкта; воно дозволяє встановити зв'язок між зовнішнім та внутрішнім. Як було зазначено вище, на специфіку ставлення значною мірою впливають соціальні чинники – усталені норми, приклади поведінки, суспільний дискурс – саме на них (у багатьох випадках) орієнтується людина. Однак, обмеження лише зовнішніми чинниками звужує власну відповідальність особистості: за таких умов можна усе перекинути на «оточення».

При дослідженні ставлення до гендерної нерівності варто пам'ятати: ставлення – це результат складної системи «задоволення–незадоволення» тих, або інших потреб людини; це система, що охоплює цінності людини та спирається на її переконання. Однак, ставлення – це не лише емоції. Воно також включає абстрактний рівень, що включає норми, принципи, які приймає для себе людина. Крім того, ставлення може бути реалізовано через дію, вчинок (або бездіяння). Спираючись на вище сказане, ми виділили три сфери (компоненти), які мають досліджуватись при вивченні ставлення особистості до гендерної нерівності:

1) когнітивно-інформаційна – тут визначається рівень обізнаності у гендерній проблематиці (чи знає людина що таке гендерна нерівність, що є її проявами, наявні приклади тощо);

2) емоційно-ціннісна – досліджується система цінностей людини; визначаються гендерні стереотипи особистості та відношення людини до них: позитивне, негативне, суперечливе, байдуже. Варто зазначити, що стереотипи можуть бути віднесені також до когнітивно-інформаційної сфери, оскільки стереотип – це певне шаблонне бачення певного явища, яке формується у результаті браку інформації, її узагальнення та викривлення. Разом з тим,

стереотипи зазвичай мають емоційне забарвлення, тому ми розглядаємо їх як емоційно-ціннісній складову ставлення. Також визначається здатність людини до емпатії та рефлексії (вміння поставити себе на місце іншої людини та «відчути» на собі, що таке нерівність);

3) мотиваційно-конативна – визначаються устремління, прагнення людини, її здатність до втілення цінностей у життя. Наприклад, вміння дотримуватись принципів рівності та поваги тощо.

Окреслені сфери – це певна схема, на яку доречно спиратись при вивченні ставлення особистості до гендерної нерівності. Зрозуміло, що це певний опорний шаблон, який має бути доповнений відповідним методичним інструментарієм та методологічним підґрунтям.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз показав необхідність включення категорії ставлення у сферу гендерних досліджень. Оскільки, ставлення є опосередкованим проявом внутрішнього світу людини, який ми можемо спостерігати при взаємодії особистості із зовнішнім світом. Варто зазначити, що дослідження ставлення до гендерної нерівності має включати аналіз різних сфер (компонент) та бути методологічно обґрунтованим. Перспективу подальших досліджень бачимо в аналізі методичного інструментарію для визначення специфіки ставлення особистості до гендерної нерівності.

Література

1. *Бодалев А.А.* О взаимосвязи общения и отношения. *Вопросы психологии*. М.: Педагогика, 1994. № 1. С. 122-127.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания. М.: МГУ, 1984. 200 с.
3. Вовчук Р.Ю. Ставлення особистості до власної зовнішності як предмет психологічних досліджень. *Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Педагогіка і психологія*. 2011. Т. 19, вип. 17. С. 75-81.
4. Иовлев Б.В., Карпова Э.Б. Психология отношений. Концепция В.Н. Мясищева и медицинская психология. Санкт-Петербург, 1999. 85 с.
5. Карамушка Л.М., Ходакевич О.Г. Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей : монографія. Київ : КНЕУ, 2017. 200 с.
6. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / под ред. М.Я. Басова, В.Н. Мясищева. М.: Изд-во Юрайт, 2019. 274 с.
7. Левченко Е.В. История и теория психологии отношений / Отв. ред. А.А. Крылов. СПб.: Алетейя, 2003. 312 с.
8. Мясищев В.Н. Психология отношений. М.: Моск. психолого-социальный ин-т. 2011, 398 с.

9. Мусяка Н.І. Ставлення до навчальних предметів молодших школярів як особистісна детермінанта результативності учіння. *Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості*. Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2019. № 2. С.181-187.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. 720 с.
11. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси : Мецниереба, 1989. 206 с.
12. Столин В.В. Самосознание личности. М.: Издательство Московского Университета, 1983. 284 с.
13. Шаров А.С. Психология переживания: природа, механизмы, феномены. *Мир психологии*. 2004. №1 (37). С. 214–226.
14. Burn Sh. The social psychology of gender. McGraw-Hill Humanities, 1995. 223 p.
15. Eagly A.H. & S. Chaiken. The psychology of attitudes. TX: Harcourt. Brace, & Janovich, 1993, 794 p.
16. Elliott J. The Anatomy of Prejudice. <https://janeelliott.com/lectures> (датазвернення25.06.2020).
17. NelsonT.D. The psychology of prejudice. Allyn and Bacon: A Pearson Education Company, 2002. 384 p.

References

1. Bodalev A.A. (1994). O vzaimosvizi obshcheniia i otnosheniia [About the relationship between communication and attitudes]. *Voprosy psikhologii*. M.: Pedahohyka. № 1. S. 122-127 [in Russian].
2. Vasilyuk F.E.(1984). *Psihologiya perezhivaniya [Psychology of experience]*. M.: MGU, 200 s. [in Russian].
3. Vovchuk R.Iu. (2011). Stavlennia osobystosti do vlasnoi zovnishnosti yak predmet psykholohichnykh doslidzhen [The attitude of the individual to his own appearance as a subject of psychological research]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Ser. : Pedahohika i psykholohiia*. T. 19, vyp. 17. S. 75-81. [in Ukrainian].
4. Iovlev B.V. & Karpova E.B. (1999). *Psixologiya otnoshenij. Koncepciya V.N. Myasishheva i medicinskaya psixologiya [Psychology of relationships. V. N. Myasishchev's concept and medical psychology]*. Sankt-Peterburg. 85 s. [in Russian].
5. Karamushka L.M. & Khodakevych O.H. (2017). *Psykhologichni osoblyvosti stavlennia studentskoi molodi do hroshei : monohrafiia [Psychological features of students' attitude to money]*. Kyiv : KNEU. 200 s. [in Ukrainian].

6. Lazurskij A.F. (2019). *Klassifikaciya lichnostej / pod red. M.Ya. Basova, V.N. Myasishheva [Classification of individuals]*. M.: Izd-vo Yurajt. 274 s. [in Russian].

7. Levchenko E.V. (2003). *Istoriya i teoriya psixologii otnoshenij [History and theory of relationship psychology]* / Otv. red. A. A. Kry`lov. SPb.: Aletejya, 312 s. [in Russian].

8. Myasishhev V.N. (2011). *Psixologiya otnoshenij [Psychology of attitudes]*. M.: Mosk. psixologo-social`ny`j in-t. 2011. 398 s.[in Russian].

9. Musiiaka N.I. (2019). Stavlennia do navchalnykh predmetiv molodshykh shkolariv yak osobystisna determinanta rezultatyvnosti uchinna [Attitude to the subjects of primary school students as a personal determinant of learning effectiveness]. *Aktualni problemy psykholohii. Psykholohiia obdarovanosti*. Zb. nauk. prats In-tu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, № 2. S.181-187. [in Ukrainian].

10. Rubinshtejn S.L. (2002). *Osnovy` obshhej psixologii [Foundations of general psychology]*. SPb.: Piter, 720 s. [in Russian].

11. Sardzhveladze N.I. (1989). *Lichnost` i ee vzaimodejstvie s social`noj sredoj [Personality and its interaction with the social environment]*. Tbilisi : Meczniereba, 206 s. [in Russian].

12. Stolin V.V.(1983). *Samosoznanie lichnosti [Self-awareness of the individual]*. M.: Izdatel`stvo Moskovskogo Universiteta, 284 s.[in Russian].

13. Sharov A.S. (2004). Psixologiya perezhivaniya: priroda, mexanizmy`, fenomeny` [Psychology of experience: nature, mechanisms, phenomena]. *Mir psixologii*. 2004. №1 (37). S. 214–226.[in Russian].

14. Burn Sh. (1995). *The social psychology of gender*. McGraw-Hill Humanities, 223 p.

15. Eagly A.H. & S. Chaiken. (1993). *The psychology of attitudes*. TX: Harcourt. Brace, & Janovich, 794 p.

16. Elliott J. (2020). *The Anatomy of Prejudice*. <https://janeelliott.com/lectures> (дата звернення 25.06.2020).

17. Nelson T.D. (2002). *The psychology of prejudice*. Allyn and Bacon: A Pearson Education Company, 384 p.

Kostina T.O.

CATEGORY OF ATTITUDES IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE: COMPONENTS OF ATTITUDES TO GENDER INEQUALITY

The article presents the results of a theoretical analysis of the category of attitudes in psychological science. The main approaches to the study of this phenomenon are defined: attitude as a manifestation of exopsychics (A. Lazursky),

attitude as structural elements of personality (V. Myasishchev), attitude as an experience (S. Rubinstein), attitude as an attitude (N. Sarjveladze), etc. It is noted that in foreign psychology, attitude is studied within the framework of social attitudes.

It is determined that the relation expresses the connection between the object and the subject, can have different modality (positive, negative, neutral) and intensity. The analysis has shown that the majority of scientists identify the presence of a particular need, interest (desire), which is closely related to the value structures of the individual. It is noted that in the course of socialization, a person forms so-called evaluative attitudes (moral standards), which a person relies on to evaluate their own actions. It is emphasized that when analyzing the attitude of the individual, it is advisable to use two categories: procedural (deployment in time and space) and potential (hidden, latent, which can happen under certain circumstances).

The essential characteristics of personal attitudes are described (according to V. Myasishchev): integrity, activity, awareness, and selectivity. It is noted that the attitude of a person to the world (according to S. Rubinstein) occurs at the level of direct experience (emotional response) and at the abstract level – "worldview feelings": worldview, ideologies, principles, rules of behavior, and so on, which a person accepts at the theoretical (abstract) level. It is determined that the form of expression of the attitude can not only be an emotion, feelings, experiences – this can happen at the level of action, this means that the attitude contains the motivation to action. The components of the attitude to gender inequality are defined: cognitive-informational, emotional-value, motivational-conative. The necessity of psychological analysis of the individual's attitude to gender inequality in the field of gender studies is noted.

Key words: *attitudes, experiences, gender inequality, social attitudes, exopsychics.*

Костіна Тетяна Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, докторантка кафедри психології, «Університет Григорія Сковороди в Переяславі».

Стаття надійшла до редакції 01.04.2020 р.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ADAPTATION POTENTIAL OF MODERN YOUTH

ORCID ID: [0000-0003-2757-5261](https://orcid.org/0000-0003-2757-5261)

The article presents the results of theoretical and empirical research on the study of socio-psychological features of the adaptive potential of modern youth. The structural relationships between the elements of the system of adaptability are studied and the forces of connection between them are determined. The influences of personal qualities, interpersonal and family relations of modern youth (according to the questionnaire of N. Pezeshkian) on the determinants of health are considered.

The conceptual approaches to the creation of a hierarchically-parity model of the adaptive potential of modern youth are substantiated. The main adaptability as components of the adaptive potential of the personality has been identified: intrapersonal, interpersonal, absence of maladaptation disorders, adaptability of personal socio-psychological potential and competence. The first four adaptations reflect the personality assessment of their own abilities and capabilities for implementing the adaptation process, while competence-based adaptability reflects directly the actions that respondents use to adapt to new conditions of functioning. It is shown that the adaptive potential of the personality is realized at the following levels: individual, personal, and the level of socio-psychological characteristics.

The independence of competence adaptability from personal abilities, its reliance on individual properties and social characteristics is revealed. The structural relationships between the elements of the adaptability system are investigated and the relationships between them are determined. Identified statistically significant correlation relationships in the areas of dependence: «Intra-personal adaptability – Interpersonal adaptability», «Intra-personal adaptability – Lack of maladaptation disorders», «Personal socio-psychological potential – Interpersonal adaptability», «Absence of maladaptation aspirations personality social and psychological potential».

Key words: *modern youth, adaptive potential, system of adaptabilities, social and psychological features, personal qualities.*

Formulation of the problem. Among the leading problems of Ukrainian youth, due to the solution of topical issues of modern society, the study of the role and structure of the adaptive potential of the individual becomes especially important. The

analysis of the peculiarities of the adaptive sphere of youth in the conditions of social transformations creates unique opportunities for expanding the understanding of the personality as a self-organizing system, active study of the constructive origins of the personality, which allow it to overcome difficult life situations.

In psychological science, the problem of adaptive processes of personality is one of the central (G. Ball, J. Godfrey, N. Zavatskaya, D. Ziegler, O. Kuznetsova, O. Lazursky, A. Nalchadjian, V. Petrovsky, A. Rean, V. Rozov, M. Sardzhveladze, G. Selye, J. Piaget, A. Furman, L. Hell, L. Philips etc.). Therefore, the issue of development of the adaptation sphere is covered in many ways in the scientific literature, traditionally starting with the mechanisms of psychological protection and coping behavior (L. Antsiferova, M. Argyle, B. Biron, V. Bodrov, N. Bordovskaya, S. Van, I. Gulyas, T. Zinchenko, L. Kulikov, Ts. Liu, I. Malkina-Pykh, K. Muzdybayev, S. Nartova-Bochaver, N. Rodina, G. Svachiy, P. Tretyakov, Y. Tyagunova, N. Sharay, S. Folkman, R. Lazarus), including such concepts as resource (I. Brynza, L. Dementiy, A. Lavrik, L. Karamushka, O. Petanova, M. Seligman, S. Hobfall, D. Berliner, K. Yan), psychological capital (M. Chiksentmihaii, J. Avey, B. Avolio, G. Comb, M. Larson, F. Luthans, S. Norman), viability (L. Alexandrova, A. Borisyyuk, I. Vashchenko, S. Garkavets, Y. Dolzhenko, D. Leontiev, T. Nalyvayko, P. Barton, R. Harvey, S. Kobasa, S. Maddi, J. Picano, R. Roland, T. Williams), readaptation (N. Zavatska), etc.

Among all these areas of knowledge, which have their projections on the methodology of studying the adaptive sphere of personality in modern society, the adaptive potential of youth is especially important, because the spread of this concept in the theory and practice of social psychology is due to the assessment of adaptive capacity and transient maladaptive states. At the same time, the range of scientific interests of domestic and foreign scientists on the peculiarities of the adaptive potential of youth in modern society is limited, insufficiently designed into a holistic conceptual system for further theoretical and empirical research.

However, the question of the psychological structure of adaptive potential as a multidimensional characteristic of youth in modern society remains open and debatable in science. In addition, there is no hierarchical-parity model, within which it is possible to combine different types of adaptability into a single system. Gaps in the study of the adaptive potential of young people are also associated with the lack of modern ideas about the internal mechanisms of adaptive behavior. The domestic scientific space is mainly represented by intra- and interpersonal characteristics, along with the lack of understanding of individual-personal mechanisms. Therefore, there is an urgent need to rethink the fundamental principles of adaptation potential and determine further prospects for its study.

The aim of the study is to scientifically substantiate the socio-psychological concept of development of adaptive potential of modern youth in the conditions of modern society.

Research results. Background analysis of scientific sources shows that the problems of the resource sphere of personality (L. Antsiferova, M. Argyle, V. Bodrov, I. Brynza, N. Bordovskaya, S. Van, I. Dubrovina, T. Zinchenko, L. Kulikov, Ts. Liu, K. Muzdybayev, G. Svachiy, Y. Tyagunova, S. Hobfall, etc.) is actively covered in the scientific literature, traditionally starting with the mechanisms of psychological protection and coping behavior, along with such concepts as resource, psychological capital, adaptive readiness, stress resistance, vitality, personal adaptive potential, etc.

It is stated that important areas of research in domestic and foreign psychology are the separation of their role in the process of adaptation and formation of psychological health of the individual (N. Bordovska, S. Wang, Ts. Liu, L. Kulikov, O. Petanova, D. Berliner, K. Yan); life process design (P. Tretyakov, Y. Tyagunova, N. Sharay); subjective existential position of the individual (I. Brynza, Y. Kokorin, O. Ryazantsev); stress-coping behavior (B. Biron, I. Gulyas, R. Kochiunas, I. Malkina-Pykh, L. Murphy, S. Nartova-Bochaver, N. Rodina, P. Tretyakov, N. Sharay, C. Carver, S. Folkman, R. Lazarus, L. Murphy, M. Scheier, J. Weintraub).

There is a special role of the category "psychological capital" in researches of adaptive potential of modern youth (N. Volyanyuk, V. Gill, T. Davydenko, G. Zarakovsky, M. Chiksentmihayi, T. Shibanova, J. Avey, B. Avolio, G. Comb, M. Larson, F. Luthans, S. Norman).

It is proved that the absence of a single integrated category in foreign and domestic research significantly distorts the deep understanding of social activity of young people and limits the possibilities of creating socio-psychological programs for the development of adaptive capacity in modern society.

It is shown that in psychological science the problem of adaptive processes of personality is one of the central ones (G. Ball, J. Godfrey, D. Ziegler, O. Kuznetsova, O. Lazursky, A. Nalchadjian, V. Petrovsky, A. Rean, V. Rozov, M. Sardzhveladze, G. Selye, J. Piaget, A. Furman, L. Hiel, L. Philips and others).

The characteristics of the manifestation and development of the concept of "adaptation" was given as adaptation of the organism to the environment (K. Bernard, C. Darwin, W. Cannon), the factor of social intelligence (F. Giddings, T. Knyazeva, T. Malokostova, G. Allport, J. Piaget, E. Thorndike), socialization and professional activity (M. Bashkin, T. Buryakova, A. Vagapova, Hu Jongxi, I. Kuznetsov, V. Lagerev, O. Lokatkova, L. Mirzayanova, O. Pavlova, T. Razina, N. Furmanova, M. Khanchuk, O. Kholostova, R. Shamionov), stable personal characteristics (F. Berezin, O. Bogomolov, O. Glotchkin, S. Derevyanko, O. Zotova, E. Ilyin, I. Kryazheva, A. Maklakov, A. Nalchadjian). The special place of the category of personality

readaptation, which contains intrapersonal and interpersonal components (features of social support and social integration) (N. Zavatska) is emphasized.

The traditional approach to adaptation has developed in psychological science as a process and result (G. Ball, F. Berezin, M. Dmitrieva, E. Zaikin, O. Kopina, P. Medavar, O. Smirnov, O. Suslova, N. Usova, R. Shamionov).

It is established that the adaptive readiness of modern youth involves the ratio of the availability of psychological resources to adapt to changing circumstances and ensure prompt inclusion in activities and relationships (I. Arendachuk, A. Baranov, O. Bocharova, M. Grigorieva, O. Kudashev, S. Posokhova, A. Rean, V. Tsibulko, R. Shamionov).

Based on the analysis of research, there were highlighted the categories of adaptability as a level of human ability to adapt to a complex world, the property of individuality, which determines the successful adaptation (L. Kolpakova, O. Kuznetsova, O. Lodde, A. Maklakov, N. Melnikov, V. Natarov, V. Rozov, O. Sannikov, N. Furmanov) and adaptability as a level of social status and human well-being, its actual adaptation to the conditions of modern society (M. Korzh, A. Malokostova, J. Movchan, A. Nalchajan, L. Pergamenshchik, L. Stolyarenko, A. Furman, M. Yurkina, L. Philips).

It is shown that the multicomponent study of the adaptive sphere of personality requires the study of the leading factors of the course of adaptation processes (individual and socio-psychological).

The main types of personality potentials are generalized, namely: psychological (N. Volyanyuk, V. Gill, G. Zarakovsky, V. Zverev, O. Karavaev, G. Lozhkin, V. Pogolsha, N. Popova, G. Stepanova), self-actualization (A. Maslow, O. Mikhailova, S. Nalichaeva, N. Petrenko, K. Rogers, O. Samal), creative (J. Guilford, D. Gorbachev, V. Druzhinin, I. Dubina, F. Kravchuk, G. Mardanova, V. Molyako, N. Postalyuk, P. Torrence), innovative (Y. Vlasenko, N. Volyanyuk, D. Leontiev, G. Lozhkin, S. Lukov, O. Mikhailov, T. Terekhov), moral and ethical (Y. Babansky, B. Bratus, M. Kagan, P. Kobilinsky, M. Zotov, V. Markov, L. Tolkacheva, O. Kholostova) and others.

However, it is stated that the selected potentials do not take into account the characteristics that ensure their stability, so there is a need to identify the most generalized, "universal" type of personality potential – adaptive, which can be operationalized and justified through a number of qualitative individual, interpersonal and socio-psychological properties.

It is shown that in the context of the author's conceptual approach the adaptive potential of modern youth is understood as a complex hierarchical-parity system of adaptability: intrapersonal, interpersonal, lack of maladaptation disorders, personal socio-psychological potential and competence adaptability. The first four adaptabilities reflect the assessment of one's own abilities and capabilities to implement the adaptation

process, and competency adaptability reflects the actions used by respondents in the process of adapting to new conditions of functioning or existence.

It is noted that an important theoretical and methodological basis for developing the concept of adaptive potential of modern youth is the main provisions of the theory of personality preadaptation, as a kind of advanced reflection of reality, a set of environmental (external) and personal (internal) conditions that allow individuals to be better adapted to use opportunities. O. Asmolov, O. Severtsov, T. Dobzhansky, J. Hubby, R. Lewontin). The main function of preadaptation is a person's psychological readiness for change; therefore, the main burden is on the plasticity of the psyche, the competence abilities of the subject: the tasks of preadaptation are opposite to the tasks of homeostasis, which is aimed at maintaining the set constants (towards the ideal of security). It is shown that in the context of studying the adaptive potential of young people in modern society, the mechanism of preadaptation ensures the readiness of the individual for future uncertain situations and "balancing selection" that supports diversity of behavior and stabilizes it.

It is proved that the main purpose of conceptualization of adaptive potential of youth in modern society is to indicate the set of its possible structural components at the theoretical level, providing internal connection of used constructs, highlighting problematic aspects of research work, and developing provisions for equal organization of adaptive capacity.

To create the concept of adaptation potential, the most significant theoretical directions are generalized and the place of the author's conceptual approach in this plane is found. It is shown that in science the adaptive potential of the individual is considered as an integral characteristic of mental development, containing components most important for the regulation of mental activity and the process of adaptation: neuropsychological stability, self-esteem, social support, personality conflict and social communication experience (G. Maklakov); integral education, the leading socio-psychological factor of social readaptation, combining intrapersonal components (socio-psychological and individual-typological properties and qualities), which are actualized by the individual to create and implement new behavioral programs in changed living conditions, and interpersonal components (features social support and social integration) (N. Zavatska); integral education that systematizes the socio-psychological, mental, biological properties and qualities that are actualized by the individual to create and implement new programs of behavior in changed living conditions (S. Posokhov); leading coping competence of the individual, which contains the ability to accurately reflect the existing signs of the problem situation and choose an adequate behavior (O. Trifonova), as well as an integral characteristic of mental development, which differentiates it by the degree of resistance to external

psycho-emotional stressors, contains features life strategies, the ability to predict the situation, to predict the outcome of events (S. Velychko)

The analysis of researches of domestic and foreign scientists devoted to the problem of adaptive potential allowed to formulate the basic provisions of the concept of social and psychological bases of development of adaptive potential of youth in the conditions of modern society, which most fully and variously characterize this complex phenomenon. has five main substructures.

Represented in psychological science, the adaptive potential of the individual in the context of this study is considered as a complex hierarchical-parity system of adaptability, as levels of socio-psychological capacity of man to adapt to a complex world that determine successful adaptation: intrapersonal, interpersonal, lack of maladaptation disorders, personal socio-psychological potential and competence adaptability. The first four adaptabilities reflect assessments of one's own abilities and capabilities to implement the adaptation process, and competency adaptability reflects adaptive actions to new conditions of functioning or existence. Each of these types of adaptability is a complex, systematically organized psychological phenomenon and reflects the composition and structure of the integral construct of adaptive potential.

Intrapersonal adaptability is characterized by the vagueness of intrapersonal conflicts, the best adaptive capabilities that help meet current needs; *interpersonal adaptability* implies a high level of neuropsychological stability and behavioral regulation, high adequate self-esteem, adequate perception of reality; *lack of maladaptation disorders* provides a moderate level of situational anxiety, efficiency, high tolerance to negative factors of social influence, strong motivation to study and professional activities, lack of aggressive manifestations and violations of moral orientation, the desire to adhere to generally accepted norms of behavior, group requirements; *personal socio-psychological potential* involves a high level of communication skills, adequate perception of reality, adequate self-esteem and assessment of their role in the group, establishing contacts with others, non-conflict, focus on conventional communication; *competence adaptability* characterizes the ability of an individual to apply their own adaptive competencies, promotes the formation of preadaptive strategies, reveals the predicative anticipatory abilities of the subject, directs the personality to the future.

It is shown that the adaptive potential of the individual is realized at the following levels: individual, personal and level of socio-psychological characteristics. The individual level reflects the natural spectrum of mental properties of the individual as a basis the development of character and the development of the adaptive potential of the individual are made; at the personal level, the differential and holistic influence of personal mental properties on the psychological features of adaptive potential are reproduced in the form of volitional, emotional, self-actualization and

physical potentials, and the level of socio-psychological features demonstrates the effects of development and development of certain potentials on socio-psychological features.

The proposed conceptual principles of studying the adaptive potential of youth in modern society and the integrated hierarchical-parity model developed on this basis required appropriate operationalization.

Intrapersonal adaptability revealed a positive pronounced influence of volitional ($\Delta R^2 = 0.013$, $p = 0.024$), physical ($\Delta R^2 = 0.013$, $p = 0.026$), self-actualization ($\Delta R^2 = 0.015$, $p = 0.014$) potentials, indicators of introvert-sensory attitude ($\Delta R^2 = 0.012$, $p = 0.031$) and internal competence of the valueological sphere ($\Delta R^2 = 0.011$, $p = 0.037$).

It was found that "**Lack of maladaptation disorders**" revealed statistically significant effects of introverted-intuitive attitude ($\Delta R^2 = 0.013$, $p = 0.025$), volitional ($\Delta R^2 = 0.018$, $p = 0.008$) and physical ($\Delta R^2 = 0.047$, $p = 0.026$) potentials and identified potentials of the individual as a whole.

There is a significant impact on the **interpersonal adaptability** of physical potential ($\Delta R^2 = 0.014$, $p = 0.021$), which involves success in a particular field of activity, affects the formation of behavioral adaptability for professional development and social recognition. That is, interpersonal adaptability in society should be enhanced by the presence of modern youth of professional talents and desire to realize their own social and status aspirations.

Personal socio-psychological potential as an important integrative characteristic of adaptive potential depends on the characteristics of behavioral regulation, communication skills and moral norms. These indicators are a symbiosis of adaptive traits and abilities of the individual. According to mental properties, the influence of extrovert-sensory attitude with a pronounced positive effect ($\Delta R^2 = 0.020$, $p = 0.005$) was determined. The influence of volitional potential demonstrates a similar nature of influence in direction and severity ($\Delta R^2 = 0.020$, $p = 0.005$). The influence of physical potential states the tendency to apply special health measures and weight control ($\Delta R^2 = 0.028$, $p = 0.021$). Indicator of self-actualization potential "Self-esteem" is characterized by a positive impact on personal socio-psychological potential ($\Delta R^2 = 0.016$, $p = 0.011$): the presence of modern youth the ability to appreciate their own personality, the ability to treat their own lives and work play an important role in adaptation to the conditions of modern society.

There is a special role of **competency adaptability** in the structure of adaptive potential of respondents, which is responsible for the ability of modern youth to use their skills and knowledge to solve existing problems, use their own experience and effectively solve problems, withstand stress to adapt to transformational changes in modern society. The influence of introverted-sensory attitude ($\Delta R^2 = 0.010$, $p =$

0.048), the level of socio-psychological features ($\Delta R^2 = 1,000$, $p = 0.001$) and self-actualization potential ($\Delta R^2 = 0.010$, $p = 0.048$) on the formation and development of competence adaptability was diagnosed.

The structural relationships between the elements of the system of adaptability are studied and the forces of connection between them are determined. Statistically significant correlations were identified in the areas of dependence "Intrapersonal adaptability – Interpersonal adaptability", Intrapersonal adaptability – Lack of maladaptation disorders, "Personal socio-psychological potential – Interpersonal adaptability". "Personal socio-psychological potential." It is stated that the interdependence of intrapersonal and interpersonal adaptability has a positive relationship ($\varphi = 0.132$, $p = 0.009$). Intrapersonal adaptability has a similar nature of the relationship with indicators of the absence of maladaptation disorders ($\varphi = 0.133$, $p = 0.008$). Lack of maladaptation disorders has a statistically significant positive interaction with interpersonal adaptability ($\varphi = 0.120$, $p = 0.017$) and personal socio-psychological potential ($\varphi = 0.007$, $p = 0.002$).

The presence of interactions with competence adaptability was investigated by the method of assessment of the degree of association. Interactions with intrapersonal adaptability ($\varphi = 0.020$, $p = 0.695$), interpersonal adaptability ($\varphi = 0.060$, $p = 0.114$), personal socio-psychological potential ($\varphi = 0.031$, $p = 0.538$) and lack of maladaptation disorders were stated ($\varphi = 0.045$, $p = 0.831$). The concept of competence adaptability implies the embodiment of one's own skills and knowledge, so connections reveal a long stage of transition from acquiring knowledge to the attitude of one's own competence.

The peculiarities of the influence of the main adaptabilities on the formation of physical and psychological health of modern youth as the basis of its optimal life are determined. The role of personal potentials in the formation of physical and psychological health of modern youth is specified. Peculiarities of the influence of volitional potential on the determinants of personal health of respondents are considered (see Table 1).

Thus, the indicator "Energy" revealed a negative statistically significant effect of average strength on the indicator "Value-Motivational Scale" ($\beta = -0.108$, $p = 0.040$). Other volitional indicators did not show a statistically significant impact, but the special nature of the distribution of indicators was noted: for all active volitional indicators ("Energy", "Initiative", "Determination", "Purposefulness") there was a negative impact on understanding the importance of universal values. and from the side of "passive" volitional manifestations ("Attentiveness", "Independence", "Responsibility", "Endurance", "Perseverance") identified only positive influences that contribute to the unity of basic values and motivational directions of modern youth.

The "Initiative" identified a negative statistically significant effect on the behavioral index of mental health ($\beta = -0.105$, $p = 0.033$): respondents have a decrease in compliance of actions and deeds with the needs of their own health in the case of increasing active and dominant implementation of volitional aspirations. This division indicates the neglect of one's own physical and mental condition for the sake of active and directed movement towards achieving the goal.

Table 1

Analysis of the influence of the volitional potential of the subjects on the determinants of health

Independent variable	B	SE	B	C	p	R ²	DW
Value-motivational scale							
Energy	-0,908	0,440	-0,108	114,879	0,040	0,011	1,714
Behavioral scale							
Initiative	-0,604	0,282	-0,105	62,231	0,033	0,012	2,147
Emotional scale							
Purposefulness	-0,968	0,360	-0,130	96,545	0,007	0,018	2,135
Initiative	-0,764	0,334	-0,113		0,023	0,031	
The degree of influence of external health factors							
Initiative	-0,295	0,139	-0,107	41,770	0,034	0,011	1,874
The ability to perceive physical well-being							
Purposefulness	-0,520	0,212	-0,121	53,714	0,014	0,016	1,483
Initiative	-0,527	0,249	-0,075		0,035	0,027	
Ability to perceive physical distress							
Regularity of physical health support							
Initiative	-0,537	0,234	-0,110	46,522	0,022	0,013	1,938
Purposefulness	-0,545	0,251	-0,098		0,031	0,025	
The degree of awareness of the factors that interfere with a healthy lifestyle							
Energy	-0,669	0,282	-0,124	36,918	0,018	0,014	2,004
The width of the spectrum of response to physical illness							
Independence	0,268	0,124	0,114	16,987	0,032	0,012	2,278

Note: R^2 - coefficient of determination (indicates the fraction of the variance of the dependent variable, explained by the equation); DW - Durbin-Watson coefficient; C is the value of the constant in the regression equation; B - the value of the regression coefficient; β is the standardized value of the regression coefficient; SE - standardized error; p is the level of statistical significance.

There were statistically significant negative effects of the independent variables "Purposefulness" and "Initiative" ($\beta = -0.130$, $p = 0.007$ and $\beta = -0.113$, $p = 0.023$,

respectively) on the emotional level of one's own health. The regularity of maintaining the health of modern youth is negatively affected by indicators of volitional potential - "Initiative" and "Purposefulness" ($\beta = -0.110$, $p = 0.022$ and $\beta = -0.098$, $p = 0.031$, respectively): regular maintenance of good physical condition requires a certain amount of time and appropriate motivation, which should be sufficient for appropriate observation of their own physical condition. "Energy" negatively affects the awareness of factors that interfere with a healthy lifestyle ($\beta = -0.124$, $p = 0.018$). Dependencies of other components of volitional potential and the degree of awareness of obstacles to the well-being of modern youth do not have statistically significant effects. Only the indicator "Independence" has a positive effect on the determinant of physical health - "Width of the spectrum of response to physical illness" ($\beta = 0.114$, $p = 0.032$).

The nature and severity of the effects of emotional potential on the determinants of health of modern youth are considered (see Table 2).

Table 2

Analysis of the influence of the emotional potential of the subjects on the determinants of health

Independent variable	B	SE	β	C	p	R ²	DW
Cognitive scale							
Calmness - anxiety	0,118	0,050	0,117	59,576	0,019	0,014	1,986
Integral importance of values							
Looseness - tension	0,086	0,037	0,179	34,376	0,021	0,013	1,610
The degree of influence of external health factors							
The tone is high-low	0,085	0,037	0,130	36,101	0,022	0,013	1,897
The ability to perceive physical well-being							
Vigor-despair	0,215	0,081	0,150	38,744	0,008	0,018	1,494
Ability to perceive physical distress							
Stability-instability of emotional tone	-0,113	0,053	-0,219	43,872	0,032	0,012	1,956
Regularity of physical health support							
Cheerfulness-despair	0,209	0,096	0,144	31,058	0,031	0,012	1,927

Note: B is the value of the regression coefficient; SE - standardized error; β is the standardized value of the regression coefficient; C is the value of the constant in the regression equation; p - level of statistical significance; R² - coefficient of determination (indicates the proportion of variance of the dependent variable, explained by the equation); DW is the Durbin-Watson coefficient

The positive effect of the indicator "Calmness-anxiety" ($\beta = 0.117$, $p = 0.019$) on the cognitive scale was stated. The most influential direct relationship ($\beta = 0.179$, $p = 0.021$) is the indicator "Looseness-tension" on the effect on the determinant of personal health "Integral importance of values". There was a positive statistically significant effect ($\beta = 0.130$, $p = 0.022$) of the indicator "High-low tone" on the "Degree of influence of external health factors". The dependence of the indicator of emotional potential "Vigor-despair" and personal health "Ability to perceive physical well-being" reveals a positive strong influence of the first on the second ($\beta = 0.150$, $p = 0.008$).

The indicator "Stability-instability of emotional tone" has a negative and strong effect on "Ability to perceive physical distress" ($\beta = -0.219$, $p = 0.032$); The indicator "Vigor-despair" has a positive effect on the determinant of health "Regularity of physical health" ($\beta = 0.144$, $p = 0.031$).

The peculiarities of the influence of the self-actualizing potential of the personality on the determinants of physical and psychological health are determined (see Table 3).

Table 3

Analysis of the influence of the self-actualization potential of the subjects on the determinants of health

Indicators	B	SE	β	C	p	R ²	DW
Emotional scale							
Value orientations	-0,873	0,439	-0,133	95,980	0,047	0,010	2,112
Instrumental basis for achievements							
Representation of human nature	0,576	0,261	0,119	35,412	0,028	0,012	1,774
The ability to perceive physical well-being							
Cognitive needs	0,746	0,338	0,114	44,562	0,029	0,012	1,478
Ability to perceive physical distress							
Value orientations	-0,638	0,293	-0,144	44,970	0,030	0,012	2,480

Note: B is the value of the regression coefficient; SE - standardized error; β is the standardized value of the regression coefficient; C is the value of the constant in the regression equation; p - level of statistical significance; R² - coefficient of determination (indicates the proportion of variance of the dependent variable, explained by the equation); DW is the Durbin-Watson coefficient

Statistically significant negative effects of the indicator "Value Orientation" on the indicators "Emotional scale" and "Ability to perceive physical distress" ($\beta = -0.133$, $p = 0.047$ and $\beta = -0.144$, $p = 0.030$, respectively). The positive influence of

self-actualization potential on the indicator "Representation of human nature" on the determinant "Instrumental basis of achievements" and "Cognitive needs" on the determinant "Ability to perceive physical well-being" ($\beta = 0.119$, $p = 0.028$ and $\beta = 0.114$, $p = 0.029$, respectively)).

The peculiarities of the dependence of physical and psychological health on personal competencies and adaptive properties have been empirically confirmed (see Tables 4 and 5).

Table 4

Analysis of the impact of personal competencies of the subjects on the determinants of health

Indicators	B	SE	β	C	p	R²	DW
Value-motivational scale							
Actions on the organization of life in problematic situations of intra family relations (external component)	0,917	0,247	0,210	42,544	0,001	0,015	1,926
Actions on the organization of life in problematic situations of internal family relations (internal component)	-0,479	0,179	-0,159		0,008	0,039	
Problem situations related to the material and social situation of the subject	0,383	0,181	0,109		0,035	0,050	
Emotional scale							
Actions on the organization of life in problematic situations of internal family relations (external	0,982	0,297	0,180	80,271	0,001	0,012	1,871

component)						
Actions on the organization of life in problematic situations of internal family relations (internal component)	-0,642	0,212	-0,153		0,003	0,034

Note: B is the value of the regression coefficient; SE - standardized error; β is the standardized value of the regression coefficient; C is the value of the constant in the regression equation; p - level of statistical significance; R^2 - coefficient of determination (indicates the proportion of variance of the dependent variable, explained by the equation); DW is the Durbin-Watson coefficient

Indicators "Actions for the organization of life in problematic situations of family relationships (external component)" and "Problematic situations related to the material and social situation of the subject" have a positive impact ($\beta = 0.210$, $p = 0.001$ and $\beta = 0.109$, $p = 0.035$, respectively), while the indicator "Actions for the organization of life in problematic situations of family relationships" (internal component) "has the opposite direction of action ($\beta = -0.159$, $p = 0.008$). The general tendency of acquisition of emotional stability concerning problems of own health occurs thanks to indicators of competence "Actions on the organization of life in problem situations of intra family relations (external component)", "Problem situations connected with material and social position of the subject", "Actions in problematic situations of the valeological sphere (internal component)", "Actions on the organization of life in problematic situations related to the material and social situation of the subject (external component)".

Strengthening of personal competencies and the need for regular maintenance of their own health due to the impact of indicators "Actions for the organization of life in problematic situations of family relationships (external component)", "Problematic situations related to the material and social situation of the subject", "Actions" on the organization of life in problematic situations related to the material and social situation of the subject (internal component)", "Actions in problematic situations of the valeological sphere (internal component)", etc.

The dependences of adaptive properties and determinants of physical and psychological health were studied (see Table 5).

The indicator "Asthenic reactions and conditions" identified a positive impact on the level of value-motivational assessment of the importance of one's own health ($\beta =$

0.118, $p = 0.022$). At the emotional level, a statistically significant effect of the indicator "Communication potential" ($\beta = -0.125$, $p = 0.011$) was determined.

Table 5

Analysis of the influence of the adaptive properties of the studied on the determinants of health

Indicators	B	SE	β	C	P	R ²	DW
Value-motivational scale							
Asthenic reactions and conditions	4,070	1,763	0,118	96,446	0,022	0,013	1,765
Cognitive scale							
Communication potential	-3,253	1,269	-0,125	99,039	0,011	0,016	2,078
Emotional scale							
Behavioral regulation	-2,037	68,212	-0,109	68,212	0,028	0,012	2,031
The degree of influence of external health factors							
Behavioral regulation	-1,420	0,716	-0,097	42,136	0,048	0,010	1,907
The ability to perceive physical well-being							
Communication potential	-1,841	0,746	-0,117	55,344	0,014	0,015	1,443
Ability to perceive physical distress							
Maladaptation disorders	2,090	0,880	0,132	32,031	0,018	0,014	2,834
The degree of awareness of the factors that interfere with a healthy lifestyle							
Asthenic reactions and conditions	2,967	1,126	0,117	28,924	0,009	0,013	1,938
Personal adaptive potential	-1,592	0,753	-0,096		0,035	0,025	
The width of the spectrum of response to physical illness							
Personal adaptive potential	-0,979	0,327	-0,123	21,548	0,003	0,014	2,834

Note: B is the value of the regression coefficient; SE - standardized error; β is the standardized value of the regression coefficient; C is the value of the constant in the regression equation; p - level of statistical significance; R² - coefficient of determination (indicates the proportion of variance of the dependent variable, explained by the equation); DW is the Durbin-Watson coefficient

Negative dependence ($\beta = -0.109$, $p = 0.028$) was determined by the influence of the indicator "Behavioral regulation" on the health determinant "Cognitive scale". Also, a statistically significant effect of behavioral regulation was found on the indicator "The degree of influence of external health factors" ($\beta = -0.097$, $p = 0.048$). There was a statistically significant negative effect ($\beta = -0.117$, $p = 0.014$) of the indicator "Ability to perceive physical well-being" from the "Communication potential".

The influence of "Maladaptation disorders" on a significant increase in the feeling of physical distress ($\beta = 0.132$, $p = 0.018$) was revealed. The determinant of health "The degree of awareness of factors that interfere with a healthy lifestyle" is determined by the influence of two indicators - "Asthenic reactions and conditions" and "Personal adaptive capacity". The identified dependences have positive and negative effects on the health of respondents ($\beta = 0.117$, $p = 0.009$ and $\beta = -0.096$, $p = 0.035$, respectively).

Personal adaptation potential inversely affects the "Width of the spectrum of response to physical illness" ($\beta = -0.123$, $p = 0.003$).

The influence of character features (Basic scales of the SMPR questionnaire – Standardized method of personality research) and interpersonal relations (N. Pezeshkian's Wiesbaden questionnaire) on the determinants of health was carried out (see Tables 6 and 7).

Table 6

Analysis of the influence of the characteristics of the studied on the determinants of health (SMPR)

Indicators	B	SE	β	C	p	R²	DW
Value-motivational scale							
Depression scale	0,286	0,117	0,105	90,334	0,015	0,015	1,759
Value-motivational scale							
Hypochondria scale	-0,280	0,133	-0,094	74,560	0,035	0,011	1,987
Emotional scale							
Depression scale	0,331	0,111	0,144	63,494	0,003	0,022	1,983
Ability to perceive physical distress							
Depression scale	0,205	0,074	0,133	23,902	0,048	0,019	1,870
Regular physical health support							
Hypochondria scale	-0,222	0,111	-0,085	53,126	0,045	0,010	1,868
The degree of awareness of the factors that interfere with a healthy lifestyle							
Depression scale	0,166	0,075	0,086	21,998	0,027	0,012	1,912

Note: B is the value of the regression coefficient; SE - standardized error; β is the standardized value of the regression coefficient; C is the value of the constant in the regression equation; p - level of statistical significance; R^2 - coefficient of determination (indicates the proportion of variance of the dependent variable, explained by the equation); DW is the Durbin-Watson coefficient

Determined by the indicator "Depression Scale" relative to the "Value-Motivational Scale" statistically significant impact and dependence of the direct average severity ($\beta = 0.105$, $p = 0.015$): modern youth is characterized by awareness of the importance of their own health in the overall hierarchy of values by significant increase the impact of depressive factors, including physical and psychological stress. The "Behavioral Scale" is determined by a statistically significant dependence on the "Hypochondriac Scale" and negative exposure values ($\beta = -0.094$, $p = 0.035$).

There is a pronounced statistically significant positive effect ($\beta = 0.144$, $p = 0.003$) "Scales of depression" relative to the indicator "Emotional scale": the stability of emotional state in relation to physical and psychological health and the ability to feel satisfied with their own physical condition depend on the general emotional background of modern youth and a tendency to pessimistic or optimistic about one's own life prospects. Thus, the "Depression Scale", the "Psychopathy Scale" and the "Schizoid Scale" have a significant impact, which provides a somatic direction of behavior development with compensatory manifestations, social maladaptation and excessive sensitivity to their own physical and psychological state. A statistically significant positive interaction of the indicator "Ability to feel physical distress" ($\beta = 0.133$, $p = 0.048$) on the "Depression Scale".

It is shown that "Regularity of physical health support" has a statistically significant negative interaction of moderate severity ($\beta = -0.085$, $p = 0.045$) with the "Hypochondriac Scale", and "The degree of awareness of factors that interfere with a healthy lifestyle" has inverse dependence on the "Depression Scale" ($\beta = 0.086$, $p = 0.027$).

The influences of personal characteristics, interpersonal and family relations of modern youth (according to the questionnaire of N. Pezeshkian) on the determinants of health are considered (see Table 7).

The influence on the indicator "Integral importance of values" revealed a negative statistically significant dependence of the indicator "We" ($\beta = -0.111$, $p = 0.041$), which reflects the pressure on the value system in retrospect of the relationship of parents with the surrounding reality. Respondents are deprived of freedom of thought and space for action.

The influence of the indicator "Diligence-activity" on the determinant of health "Instrumental basis of achievements" determined a pronounced negative statistically

significant nature ($\beta = -0,120$, $p = 0,024$), i.e., excessive concentration on certain activities narrows the overall space for the realization of their own aspirations and the prospects of professional achievements.

Table 7

Analysis of the influence of personal characteristics of the subjects on the determinants of health

Indicators	B	SE	β	C	p	R ²	DW
Integral importance of values							
We	-0,307	0,150	-0,111	40,837	0,041	0,011	1,958
Instrumental basis for achievements							
Diligence-activity	-0,320	0,141	-0,120	43,101	0,024	0,011	1,753
The degree of influence of external health factors							
Justice	-0,408	0,131	-0,149	43,194	0,002	0,016	1,930
You	0,361	0,137	0,138		0,009	0,031	
Diligence-activity	-0,367	0,014	-0,151		0,008	0,047	
Attitude towards parents, siblings	0,304	0,133	0,081		0,023	0,060	
Obedience	-0,258	0,130	-0,129		0,049	0,069	
The ability to perceive physical well-being							
Time	0,455	0,189	0,108	41,767	0,017	0,017	1,520
Diligence-activity	0,445	0,200	0,117		0,027	0,029	
Ability to perceive physical distress							
Contacts	-0,510	0,227	-0,116	42,009	0,025	0,011	2,322
Time	0,485	0,214	0,110		0,024	0,023	
Love	-0,427	0,216	-0,091		0,049	0,033	
Regularity of physical health support							
Diligence-activity	0,536	0,238	0,107	36,545	0,025	0,013	1,912
The degree of awareness of the factors that interfere with a healthy lifestyle							
Honesty-straightforwardness	0,541	0,230	0,110	29,691	0,019	0,014	2,044
The width of the spectrum of response to physical illness							
Patience	0,198	0,095	0,097	19,847	0,038	0,012	2,273
Love	-0,221	0,096	-0,110		0,020	0,024	
Sexuality-fidelity	-0,199	0,093	-0,100		0,033	0,035	

Note: B is the value of the regression coefficient; SE - standardized error; β is the standardized value of the regression coefficient; C is the value of the constant in the regression equation; p - level of statistical significance; R² - coefficient of

determination (indicates the proportion of variance of the dependent variable, explained by the equation); DW is the Durbin-Watson coefficient

The positive nature of the impact was found on the indicators "You" and "Attitude towards parents, siblings" ($\beta = 0.138$, $p = 0.009$ and $\beta = 0.081$, $p = 0.023$, respectively). The negative nature of the impact was found on the indicators "Justice" ($\beta = -0.149$, $p = 0.002$), "Diligence-activity" ($\beta = -0.151$, $p = 0.008$) and "Obedience" ($\beta = -0.129$, $p = 0.049$), which helps to warn modern youth against the effects of external influences on their own health: following and following advice, requests and warnings from an authoritative and respectable source kept respondents from the vulnerable influence of external factors (bad habits, consequences of professional activity, lifestyle, insufficient care) on the general condition of physical and psychological health.

The indicators "Ability to perceive physical well-being" and "Ability to feel physical well-being" are combined with the same emotional basis, which determines the emotional feeling of one's own state of health. They were determined by statistically significant effects on the indicators "Time" ($\beta = 0.108$, $p = 0.017$ and $\beta = 0.118$, $p = 0.024$, respectively) and "Diligence-activity" ($\beta = 0.117$, $p = 0.027$), on the second – "Contacts" ($B = -0.116$, $p = 0.025$), "Time" ($\beta = 0.110$, $p = 0.024$) and "Love" ($\beta = -0.091$, $p = 0.049$). According to the ability of modern youth to plan and organize their own time space, pay sufficient attention to personal development and family, professional and social realization, there is an increase in awareness and self-esteem regardless of the sign of the vector of physical and mental health.

The next determinant of health – "Regularity of physical health support" has a statistically significant and positive effect on the indicator "Diligence-activity" ($\beta = 0.107$, $p = 0.025$). This dependence determines the increase in attention and practical measures to maintain their own health by the ability to treat the implemented activities honestly and diligently (including concern for their own health). The indicator "The degree of awareness of factors that interfere with a healthy lifestyle" is influenced by the indicator "Honesty-straightforwardness" ($\beta = 0.110$, $p = 0.019$). The study of the effects on the determinant of health "The width of the spectrum of response to physical illness" identified them in terms of "Patience", "Love" and "Sexuality-fidelity". The positive effect on the indicator "Patience" ($\beta = 0.097$, $p = 0.038$) revealed a balanced and timely response to difficulties with their own physical health, helps to avoid unnecessary actions to worsen the physical condition. In the opposite direction, the indicators "Love" and "Sexuality-fidelity" ($\beta = -0.110$, $p = 0.020$ and $\beta = -0.100$, $p = 0.033$, respectively). Such dependencies determine the neglect and inattention to one's own health by the emotional experiences of love and affection.

Conclusions. Theoretical and methodological analysis of approaches to the study of the problem of adaptive potential of youth in the scientific literature and the state of its development is determined. It is shown that in psychological science the problem of adaptive processes of personality is one of the central ones. It is established that researchers distinguish between the concepts of adaptation, adaptive readiness and adaptability, each of which reveals different stages of personality formation.

The ambiguity of the problem field of personality potential, which is associated with semantic uncertainty, is proved: the structure of potential includes ability to work, special abilities, activity, value orientations and motives, practical experience; professionally important qualities that affect the success of performance; temporal characteristics, etc. Psychological potential is considered as a level of formation of mental properties and qualities of the personality which are a reserve of increase of its efficiency; self-actualization potential is defined as an integral characteristic of personality development, the basis of which are the values of self-actualization; innovation potential is a set of personality traits and qualities aimed at creating, perceiving, implementing innovations, the ability to timely abandon conservative methods of activity; creative potential reflects the extent of individual capabilities in creative self-improvement and self-realization; moral potential is explored through the system of value orientations of the individual, the peculiarities of his attitude to himself, others and the world as a whole. The selected potentials do not take into account the combination of individual and socio-psychological characteristics that ensure the stability of their manifestation in society, so there is a need to identify the most generalized, "universal" type of personality potential – adaptive, which is operationalized and justified by a number of qualitative individual-typological and typological psychological properties.

A holistic socio-psychological model of the adaptive potential of youth in modern society is proposed.

The main constructs – adaptability as components of the adaptive potential of the individual – are singled out. Adaptive potential of modern youth as its ability and willingness to make the most optimal use of their own individual resources for constructive adaptation to situations of uncertainty is a complex hierarchical-parity system of adaptability: intrapersonal, interpersonal adaptability, lack of maladaptation disorders, personal socio-psychological potential and competence adaptability. The first four adaptabilities reflect assessments of one's own abilities and possibilities of implementing the adaptation process, and competency adaptability reflects the actions that respondents use in adapting to new conditions of functioning or existence.

Each of the types of adaptability is a complex, systematically organized psychological phenomenon, and reflects the composition and structure of the integral construct of adaptive potential. It is shown that the adaptive potential of the individual

is realized at the following levels: individual, personal and level of socio-psychological characteristics.

The main adaptabilities as components of the construct of adaptive potential of youth in the conditions of modern society are singled out and operationalized.

Intrapersonal adaptability – a high level is characterized by the vagueness of intrapersonal conflicts, the best adaptive capabilities that help meet current needs. Low level, which is associated with the difficulty of choosing one of the existing and competing positions; is a state of intrapsychic conflict. The presence of frustrating influences is reflected in the assessment of their own actions and analysis of the condition, which in general leads to violations of personal ability to adapt. A high level of interpersonal adaptability is characterized by the severity of neuropsychological stability and behavioral regulation, high adequate self-esteem, adequate perception of reality. The low level is characterized by the complexity of interpersonal relationships, inability to effectively organize their own social space, selective perception, focus on strengthening their own worldview and, as a consequence, a possible crisis of interpersonal relationships, life difficulties and emotional conflicts. Lack of maladaptation disorders is determined by: moderate level of situational anxiety, ability to work, high tolerance to negative factors of professional activity, pronounced motivation for learning and professional activity, absence of aggressive manifestations and violations of moral orientation, desire to adhere to generally accepted norms of behavior, group requirements. Personal socio-psychological potential is determined by a high level of communication skills, adequate perception of reality and adequate self-esteem, establishing contacts with others, non-conflict, adequate assessment of their role in the group, focus on conventional communication. Competence adaptability is the ability to apply knowledge, skills, successfully act on the basis of practical experience in solving problems and the ability to master stressors during adaptation processes.

The peculiarities of the influence of individual psychological qualities on the operationalized constructs of the system of adaptability are established.

Intrapersonal adaptability revealed a positive effect on the volitional, physical potential, indicators of introvert-sensory attitude and internal competence of the valeological sphere. According to the adaptability of "Personal socio-psychological potential" positive effects of indicators of physical, volitional and self-actualization potentials, extrovert-sensory attitude are revealed. It is shown that the "Lack of maladaptation disorders" has statistically significant effects on certain personality potentials and on the introverted-intuitive attitude.

The special role of competence adaptability in the structure of adaptive potential of personality is established. The independence of competence adaptability from personal abilities, its reliance on individual characteristics and social characteristics is revealed.

The structural relationships between the elements of the system of adaptability are studied and the strength of the connection between them is determined. Statistically significant correlations were identified in the areas of dependence "Intrapersonal adaptability – Interpersonal adaptability", "Intrapersonal adaptability – Lack of maladaptation disorders", "Personal socio-psychological potential – Interpersonal adaptability", "Interpersonal adaptability violations – Personal socio-psychological potential".

The presence of interactions with competence adaptability was investigated by the method of assessment of the degree of association. Interactions with intrapersonal adaptability, interpersonal adaptability, personal socio-psychological potential and lack of maladaptation disorders were stated. The concept of competence adaptability implies the embodiment of one's own skills and knowledge, so connections reveal a long stage of transition from acquiring knowledge to the attitude of one's own competence.

The role of personal potentials in the optimization of the process of life of young people in modern society is identified and empirically studied. The role of personal potentials in the formation of physical and psychological health of modern youth is specified. The peculiarities of the influence of volitional potential on the determinants of her personal health are considered. Thus, the indicator "Energy" revealed a negative statistically significant effect of average strength on the indicator "Value-motivational scale". Other volitional indicators did not show a statistically significant impact, but their special nature of distribution is noted: all active volitional indicators ("Energy", "Initiative", "Determination", "Purposefulness") have a negative impact on understanding the importance of universal values, and from the side of "passive" volitional manifestations ("Attentiveness", "Independence", "Responsibility", "Endurance", "Perseverance") identified positive influences that contribute to the unity of basic values and motivational trends of modern youth.

The nature and severity of the effects of emotional potential on the determinants of youth health in modern society are considered. Indicators "Satisfaction-dissatisfaction with life in general", "Positive-negative self-image", "Vigor-despair" and "Looseness-tension", which reflects the inner feeling of one's own personality in the social environment. A positive statistically significant effect of the indicator "High-low tone" on the "Degree of influence of external health factors" was found.

The peculiarities of the influence of the self-actualizing potential of the personality on the determinants of physical and psychological health are considered. Statistically significant negative effects of the indicator "Value Orientation" on the indicators "Emotional Scale" and "Ability to perceive physical distress" were determined. The positive influence of self-actualization potential on the indicator "Representation of human nature" on the determinant "Instrumental basis of achievements" and "Cognitive needs" on the determinant "Ability to perceive physical well-being".

Strengthening of personal competencies and the need for regular maintenance of their own health due to the impact of indicators "Actions for the organization of life in problematic situations of family relationships (external component)", "Problematic situations related to the material and social situation of the subject", "Actions" on the organization of life in problematic situations related to the material and social situation of the subject (internal component) ", "Actions in problematic situations of the valeological sphere (internal component) ", etc.

The influence of "Maladaptation disorders" on a significant increase in the feeling of physical distress was revealed. The determinant of health "The degree of awareness of factors that interfere with a healthy lifestyle" is determined by the influence of two indicators – "Asthenic reactions and conditions" and "Personal adaptive capacity". These dependencies have a positive and negative impact on the health of today's youth.

Prospects for further research. The study does not cover all aspects of studying the problem of adaptive potential of young people in modern society. Prospects for further research are considered in expanding the semantic content of the category "adaptive abilities of modern youth"; in studying the specificity of the manifestations of adaptability of representatives of different social and demographic groups, etc.

Literature

1. Завацька Н.С. Соціально-психологічні аспекти адаптації молоді до умов ринкової економіки: монографія / Підред. Н.С. Завацької. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. 228 с.

2. Литвиненко О.Д. Адаптаційний потенціал як система адаптивностей особистості / *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон, 2018. Т.1, Вип. 2. С. 74- 81.

3. Литвиненко О. Д. Психологічні особливості адаптаційного простору особистості [Lytvynenko O.D. Psychological features of adaptation space of a personality] / *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 26 (2). Co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2018. P. 321-325.*

References

1. Zavatska N.Y. Sotsial'no-psykholohichni aspekty adaptatsiyi molodi do umov rynkovoyi ekonomiky: monohrafiya [Zavatska N.Y. Socio-psychological aspects of youth adaptation to market economy conditions: monograph]. Syyevyeronets'k : Vyd-vo SNU im. V. Dalya, 2012. 228 p.

2. Lytvynenko O.D. Adaptatsiyynyu potentsial yak systema adaptyvnyostey [Lytvynenko O.D. Adaptive potential as a system of adaptability] / *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya: Psykholohichni nauky Kherson*. 2018. V.1, Issue. 2. P. 74- 81.

3. Lytvynenko O. D. Psykholohichni osoblyvosti adaptatsiynoho prostoru osobystosti [Lytvynenko O.D. Psychological features of adaptation space of a personality] / *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Issue: 26 (2). Co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2018. P. 321-325.

Литвиненко О.Д.

Соціально-психологічні особливості адаптаційного потенціалу сучасної молоді

В статті викладені результати теоретико-емпіричного дослідження щодо вивчення соціально-психологічних особливостей адаптаційного потенціалу сучасної молоді. Розглянуто впливи особистісних властивостей, міжособистісних та родинних стосунків сучасної молоді (за опитувальником Н. Пезешкіана) на детермінанти здоров'я.

Обґрунтовано концептуальні підходи до створення ієрархічно-паритетної моделі адаптаційного потенціалу сучасної молоді. Визначено основні адаптованості як компоненти адаптаційного потенціалу особистості: внутрішньоособистісна, міжособистісна, відсутність дезадаптаційних порушень, особистий соціально-психологічний потенціал та компетентісна адаптивність. Перші чотири адаптації відображають особистісну оцінку власних здібностей та можливостей реалізації процесу адаптації, тоді як адаптивність на основі компетентності відображає безпосередньо дії, які респонденти використовують для адаптації до нових умов функціонування. Показано, що адаптаційний потенціал особистості реалізується на таких рівнях: індивідуальний, особистісний та рівень соціально-психологічних характеристик.

Виявлено незалежність компетентісної адаптивності від особистих здібностей, її залежність від індивідуальних властивостей та соціальних характеристик. Виявлено статистично значущі кореляційні зв'язки в зонах залежності: «Внутрішньо особистісна адаптивність – Міжособистісна адаптованість», «Внутрішньо особистісна адаптованість – Відсутність дезадаптаційних порушень», «Особистий соціально-психологічний потенціал – Міжособистісна адаптованість», «Відсутність дезадаптаційних порушень – Особистий соціально-психологічний потенціал».

Ключові слова: сучасна молодь, адаптаційний потенціал, система адаптивностей, соціально-психологічні особливості, особистісні властивості.

Литвиненко Ольга Дмитрівна – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2020 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

ORCID: 0000-0002-3303-6478

Мета. У статті поставлено за мету здійснити аналіз психологічних аспектів розвитку творчого потенціалу особистості. Ключовими завданнями статті є: 1) розглянути основні структурні елементи творчих здібностей, виявити їх змістовне наповнення та принципові особливості; 2) актуалізувати питання творчого потенціалу як розвитку творчої сили особистості та розгортання її загального особистісного потенціалу.

Методи. За допомогою описового методу здійснено понятійне обґрунтування творчості через її діяльний аспект (процес і результат), а також дано визначення змісту творчості через призму активності особистості. Методом компаративного аналізу описано процеси творчої діяльності у розрізі актуальних трансформацій інформаційно-комунікаційного простору; зокрема розглянуто вплив сучасних інформаційно-комунікаційних технологій на розгортання творчого потенціалу особистості. Методом системно-структурного аналізу виявлено структуру творчого потенціалу особистості, до складників якого віднесено конативну, пізнавально-емоційну та соціально-психологічну сфери, та визначено принциповий розподіл творчої діяльності на процесуальний та особистісних компоненти.

Результати дослідження. При цьому констатовано, що процесуальний аспект має на увазі специфічні особливості перетворення суб'єктом творчості того продукту, який виступає предметом творчої дії, а особистісний аспект передбачає урахування якостей, здібностей та схильностей особистості як суб'єкта творчого процесу. Творчою активністю особистості названо таку діяльність, яка є перетворювальною (трансформуючою дійсністю) та не стимульованою зовнішніми (нагальними) потребами, доволно і цілеспрямовано здійснюваною. Зазначено, що основним індикатором творчої активності особистості є творче зусилля як такий тип цілеспрямованої вмотивованої діяльності, що забезпечує устремління на творчий результат при відповідному рівні активності та ініціативи. Основними передумовами, що визначають схильність особистості до творчості, визначено ряд особистісних та ситуаційних рис, що стимулюють розгортання творчої діяльності та розвиток творчого потенціалу

особистості, зокрема природні передумови, життєвий досвід, характерологічні особливості та мотивацію діяльності.

Висновки. Підсумовано, що мотивація визначає реалізацію творчих схильностей, визначається внутрішніми спонуканнями, що залежать від сукупності зовнішніх середовищ цих умов, світоглядних орієнтирів та спрямованості особистості. У підсумку показано, що мотивація творчої діяльності як умова розвиненого творчого потенціалу характеризує ставлення до неї, визначає відповідну спрямованість та визначає її розвиток.

Ключові слова: творчий потенціал, творча активність особистості, творчі здібності, творчий саморозвиток, продукт творчої діяльності.

Постановка проблеми. Одним із вагомих трендів сучасності є творчий саморозвиток особистості, часто поіменованій на бізнес-сленгу «апгрейдом». Не лише у науковій сфері, а й у всіх інших сферах діяльності бути творчо розвиненою особистістю означає стати успішним, затребуваним професіоналом та кар'єрно просунутим фахівцем. Окрім цього, творчий розвиток характеризує і особистісно самоактуалізовану (за А. Маслоу) особу, що теж є однією із базисних вимог до сучасної особистості молодшої людини.

Творчий саморозвиток на сьогодні фактично ототожнюють із розвитком творчого потенціалу особистості. Участь у будь-якій творчій діяльності стає визначальною рисою активної діяльної молодшої людини, є однією з її візитівок у соціальній комунікації та додає професійного обсягу її навичкам та знанням. Відтак, творчий потенціал сучасної молодшої людини став предметом нашої наукової уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика творчого розвитку особистості є досить ґрунтовно дослідженою у психології. Проте на часі актуальними видаються дослідження, пов'язані із трансформаційними процесами у сучасному суспільстві, та динаміка творчого розвитку у зв'язку із цим.

Ми спираємося на фундаментальні дослідження у галузі психології творчості, здійснені колективом науковців під керівництвом В.О. Моляко (Моляко, 2012, Мітлош, 2014), який більше 10-ти років розвивав наукове підґрунтя до теорії творчості у психології. Зокрема, предметом нашого наукового інтересу стали дослідження В.О. Моляко про творчу перцепцію на різних вікових етапах, та динаміку розвитку перцептивного потенціалу індивіда.

Вагомим внеском у сучасне осмислення феномену творчості є докторське дисертаційне дослідження С.К. Шандрука (Шандрук, 2016), що комплексно розглядає питання творчих здібностей та суміжних діяльнісних аспектів творчої діяльності особистості у студентському віці.

Доктор психологічних наук С.П. Яланська (Яланська, 2014, 2015) також детально розглядає питання творчого розвитку особистості у студентському віці, зокрема вивчає питання та проблематику стимулювання творчої активності, та творчого потенціалу сучасного студента.

Питання творчого потенціалу розвивається у працях вчених в якості окремого наукового напрямку. Зокрема О.І. Артемова (Артемова, 2014) у власному дослідженні робить акцент на креативності як складнику творчого потенціалу; Т.І. Тищенко (Тищенко, 2012) визначає напрямки творчого потенціалу студентів у динаміці його розвитку; Н.І. Остапенко (Остапенко, 2013), своєю чергою, розглядає проблематику творчого потенціалу в контексті інноваційного підходу до його розвитку у начальному процесі.

Мета статті полягає у спробі структуризації основних наукових компонентів поняття творчого потенціалу особистості, визначенні основних складників процесу творчої діяльності та творчих здібностей, а також визначення специфіки продуктів творчої діяльності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Творчий потенціал розглядається у науковій літературі з різних боків: і як самостійний феномен, і як одне із формулювань комплексного феномену творчої особистості. До прикладу, О.В. Варгата та І.А. Завада (Варгата, 2017) позиціонують питання творчого потенціалу як певний розвиток творчої сили особистості, розгортання її загального особистісного потенціалу.

Н.І. Остапенко (Остапенко, 2013) описує творчий потенціал як соціально-психологічну модель особистості, співвідносний із творчою активністю. При цьому в якості основних складників творчого потенціалу вчений називає вроджені особливості (задатки), соціальне (зовнішнє) середовище як джерело впливу, та особистісну активність особистості (вираження її життєвої позиції).

О.І. Артемова (Артемова, 2014) визначає таку структуру творчого потенціалу особистості:

1. конативна сфера: загальна і творча активність, впевненість у власних силах, допитливість, комунікативна гнучкість, екстравертованість;
2. пізнавально-емоційна сфера: вербальна креативність, розвинена уява і творче мислення, а також ірраціональність;
3. соціально-психологічна сфера: соціальні цінності, соціальна креативність, соціальна корисність.

Т.І. Тищенко (Тищенко, 2012) при дослідженні питання творчого потенціалу актуалізує увагу на набутому (не вродженому) характері творчих рис, підкреслюючи, що хоча вроджені задатки і впливають на творчі можливості особистості, проте базисна роль належить активності особистості у сукупності

реалізації цінностей, світогляду та цілеспрямованості, можливостей у підкоренні поставлених цілей до досягнення бажаного результату, та відповідного мотиваційного потенціалу.

С.П. Яланська (Яланська, 2014) пропонує обґрунтовану систему розвитку творчого потенціалу, що включає передусім розвиток креативності і самоактуалізаційної здатності індивіда. Вчена вважає (і ми цілком погоджуємося), що критичність та самокритичність, активність у ситуаціях інформаційної взаємодії, діяльність в умовах невизначеності, готовність до інтелектуального ризику та понятійних парадоксів є цілком взаємозалежними із творчим потенціалом особистості у його розвитку та становленні у студентському віці.

Для розуміння феномену творчого потенціалу ми пропонуємо структурувати основні поняття, пов'язані із ним, та виявити ключові підвалини розвитку потенціалу творчої особистості. Виокремимо основні аспекти у дослідженні феномену творчості особистості (рис. 1).

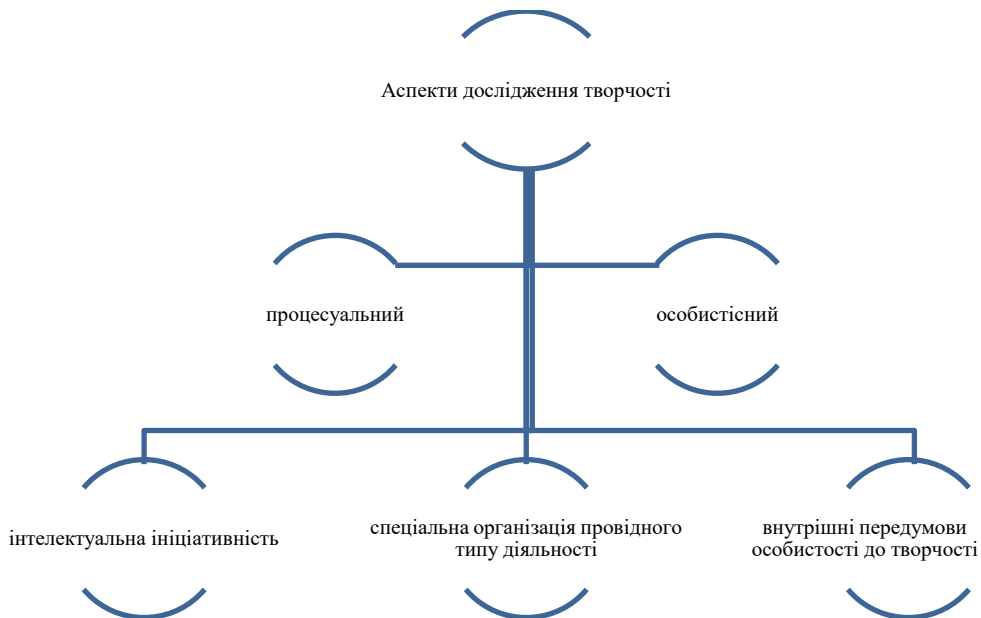

Рис. 1. Ключові аспекти дослідження творчості

Процесуальний аспект має на увазі специфічні особливості перетворення суб'єктом творчості того продукту, який виступає предметом творчої дії. Особистісний аспект передбачає урахування якостей, здібностей та схильностей особистості як суб'єкта творчого процесу. Звісно, вказаний розподіл є умоглядним, адже у реальному творчому акті ми спостерігаємо тісне взаємопереплетення процесуального та особистісного складників.

Процесуальний аспект дослідження творчості також проявляється у творчому мисленні, що реалізується на операціональному, предметному, рефлексивному та особистісному рівнях. Складність творчого мислення полягає у необхідності відкриття нового, виявлення незвичного, долання усталених підходів до вирішення проблем; це вимагає оригінальності, інтуїтивного бачення. Визначимо провідні риси особистості як суб'єкта творчості:

1. оригінальність та здатність до імпровізації;
2. легкість у генеруванні та модифікації ідей;
3. критичне ставлення до інформації, спирання на першоджерела;
4. прагнення виявляти проблемні моменти там, де вже усе, здається, виявлено та вирішено;
5. уміння оперувати нечітко визначеними поняттями, варіювати підходи до розуміння;
6. тривале зосередження уваги на проблемному аспекті чи питанні;
7. ініціативність у діяльності, безпосередність сприйняття нового;
8. адекватні реагування на нові життєві задачі та труднощі у вирішенні питань;
9. впевненість в собі, почуття власної гідності;
10. розкутість та свобода від стереотипів тощо.

Так як під поняттям творчості ми розуміємо певний її діяльний аспект (процес і результат), доцільним буде визначення творчості через призму активності особистості. Творчою активністю особистості ми називаємо таку діяльність, яка є перетворювальною (трансформуючою дійсністю) та не стимульованою зовнішніми (нагальними) потребами, довільно і цілеспрямовано здійснюваною. Додатково зазначимо, що основним індикатором творчої активності особистості є творче зусилля – такий тип цілеспрямованої вмотивованої діяльності, що забезпечує устремління на творчий результат при відповідному рівні активності та ініціативи.

Підсумовуючи основні теоретичні аспекти дослідження феномену схильності до творчості, що виявляється у творчих здібностях та творчому потенціалі особистості, окреслимо базисну структуру здібностей. На рис. 2. зобразимо узагальнену структуру творчих здібностей особистості та складники кожного із них.

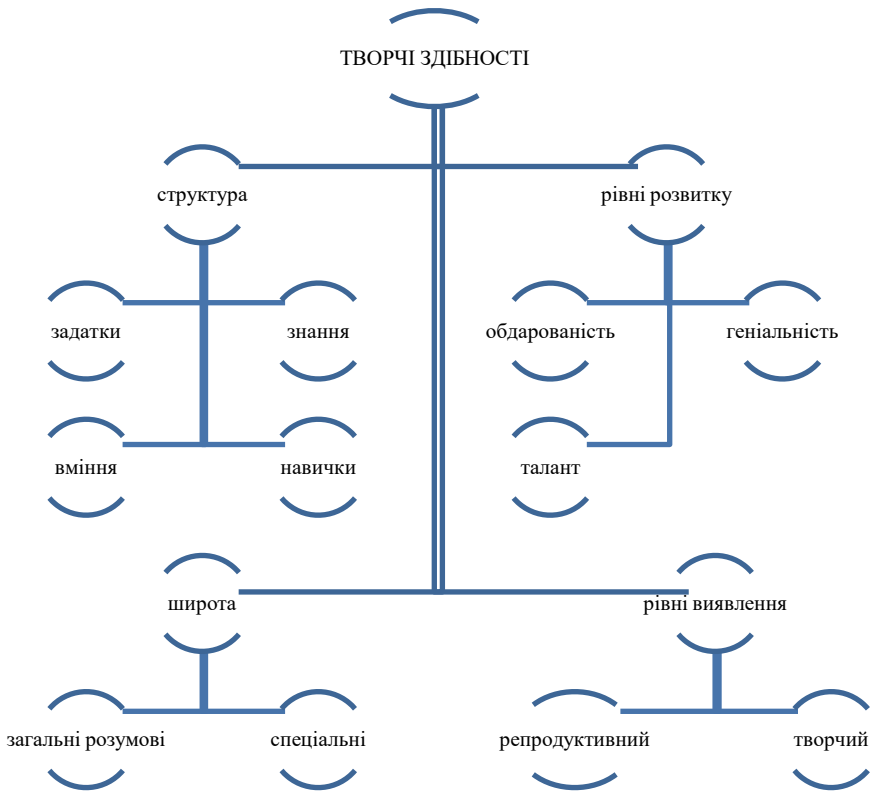

Рис. 2. Структура здібностей особистості до творчої діяльності

Ми розглядаємо творчість як цілеспрямовану здатність до виконання діяльності, яка є новою (не повтореною та не відтворюваною раніше), та володіє наступними ознаками:

- оригінальність;
- несподіваність;
- корисність;
- відповідність до поставленої цілі.

Окрім цього, означимо основні критерії, за якими продукт діяльності можна назвати творчим:

- нестандартність;
- комбінація елементів, які аналогічним чином не комбінувалися раніше;
- оригінальність.

Таким чином, творчим продуктом (продуктом творчої діяльності) ми називаємо такий результат процесу творчої дії, що був спрямований на постановку нових завдань, знаходження нестандартних способів їх вирішення, а також репрезентацію у відповідній до цього формі.

Передумовами, що визначають схильність особистості до творчості, виступає ряд особистісних та ситуаційних рис, що стимулюють розгортання творчої діяльності та розвиток творчого потенціалу особистості (рис. 3).

Рис. 3. Основні елементи творчого потенціалу особистості

Мотивація, що визначає реалізацію творчих схильностей, визначається внутрішніми спонуками, що залежать від сукупності зовнішніх середовищ них умов, світоглядних орієнтирів та спрямованості особистості. Мотивація творчої діяльності характеризує ставлення до неї, визначає відповідну спрямованість та визначає її розвиток.

Творчий вибір особистості визначається комплексним поєднанням основних мотиваційних компонентів: бажанням розв'язати поставлене завдання, отримати новий результат власної пошукової активності, установити певний соціально-особистісний статус. Мотиваційний складник творчої діяльності, таким чином, тісно пов'язаний із спрямованістю особистості як вираженням її потреб, інтересів, цілей та прагнень.

Основними, на наш погляд, можливостями до творчого розвитку особистості у студентському віці є:

- розвиток творчого мислення шляхом стимулювання до фантазування, конструювання, прояву ініціативи тощо;
- цілеспрямована організація формуючого середовища, основою якого виступає провідна діяльність суб'єкта творчої діяльності;
- закріплення навички ініціативної поведінки як вияву творчої спрямованості особистості у конкретному виді діяльності;
- освоєння технік та прийомів розвитку рефлексії;
- організація функціональної та діяльнісної грамотності особистості у реалізації (впровадженні) поставленої творчої задачі;
- залучення до взаємодії з творчими людьми, реалізація можливості надихатися чужим досвідом та ін.

Термінологічне обґрунтування ініціативної поведінки здійснено у працях Д.Б. Богоявленської, яка виокремлювала три її рівні (залежно від сили прояву творчого складника):

- стимульно-продуктивний рівень (як динамічний ефект репродуктивного та пасивного рівнів прояву);
- евристичний рівень (як результат вияву нового та встановлення творчої закономірності);
- креативний рівень (як процес безпосереднього створення нового продукту).

Ґрунтовні наукові розробки з питання креативності висвітлено у працях за матеріалами докторської дисертації С.К. Шандрука (Шандрук, 2016). Вчений підкреслює, що сутність креативності (та розвитку творчого потенціалу особистості на цьому рівні) полягає у спроможності людини продукувати неординарні ідеї, уникати традиціоналізму мислення, оперативно вирішувати нові завдання та знаходити способи їх нестандартного вирішення. С.К. Шандрук вважає розвинений творчий потенціал обов'язковим атрибутом компетентності і професійної майстерності особистості, з чим ми повністю погоджуємося.

На наш погляд, виокремлений підхід визначає сьогodнішню схильність молодшої людини до самореалізації у інформаційно-комунікаційному просторі, що визначає її творче самосприйняття та самореалізацію загалом. Здатність до творчості, притаманна творчо розвиненій активній особистості, може бути виявлена саме через таку спроможність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розвинений творчий потенціал сприяє тому, що у будь-якому виді діяльності особистість не пристосовується до нових мінливих умов, а сама продукує ці умови. На сьогодні вміння обробляти значні обсяги інформації, бути активним учасником різноманітних подій у соціально-культурному житті суспільства передбачають розвинений творчий особистісний потенціал. Життєздатним, на наш погляд, є

підхід до вивчення творчого потенціалу через феноменологію творчої активності особистості, що само реалізується в умовах нових соціально-комунікаційних практик сьогодення.

Перспективами подальших досліджень без сумніву є вивчення ролі творчого потенціалу у професійному розвитку особистості, а також аналіз творчого потенціалу у віковому зрізі. Перспективними видаються розробки класифікацій особистісних творчих здібностей людини, та потенційних можливостей їх розвитку.

Література

1. Артемова О.І. Розвиток креативного потенціалу майбутніх практичних психологів в процесі професійної підготовки. *Психологія: реальність і перспективи*. 2014. Вип. 3. С. 19-22.

2. Варгата О.В., Завада І.А. Формування творчого потенціалу майбутнього психолога засобами інноваційних технологій у вищій школі. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2017. № 14. С. 8-11.

3. Мітлош А.В., Моляко В.О., Бажанюк В.С., Камишин В.В. Психологічні особливості лідерської обдарованості: концепції, діагностика, тренінги: монографія. Київ: НАПН України, Ін-т обдаров. дитини, 2014. 289 с.

4. Моляко В.О. Психологічне дослідження творчих перцептивних процесів на різних вікових рівнях. Монографія; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка . Київ: Імекс, 2012. 209 с.

5. Остапенко Н.І. До проблеми реалізації творчого потенціалу особистості. *Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво*. 2013. № 11. С. 105-108.

6. Тищенко Т.І. Напрями розвитку творчого потенціалу студентів. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Засоби навчальної та науково-дослідної роботи»*. 2012. Вип. 38. С. 151-158.

7. Шандрук С.К. Психологічні засади розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів. 19.00.07 : дис. ... д-ра психол. наук; Тернопільський нац. ун-т. Тернопіль, 2016. 458 с.

8. Яланська С.П., Оніпко В.В. Стимулювання творчої активності студентів педагогічних ВНЗ. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 30. С. 754-763.

9. Яланська С.П. Розвиток творчого потенціалу студента в умовах вищого навчального закладу. *Наука і освіта*. 2014. № 6. С. 148-153.

References

1. Artemova, O.I. (2014). Rozvytok kreatyvnoho potentsialu maibutnykh praktychnykh psykholohiv v protsesi profesiinoy pidhotovky [Development of Creative Potential of Future Practical Psychologists in the Process of Professional Training]. *Psykholohiia: realnist i perspektyvy - Psychology: Reality & Prospects*. 3, 19-22. [in Ukrainian].
2. Vargata, O.V., Zavada, I.A. (2017). Formuvannia tvorchoho potentsialu maibutnoho psykholoha zasobamy innovatsiinykh tekhnolohii u vyshchii shkoli [Formation of Creative Potential of the Future Psychologist by Means of Innovative Technologies at High School]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina» - Collection of Scientific Papers of Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of the University "Ukraine"*. 14, 8-11. [in Ukrainian].
3. Mitlosh, A.V., Moliako, V.O., Bazhaniuk, V.S., Kamyshyn, V.V. (2014). *Psykholohichni osoblyvosti liderskoi obdarovanosti: kontseptsii, diahnozyka, treninhy* [Psychological Features of Leadership Talent: Concepts, Diagnostics, Trainings]. Kyiv: National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Institute of Gifted Child. [in Ukrainian].
4. Moliako, V.O. (2012). *Psykholohichne doslidzhennia tvorchykh pertseptyvnykh protsesiv na riznykh vikovykh rivniakh* [Psychological Study of Creative Perceptual Processes at Different Age Levels]. Kyiv: National Academy of Educational Sciences of Ukraine, G.S. Kostiuk Institute of Psychology. Imex. [in Ukrainian].
5. Ostapenko, N.I. (2013). *Do problemy realizatsii tvorchoho potentsialu osobystosti* [On the Problem of Realizing the Creative Potential of the Individual]. *Kompiuterno-intehrovani tekhnolohii: osvita, nauka, vyrobnytstvo- Computer-integrated Technologies: Education, Science, Production*. 11, 105-108. [in Ukrainian].
6. Tyshchenko, T.I. (2012). *Napriamy rozvytku tvorchoho potentsialu studentiv* [Areas of Students' Creative Potential Development]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. «Zasoby navchalnoi ta naukovo-doslidnoi roboty»- Collection of Scientific Papers of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. "Means of Educational and Research Work"*. 38, 151-158. [in Ukrainian].
7. Shandruk, S.K. (2016). *Psykholohichni zasady rozvytku profesiinykh tvorchykh zdibnostei maibutnykh praktychnykh psykholohiv* [Psychological Principles of the Development of Professional Creative Abilities of Future Practical Psychologists]. 19.00.07: Thesis for Dr. of Psychology; Ternopil National University, Ternopil [in Ukrainian].

8. Yalanska, S.P., Onipko, V.V. (2015). Stymuliuvannia tvorchoi aktyvnosti studentiv pedahohichnykh VNZ [Encouragement of Creative Activity of Students of Pedagogical Universities]. Problemy suchasnoi psykholohii- Problems of Modern Psychology. 30, 754-763. [in Ukrainian].

9. Yalanska, S.P. (2014). Rozvytok tvorchoho potentsialu studenta v umovakh vshchoho navchalnogo zakladu [Development of the Student's Creative Potential in the Context of Higher Educational Institution]. Nauka i osvita-Science and Education. 6, 148-153. [in Ukrainian].

Yakymchuk B.A.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE PERSONALITY

The aim of the article. *In the article it is put by an aim to carry out the analysis of psychological aspects of development of creative potential of personality. Key tasks to the article are: 1) to consider the basic structural elements of creative capabilities, educe them rich in content filling and fundamental features; 2) to actualize the question of creative potential as to development of creative force of personality and development of her general personality potential.*

Methods. *By means of descriptive method the concept ground of work is carried out through her active aspect (process and result), and also determination of maintenance of work is given through the prism of activity of personality. The method of comparative analysis is describe the processes of creative activity in the cut of actual transformations of informatively-communication space; in particular influence of modern of informatively-communication technologies is considered on development of creative potential of personality. The method of system-structural analysis is educe the structure of creative potential of personality, to the constituents of that it is taken conative, cognitive-emotional and social-psychological spheres, and fundamental distribution of creative activity is certain on judicial and personality components.*

The results of the research. *It is thus established, that judicial aspect means specific features of transformation of work of that product that comes forward as the article of creative action a subject, and a personality aspect envisages taking into account of qualities, capabilities and inclinations of personality as a subject of creative process. Creative activity of personality is adopt such activity that converts (transforming reality) and not stimulated by external (urgent) necessities, arbitrarily and purposefully carried out. It is marked that the basic indicator of creative activity of personality is creative effort as such type of the purposeful explained activity that provides aspiration on a creative result at the corresponding level of activity and initiative. The row of personality and situational lines that stimulate development of creative activity and development of creative potential of personality is certain basic*

pre-conditions that determine propensity of personality to work, in particular natural pre-conditions, vital experience, character features and motivation of activity.

Conclusion. *It is summarized, that motivation determines realization of creative inclinations, determined by internal motives, that depend on totality of environments them terms, world view reference-points and orientation of personality. It is shown in a result that motivation of creative activity as condition of the developed creative potential characterizes attitude toward her, determines a corresponding orientation and determines her development.*

Key words: *creative potential, creative activity of personality, creative capabilities, creative self-development, product of creative activity.*

Якимчук Борис Андрійович – кандидат психологічних наук доцент, професор кафедри психології, факультет соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна.

Стаття надійшла до редакції 05.04.2020 р.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті висвітлено результати дослідження агресивної поведінки в контексті психічного здоров'я старших школярів. Для участі в дослідженні взято групу підлітків 10-11 класів загальноосвітньої школи № 9 м. Подільськ. Обсяг вибірки склав 80 осіб: 40 дівчат та 40 юнаків. Вік респондентів: 15-16 років. Дослідження проводилося за допомогою трьох методик: методика самооцінки психічних станів за Г. Айзенком, методика дослідження агресивності А. Басса-А. Дарки та тест агресивності (опитувальник Л. Г. Почебут). Ми припустили, що агресивна поведінка респондентів чоловічої та жіночої статі може мати відмінності. Таким чином метою дослідження було визначити гендерні особливості агресивної поведінки в контексті психічного здоров'я старших школярів. Як показало дослідження, хлопчики частіше використовують фізичну агресію, а дівчата вербальну. Нами було виявлено статистично значущий зворотній зв'язок між рівнем фізичної і предметної агресії у хлопчиків старшого шкільного віку ($r = -0,388$; $p < 0,01$). В результаті аналізу взаємозв'язку між вербальною агресією та негативізмом у групі хлопчиків було встановлено прямо пропорційний статистично значущий зв'язок ($r = 0,429$; $p < 0,01$). Також прямо пропорційний зв'язок було встановлено між рівнем розвитку дратівливості і вербальної агресії ($r = 0,550$; $p < 0,001$) і між рівнем дратівливості і негативізмом респондентів чоловічої статі ($r = 0,457$; $p < 0,01$). Прямо пропорційний статистично значущий зв'язок в групі підлітків жіночої статі встановлено між ригідністю та агресивністю ($r = 0,359$; $p < 0,05$), а також між рівнем образи та агресивністю ($r = 0,420$; $p < 0,01$). Результати роботи можна використовувати, як джерело розширення фактологічної бази у вивченні феномена агресивної поведінки. Матеріали дослідження можуть бути використані для навчання майбутніх педагогів і психологів, а також для написання інших наукових робіт, які стосуються даної проблеми. Перспективами подальшого розвитку в цьому напрямі є вивчення взаємозв'язку агресивної поведінки з чинниками психічного здоров'я старших школярів.

Ключові слова: підлітки, гендерні відмінності, агресивність, криза підліткового віку, психічне здоров'я.

Постановка проблеми. Проблема агресії є однією з найактуальніших на сучасному етапі розвитку суспільства. На загальному тлі зростання агресії спостерігається сплеск дитячої агресивності. Агресія досить стабільна в часі, і в 40-50% випадків може переростати в юнацькому віці в стійку правопорушну поведінку (Крахе, Бушінг, 2017). З іншого боку, агресія, позбавлена особистісної ворожості, може бути і продуктивним чинником соціальної адаптації, сприяючи розвитку особистості і конструктивного «оновлення середовища». При правильному вихованні конструктивна агресивність підсилюється, стимулюючи особистість до творчого і гармонійного вдосконалення, а при помилках виховання та амбівалентної поведінки батьків - трансформується в делінквентну поведінку (Уханова, 2017).

Насправді, у сучасних підлітків існує багато причин для порушення психічного здоров'я. Це емоційний дискомфорт, спричинений труднощами навчального процесу (перевантаження програмним матеріалом), складнощами стосунків у системі учні – вчителі – батьки, інтенсивний негативний вплив середовища тощо. В результаті наростає емоційна напруга, втрачається інтерес до знань, загострюються почуття невпевненості та невдоволення собою і світом та з'являється агресія (Бартош, Мичко, 2016).

Узагальнення результатів численних досліджень показують, що чинниками, які зумовлюють агресивну поведінку підлітків можуть бути обмеженість середовища підліткової самореалізації (Кондракова, 2000), бідність (Бартолі, 2004), погані стосунки з батьками (Weymouth, Buehler, 2016), негативний шкільний клімат (Александров, 2018) тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема агресивності юнаків і дівчат є вкрай актуальною для сучасного суспільства. Зростання агресивних тенденцій, поширення насильства і жорстокості, що відзначаються в юнацькому середовищі, викликають заклопотаність педагогів і батьків. Особливе занепокоєння викликає культ насильства на екрані, демонстрація моделей агресивної поведінки в засобах масової інформації, а також захопленість сучасних юнаків і дівчат відео-і комп'ютерними іграми агресивного змісту (Борисова, Бірякіна, 2016). Різні культурні та соціальні традиції можуть по-різному сприймати участь у бійках хлопчиків і дівчаток (Пікет, 2005).

Когнітивний процес, який регулює здатність індивідуума організувати мислення і діяльність, пріоритетувати завдання, ефективно підходити до використання часу і приймати рішення може бути поясненням спостережуваних гендерних і вікових відмінностей, але в літературі немає єдиної думки щодо зв'язку між недостатньо розвиненими навичками

виконавчого функціонування і участю в діях, пов'язаних з ризиком (Ромер, 2011).

Отже, таким чином, вивчення гендерних особливостей агресивної поведінки є необхідним і дозволить розширити спектр характерних особливостей життя підлітка і його психічного здоров'я.

Мета статті – дослідження гендерних особливостей агресивної поведінки старших школярів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Дослідження було проведено на базі Подільської загальноосвітньої школи. Вибірка дослідження становила 80 учнів десятих класів: по 40 хлопчиків і дівчат. Вік респондентів складав 15-16 років. Нами було використано наступні методики: методика самооцінки психічних станів за Г. Айзенком, методика дослідження агресивності А. Басса-А. Дарки та тест агресивності (опитувальник Л. Г. Почебут). Перед початком дослідження з дітьми було проведено бесіду, роз'яснено принципи опитування, терміни і поняття, які в ньому використовуються: агресія, агресивність, фрустрація, ригідність та тривожність.

Опитувальник Г. Айзенка показав, що більшість показників хлопчиків та дівчат є в межах норми. В групі респондентів жіночої статі майже у всіх показники тривожності знаходились в межах норми і лише в 4 випробуваних індекси тривожності - на межі допустимого рівня. У двох дівчат трохи завищені індекси фрустрації та ригідності. Ще в двох усі характеристики знаходяться в межах норми і лише індекс агресивності виявився завищеним. Індекс ригідності також виявлено завищеним у чотирьох дівчат. У досліджуваній групі хлопців виявлено наступні результати: у двох досліджуваних на межі допустимого рівня індекс тривожності; ще в двох завищений рівень фрустрації; у восьми досліджуваних завищені індекси агресивності і в чотирьох – індекси ригідності. Результати проведеного опитування показали, що у 40% дівчат і 25% хлопчиків рівень агресивності низький; у 55% дівчат і хлопчиків показник агресивності середній і лише у 5% дівчат і 20% хлопчиків цей показник виявився високим (Рис. 1).

Середні значення показників за методикою Г. Айзенка за шкалою «агресивність» у дівчат дорівнює – 8,00 у хлопчиків – 10,95; за шкалою «тривожність» у дівчат – 9,55, у хлопців – 8,55; за шкалою «фрустрація» у дівчат – 8,55, у хлопців – 9,20 і за шкалою «ригідність» у дівчат – 9,95, у хлопчиків – 8,85. За допомогою t - критерію Стьюдента (Student, 1908) нами були проаналізовані гендерні відмінності агресивної поведінки підлітків згідно з методикою Г. Айзенка та отримано наступні результати: середнє значення індексу агресивності у дівчат – 8,00; у хлопчиків – 10,95. Підрахунки $t = 2,06$ при рівні значущості $p = 0,05$, критичним значення t - критерія Стьюдента є 1,99,

так як $2,06 > 1,99$ - дослідження показало статистично значущі відмінності. Тож можна припустити, що хлопчики демонстрували вищий рівень агресивної поведінки. У дослідженні С. В. Маркової було виявлено, що юнаки 15-17 років мають схожий з дівчатами рівень вираженості агресивних проявів, але відмінну структуру агресивності, що виражається в параметрах маскулітності, схильності до девіантної поведінки та ступеня вираженості перфекціонізму (Маркова, 2012).

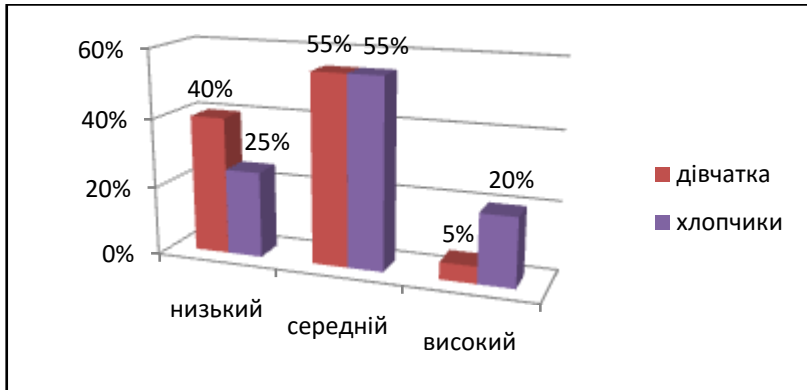
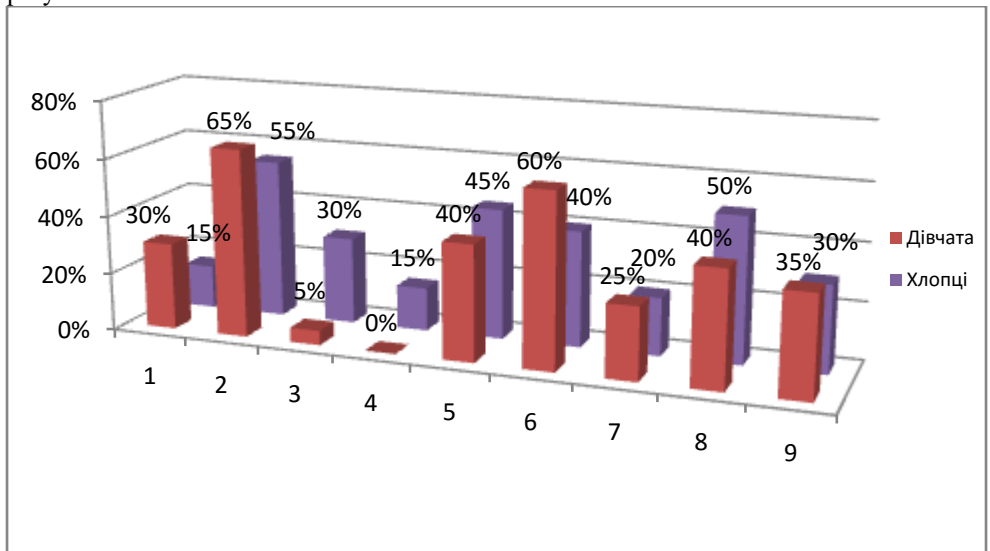

Рис.1. Рівень агресивності респондентів за методикою самооцінки психічних станів за Г. Айзенком в процентному співвідношенні

На наступному етапі дослідження нами було проаналізовано гендерні особливості агресивності респондентів за допомогою методики А. Басса-А. Дарки. Результати дослідження показників і форм агресії показали наступні результати: низький рівень фізичної агресії виявився у 30% досліджуваних дівчат і 15% хлопчиків; середній рівень – у 65% дівчат і 55% хлопчиків та високий рівень – у 5% дівчат та 30% хлопчиків. Аналогічні результати було виявлено в роботі В. А. Озерової (2018). Вербальна агресія у 40% досліджуваних дівчат була на середньому рівні та у 60% дівчат – на високому. У хлопчиків вербальна агресія виявилась на таких рівнях: 15% низького рівня, 45% – середнього та 40% показників високого рівня. Показники непрямого виду агресії були наступними: у 25% дівчат та 20% хлопчиків на низькому рівні, у 40% і 50% – на середньому рівні відповідно, на високому рівні непрямой агресії показники були у 35% дівчат і у 30% хлопців. В дослідженні Л. В. Зубової і А. А. Кірієнко (2016) значення фізичної агресії в межах норми було виявлено у 55% підлітків. Індекс агресивності на високому рівні виявлено у 2 хлопчиків (5% всієї

досліджуваної групи), ще в двох цей показник був на межі норми. У решти респондентів обох статей індекс агресивності знаходився в нормі. Індекс ворожості був вище норми у 65% дівчат і 50% хлопців. У 35% дівчат показники ворожості були середніми, а у 50% хлопців – в межах норми. Результати дослідження А. Реана і І. Коновалова (2019) теж демонструють дещо вищий рівень ворожості у дівчат ($W = 37,954$, $p < 0,001$). У чотирьох дівчат та шести хлопчиків індекси ворожості виявились дуже низькими, що може свідчити про те, що ці діти дуже рідко проявляють негативні емоції. Індекс агресивності у двох дівчат та двох хлопців знаходився також на низькому рівні. Тобто агресивність досліджуваних була менш виражена, ніж ворожість. Індекс ворожості був вище норми у 65% дівчат і 50% хлопців, що може свідчити про те, що більша частина дітей відчуває гнів, огиду і відразу. При цьому у хлопчиків більш виражена фізична форма агресії, а у дівчат вербальна (Рис. 2). У роботі І. Борисової та В. Бірякіної (2016) авторами було виявлено схожі результати.

Примітка: за шкалою фізична агресія: 1 - низький рівень, 2 - середній рівень, 3 - високий; за шкалою вербальна агресія: 4 - низький рівень, 5 - середній, 6 - високий; за шкалою непряма агресія: 7 - низький рівень, 8 - середній, 9 - високий рівень.

Рис. 2. Результати методики А. Басса-А. Дарки респондентів на різні форми і ступені агресивної поведінки в процентному співвідношенні

Нами було проаналізовано середні арифметичні значення за шкалами агресії, одержані за методикою А. Басса-А. Дарки. Отримано наступні результати: для дівчаток і хлопчиків були наступними: фізична агресія у дівчат – 4,45, у хлопців – 5,50; вербальна агресія у дівчат – 7,10, у хлопчиків – 6,40; підозра у дівчат – 7,45, у хлопців – 6,45; образа у дівчат – 4,24, у хлопців – 4,20; непряма агресія у дівчат – 4,80, у хлопців – 4,65; негативізм у дівчат – 3,00, у хлопців – 2,40; дратівливість у дівчат – 5,35, у хлопців – 4,90; почуття провини у дівчат – 6,55, у хлопців – 6,35. Індекс агресивності у дівчат – 16,9, у хлопців – 16,75; індекс ворожості у дівчат – 11,70, у хлопчиків – 10,65. Результат, згідно з яким дівчата перевершують хлопців за такими параметрами агресивності, як підозра, дратівливість і образа виявила також робота авторів А. Реана і І. Коновалова (2019).

Результати порівняння середніх показників дослідження за методикою А. Басса-А. Дарки були наступними: за показниками фізичної агресії $t = 1,98$ відмінності статистично не значущі $p = 0,05$ число ступенів свободи $F=78$ критичне значення t -критерія $=1,99$ при рівні значимості $0,05$. Але є підстави вважати, що фізична агресія більш виражена у хлопчиків, ніж у дівчаток. За показниками вербальної агресії $t = 0,89$, число ступенів свободи $F = 78$ ($80-2$), критичне значення t -критерію $= 1,99$ при рівні значимості $0,05$, ($0,89 < 1,99$), відмінності статистично не значущі. Але у нас є підстави вважати, що дівчата більш схильні до вербальної агресії. За показниками непрямої агресії $t = 0,28$ відмінності статистично не значущі, число ступенів свободи $F = 78$, критичне значення t -критерію $= 1,99$ при рівні значимості $0,05$. За індексом агресивності $t = 0,14$, відмінності статистично не значущі; число ступенів свободи $F = 78$ критичне значення t -критерію $= 1,99$ при рівні значимості $0,05$. За індексом ворожості $t = 1,00$ ($1 < 1,99$) відмінності статистично не значущі, число ступенів свободи $F = 78$ критичне значення t -критерію $= 1,99$ при рівні значимості $0,05$. У дослідженні Л. В. Івашиненко, Є. В. Єфімова і Д. М. Івашиненко (2016) було встановлено, що юнакам більш характерна фізична агресія, а для дівчат непряма, роздратування і образливість. Агресивні форми поведінки у підлітків володіють поліморфістю та різною прогностичною значимістю. Згідно інших досліджень, близько 25% хлопчиків і 7% дівчат повідомили про те, що за останній рік вони брали участь в бійках не менше трьох разів. Спостережувані гендерні відмінності показують, що у всіх країнах і в кожній віковій групі хлопчики беруть участь в бійках в три рази частіше, ніж дівчата (Дюкс, Штейн, Жане, 2010 року; Сауза, 2010 року; Зак-Векслер, 2008) і свідчать про те, що дівчата рідше беруть участь у фізичному насильстві, і що в міру дорослішання діти частіше звертаються до емоційних і словесних форм насильства в порівнянні з фізичним насильством.

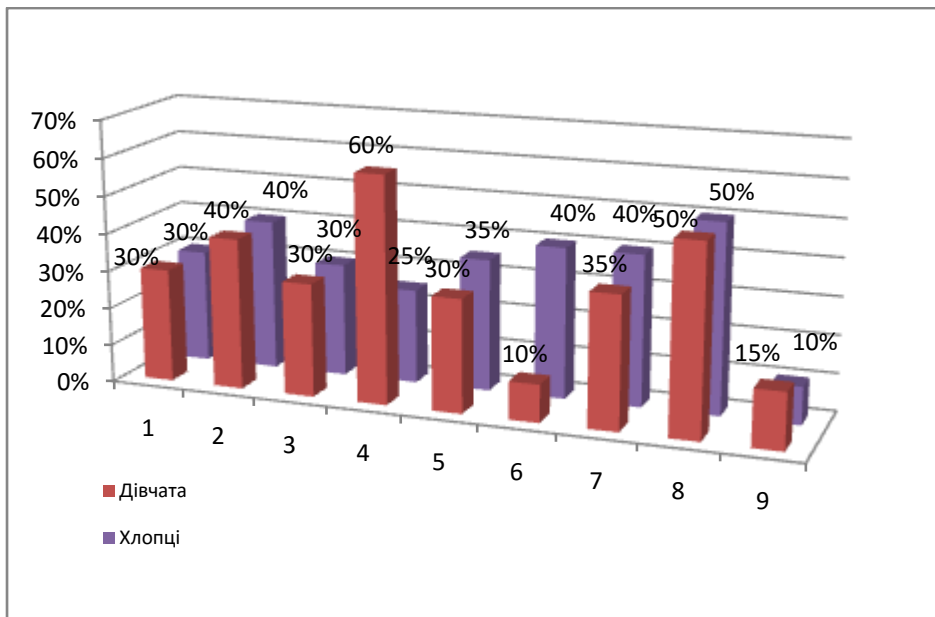
Потім нами було досліджено гендерні відмінності агресивної поведінки за методикою тестування Л. Г. Почебут. Середні значення за шкалами агресії, для дівчаток і хлопчиків наступні: вербальна агресія у дівчат – 3,70, у хлопчиків – 3,60; фізична агресія у дівчат – 2,10, у хлопців – 4,05; предметна агресія у дівчат – 2,65, у хлопців – 2,95; емоційна агресія у дівчат – 3,60, у хлопців – 3,00; самоагресія у дівчат – 4,20, у хлопчиків – 4,15. Індекс агресивності у дівчат – 16,25, у хлопців – 17,75. Порівнявши середні значення індексу агресивності за допомогою t- критерію Стьюдента було отримано наступні результати: $t = 0,81$, F - кількість ступенів свободи $80 - 2 = 78$; при рівні значущості $p = 0,05$; критичне значення $= 1,99$ ($0,81 < 1,99$). Такі результати показують відсутність значущих відмінностей у рівнях агресії між хлопчиками та дівчатками.

З даних результатів випливають наступні висновки: вербальну агресію низького рівня було виявлено у 30% хлопців і стількох же дівчат; на середньому рівні – у 40% респондентів; на високому рівні – у 30% дівчат і хлопців. Отримані дані говорять про те, що діти в своєму спілкуванні досить часто використовують словесні образи. Фізичну агресію низького рівня було встановлено у 60% дівчат і 25% хлопчиків; середній рівень – у 30% дівчат і 35% хлопчиків; високий рівень – у 10% дівчат і 40% хлопчиків. Стосовно предметної агресії результати були наступні: низький рівень було встановлено у 35% дівчат і 40% хлопчиків; середній рівень у 50% всіх респондентів; високий ступінь – у 15% дівчат і 10% хлопчиків. В результаті аналізу емоційної агресії результати були наступними: низький рівень було встановлено у 30% респондентів обох статей; середній рівень – у 50% дівчат і 60% хлопчиків; високий рівень – у 20% дівчат і 10% хлопчиків. Самоагресія була на одному рівні у випробуваних обох статей. На низькому рівні – у 20%; на середньому – у 35% та на високому рівні – у 45% дітей (Рис. 3).

У роботі М. В. Третьякової, за результатами дослідження майже 50% дівчат проявляють дратівливість, 35% - негативізм і словесну агресію, в 20% - підозру і не виявлено фізичної агресії, в той час як хлопчики лише в 10-15% випадків використовують фізичну агресію, вербальну, дратівливість і негативізм (Третьякова, 2019). Протилежні показники ми бачимо в роботі Арзуманяна О.В., де виявлено що 70% учнів підліткової групи по тесту А. Басса-А. Дарки і тесту «опитувальник Л. Г. Почебут» мають високий рівень агресивної реакції, найчастіше вони не контролюють свою агресію. Вони схильні до фізичної агресії, підозрливості, вербальної агресії. Низький рівень агресивності показали лише 10% респондентів (Арзуманян, 2018).

Роблячи висновок за результатами по всіх методиках, ми можемо сказати, що більшість половини підлітків мають середні показники фізичної агресивності. За опитувальником А. Басса-А. Дарки ми отримали результати, які

свідчать, що у 55% підлітків було встановлено середній рівень прояву фізичної агресії.

Примітка 1: за шкалою вербальна агресія: 1 - низький рівень, 2 - середній рівень, 3 - високий; за шкалою фізична агресія: 4 - низький рівень, 5 - середній, 6 - високий; за шкалою предметна агресія: 7 - низький рівень, 8 - середній, 9 - високий рівень.

Рис. 3. Результати хлопчиків і дівчаток по тесту Л. Г. Почебут на різні типи агресії в процентному співвідношенні.

У дослідженні А. Реана і І. Коновалова (2019), автори теж відмітили такі показники. Результати опитування Г. Айзенка, які виявили у 55% випробуваних середній рівень агресивності підтверджують отримані дані по тесту А. Басса-А. Дарки (Рис. 4).

На підставі порівнювання результатів за методиками А.Басса-А.Дарки і тестом агресивності Л. Г. Почебут, нами було виявлено однакові середні показники вербальної агресивності, що дорівнює 40% - 45% всіх респондентів. Це може свідчити, що діти в своєму спілкуванні досить часто використовують

словесні образи. Таким чином, результати опитувальника Л. Г. Почебут підтверджують отримані дані по тесту А. Басса-А. Дарки.

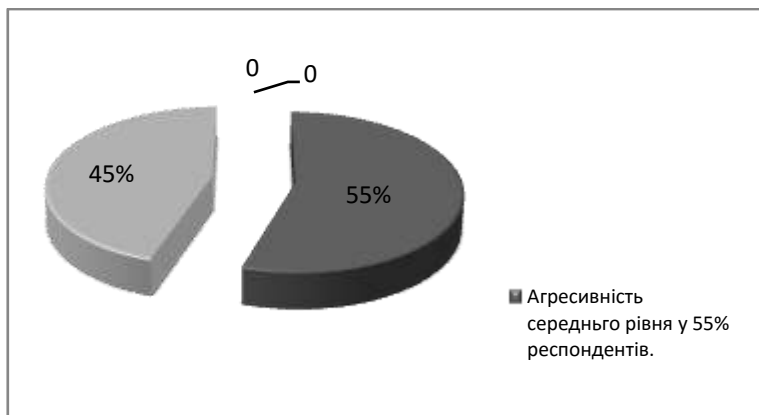

Рис. 4. Середній рівень фізичної агресивності хлопчиків і дівчаток в процентному співвідношенні за тестами Г. Айзенка і А. Басса-А. Дарки

Також нами було виявлено збіг результатів процентного співвідношення високого рівня фізичної агресивності за двома тестами. Фізичну агресивність було виявлено у 5% дівчат за опитувальником А. Басса-А. Дарки, що підтвердив тест Г. Айзенка, який виявив теж 5% дівчат з високими показниками фізичної агресивності (Рис. 5).

Для того, щоб переконалися у валідності даних методик і раціональності їх спільного використання, ми провели математичну перевірку ступеня їх кореляції за допомогою критерія r - Пірсона (Pearson, 1911). У групах підлітків жіночої та чоловічої статі нами було проведено кореляційний аналіз наступних змінних: фізична і вербальна агресія, дратівливість, образа, підозрілість, негативізм за методикою А. Басса - А. Дарки; тривожність, фрустрація, ригідність за опитувальником Г. Айзенка та предметна і емоційна агресія за методикою Л. Г. Почебут. Нами було виявлено статистично значущий зворотній зв'язок між рівнем фізичної і предметної агресії у хлопчиків старшого шкільного віку ($r = - 0,388$; $p < 0,01$). Це може свідчити, що якщо виникає перенос агресивності на неживий предмет, фізична агресивність послаблюється, не приносячи шкоди оточуючим.

В результаті аналізу взаємозв'язку між вербальною агресією та негативізмом у групі хлопчиків було встановлено прямо пропорційний

статистично значущий зв'язок ($r = 0,429$; $p < 0,01$). Тобто при посиленні опозиційної манери поведінки підлітків чоловічої статі, посилюється їх словесна агресивність.

Рис. 5. Результати дівчат з високим рівнем фізичної агресивності за тестами Г. Айзенка і А. Басса-А. Дарки в процентному співвідношенні

Також нами було виявлено прямо пропорційний зв'язок між рівнем розвитку дратівливості і вербальної агресії у групі хлопчиків ($r = 0,550$; $p < 0,001$). Чим вищим був рівень дратівливості у хлопчиків старшого шкільного віку, тим вище був рівень словесної агресії. Прямо пропорційний статистично значущий зв'язок було встановлено між рівнем дратівливості і негативізмом респондентів чоловічої статі ($r = 0,457$; $p < 0,01$). Це означає, що при посиленні опозиційної манери поведінки підлітків, рівень дратівливості хлопчиків збільшується. Нами було виявлено прямо пропорційний статистично значущий зв'язок в результаті аналізу взаємозв'язків між ригідністю та агресивністю в групі підлітків жіночої статі ($r = 0,359$; $p < 0,05$). Тобто, чим більше в поведінці дівчат просліджувалась впертість, невіддатливість, твердість переконань і відстоювання своєї тактики, тим сильніше вони були схильні до агресивності. Також нами було встановлено статистично значущий прямо пропорційний зв'язок між рівнем образи та агресивністю дівчат старшого шкільного віку ($r = 0,420$; $p < 0,01$). Це може значить, що посилення заздрості і ненависті до оточуючих, яка обумовлена відчуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні або вигадані страждання, посилює агресивність підлітків жіночої статі.

Висновки. Проведене нами дослідження було спрямоване на вивчення гендерних особливостей агресивної поведінки в контексті психічного здоров'я

старших школярів. Нами було виявлено, що хлопчики частіше використовують фізичну агресію, а дівчата вербальну, але у своїй більшості респонденти мають середні показники прояву фізичної агресії. У хлопців високі показники фізичної агресії за всіма методиками мають 30 - 40% респондентів, а у дівчат всього 5 - 10%. Але вербальна агресія високого рівня просліджується у 60% дівчат. Статистично значущий зворотній зв'язок встановлено між рівнем фізичної і предметної агресії у хлопчиків старшого шкільного віку. Прямо пропорційний статистично значущі зв'язки в групі респондентів чоловічої статі було встановлено між вербальною агресією та негативізмом, між рівнем розвитку дратівливості і вербальної агресії і між рівнем дратівливості і негативізмом. В результаті аналізу взаємозв'язків між ригідністю та агресивністю та між рівнем образи та агресивністю в групі підлітків жіночої статі нами було встановлено прямо пропорційний статистично значущий зв'язок. Результати роботи можна використовувати, як джерело розширення фактологічної бази у вивченні феномена агресивної поведінки, можуть бути використані для навчання майбутніх педагогів і психологів, а також для написання інших наукових робіт, які стосуються даної проблеми.

Література

1. Александров Д. А., Иванюшина В.А., Ходоренко Д.К., Тенишева К.А. Школьный климат: концепция и инструмент измерения. Санкт-Петербург. Москва: Дом Высшей школы экономики, 2018. 103 с.
2. Арзуманян О. В. Особенности проявления агрессивности у подростков с различным типом темперамента. *Международный студенческий научный вестник*. № 6. 2018.
3. Бартош Т. П., Бартош О. П., Мычко М. В. Гендерные особенности агрессивных и враждебных реакций высокотревожных подростков. *Репродуктивное здоровье детей и подростков*. № 6. 2016, с. 68-73.
4. Борисова И.В., Бирякина В.И. Гендерные особенности агрессивности юношей и женщин. *Казанский педагогический журнал*. 2016. Т. 114. № 1. С. 192–198.
5. Гудкова Е. В, Разова О. Е. Гендерные особенности агрессивного поведения в подростковом возрасте. *Психология и образование*. № 4 (58). 2019. 287 с.
6. Зубова Л.В., Кириенко А. А. Индивидуально-личностные особенности агрессивности подростков различных типов направленности личности: монография / ФГБОУ ВО «ОГУ», Экспресс-печать. Оренбург, 2016. 136 с.

7. Ивашиненко Л. В., Ефимова Е. В., Ивашиненко Д. М. Специфика проявления агрессивных тенденций в студенческой среде ТулГУ. *Вестник новых медицинских технологий*. № 2. 2016. С. 228-232.

8. Кондракова И. Э. Предупреждение и педагогическая коррекция агрессивного поведения подростков в школе: дис. канд. пед. наук. Санкт-Петербург, 2000. 167 с.

9. Маркова С. В. Гендерные различия агрессивного и аутоагрессивного поведения у старших подростков с девиантным поведением: дисс... кандидата психологических наук: 19.00.06 / Маркова Светлана Викторовна. Москва, 2012. 174 с.

10. Можгинский Ю.Б. Агрессивность детей и подростков: монография. Москва: Когито-Центр, 2008. 184 с.

11. Озерова В. А., Ларина А.А. Трансформация агрессивного поведения в современном обществе. Синергия. – 2018. С.36-41.

12. Реан А. А., Коновалов И. А. Проявление агрессивности подростков в зависимости от пола и социально-экономического статуса семьи. *Национальный психологический журнал*. 2019. С. 23–33.

13. Третьякова М. В. Половозрастные особенности акцентуации характера и агрессивного поведения подростков как компоненты безопасности личности. *Психология и педагогика*. 2019. С 137-148.

14. Уханова А. І. Детермінанти психічного здоров'я старших школярів : дис. канд. псих. наук : 19.00.04 / Уханова Анастасія Ігорівна – Харків. мед. акад. післядиплом. Освіти. 2018. 263 с.

References

1. Aleksandrov D. A., Ivanjushina V.A., Hodorenko D.K., Tenisheva K.A. Shkol'nyj klimat: koncepcija i instrument izmerenija – Sankt-Peterburg. – Moskva: Dom Vysshej shkoly jekonomiki, 2018. - 103 s.

2. Arzumanyan O. V. Osobennosti projavlenija agressivnosti u podrostkov s razlichnym tipom temperamenta. *Mezhdunarodnyj studencheskij nauchnyj vestnik*. № 6. 2018.

3. Bartosh T. P., Bartosh O. P., Mychko M. V. Gendernye osobennosti agressivnyh i vrazhdebnyh reakcij vysokotrevozhnyh podrostkov. *Reproduktivnoe zdorov'e detej i podrostkov* № 6. 2016, s. 68-73.

4. Borisova I.V., Birjakina V.I. Gendernye osobennosti agressivnosti junoshej i zhenshhin. *Kazanskij pedagogicheskij zhurnal*. 2016. T. 114. № 1. S. 192–198.

5. Dukes RL, Stein JA, Zane JJ. Gender differences in the relative impact of physical and relational bullying on adolescent injury and weapon carrying. *Journal of School Psychology*, 2010, 48(6):511–532.

6. Gudkova E. V, Razova O. E. Gendernye osobennosti agressivnogo povedenija v podrozkovom vozraste. Psihologija i obrazovanie. № 4 (58). 2019. - 287 s.

7. Zubova L.V., Kirienko A. A. Individual'no-lichnostnye osobennosti agressivnosti podrozkov razlichnyh tipov napravlenosti lichnosti: monografija / FGBOU VO «OGU», Jekspres-pechat'. – Orenburg, 2016. 136 s.

8. Ivashinenko L. V., Efimova E. V., Ivashinenko D. M. Specifika pojavlenija agressivnyh tendencij v studencheskoj srede TulGU. Vestnik novyh medicinskih tehnologij. № 2. 2016. S. 228-232.

9. Kondrakova I. Je. Preduprezhdenie i pedagogicheskaja korekcija agressivnogo povedenija podrozkov v shkole: dis. kand. ped. nauk. Sankt-Peterburg, 2000. – 167 s.

10. Markova S. V. Gendernye razlichija agressivnogo i autoagressivnogo povedenija u starshih podrozkov s deviantnym povedeniem: dissertacija ... kandidata psihologicheskikh nauk: 19.00.06 / Markova Svetlana Viktorovna; [Mesto zashhity: Akad. upr. MVD RF].- Moskva, 2012.- 174 s

11. Mozhginskij Ju.B. Agressivnost' detej i podrozkov: monografija. Moskva: Kogito-Centr, 2008. 184 s.

12. Ozerova V. A., Larina A.A. Transformacija agressivnogo povedenija v sovremennom obshhestve. Sinergija. – 2018. S.36-41.

13. Pickett W et al., HBSC Violence and Injuries Writing Group. Cross-national study of fighting and weapon carrying as determinants of adolescent injury. Pediatrics, 2005, 116(6):855–863.

14. Rean A. A., Konovalov I. A. Projavlenie agressivnosti podrozkov v zavisimosti ot pola i social'no-jekonomicheskogo statusa sem'i. Nacional'nyj psihologicheskij zhurnal. 2019. S. 23–33.

15. Romer D et al. Does adolescent risk taking imply weak executive function? A prospective study of relations between working memory performance, impulsivity, and risk taking in early adolescence. Developmental Science, 2011, 14(5):1119–1133.

16. Sousa S et al. Violence in adolescents: social and behavioural factors. Gaceta Sanitaria, 2010, 24(1):47–52.

17. Tret'jakova M. V. Polovozrastnye osobennosti akcentuacii haraktera i agressivnogo povedenija podrozkov kak komponenty bezopasnosti lichnosti. Psihologija i pedagogika. 2019. S 137-148.

18. Uhanova A. I. Determinanti psihichnogo zdorov'ja starshih shkoljariv: dis. kand. psih. nauk : 19.00.04 / Uhanova Anastasija Igorivna – Harkiv. med. akad. pisljadiplom. Osviti. 2018. 263 s.

19. Zahn-Waxler C et al. Young children's representations of conflict and distress: a longitudinal study of boys and girls with disruptive behavior problems. Development and Psychopathology, 2008, 20(1):99–119.

Ukhanova A. I., Arkhypova T.M.

GENDER FEATURES OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN THE CONTEXT OF THE MENTAL HEALTH OF OLDER STUDENTS

The paper presents the empirical study which was carried out to study the phenomenon of aggressive behavior in the context of adolescents' mental health. The study was conducted to 10-11th grade adolescents of Podolsk Secondary School № 9. The sample size was 80 people: 40 girls and 40 boys. The respondents' age was 15-16 years. The study was carried out using three methods: the technique of self-assessment of mental states by G. Eysenck, the method of research on the aggression of A. Bass-A. Gifts and Aggression Test (LG Pochebut Questionnaire). We have suggested that male and female respondents' aggressive behavior may have differences. Thus, the purpose of the study was to identify the gender characteristics of aggressive behavior in the context of the mental health of older students. It was determined that boys are more likely to use physical aggression and girls are more likely to use verbal aggression. We found a statistically significant inverse relationship between the level of physical and object aggression in older school-age boys group ($r = -0,388$; $p < 0,01$). As a result of analyzing the relationship between verbal aggression and negativism in the boy group, a statistically significant correlation was found ($r = 0,429$; $p < 0,01$). A direct proportional relationship was also found between the level of irritability and verbal aggression ($r = 0,550$; $p < 0,001$) and between the level of irritability and negativity of male respondents ($r = 0,457$; $p < 0,01$). A direct proportional statistically significant association was found between rigidity and aggression ($r = 0,359$; $p < 0,05$) and between the level of image and aggression ($r = 0,420$; $p < 0,01$) in the female adolescents' group. The results of the work can be used as a source of factual expansion in the study of the phenomenon of aggressive behavior. The research materials can be used to educate future lecturers and psychologists, as well as to write other scientific papers related to this problem. Prospects for further research in this direction is the study of relationships between older students' aggressive behavior and mental health factors.

Key words: *adolescents, gender differences, aggression, adolescent's crisis, mental health.*

Уханова Анастасія Ігорівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри клінічної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова,

Архипова Тетяна Миколаївна – студентка магістратури кафедри соціальної допомоги та практичної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Стаття надійшла до редакції 06.04.2020 р.

Джежик О.В.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВІКТИМОЛОГІЇ: СЕКСУАЛЬНА АГРЕСІЯ ТА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО

ORCID: 0000-0003-2570-2589

У статті розглядаються теоретичні аспекти віктимізації особистості жінки, які сприяють сексуальній агресії або сексуальному насильству проти неї, як з точки зору практики, так і профілактики даного виду злочинів. Метою нашого дослідження є аналіз специфічних психологічних механізмів формування процесів віктимізації та вияву зв'язків між несприятливими факторами що обумовлюють схильність до віктимізації та розвитку віктимної поведінки особистості.

Проведений нами аналіз літературних джерел показав, що у всьому світі рівень насильства по відношенню до жінок, у тому числі сексуальне насильство, нанесення каліцтв, примусових шлюбів і торгівлі жінками залишається неприйнятно високим.

Показано, що сексуальна злочинність детермінується не тільки біологічними, а й соціальними факторами, що включають умови виховання і соціалізації особистості, особистісну характеристику і поведінку жертв сексуальних злочинів, ступінь віктимності яких значно перевищує ступінь віктимності жертв будь-яких інших злочинних посягань.

Виявлено, що основними факторами віктимізації є процеси втрати особистістю своєї соціальної ідентичності, процеси індивідуалізації, а також сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів, які обумовлюють особистісну схильність жінок до перетворення їх в жертву сексуального насильства.

Ключові слова: сексуальна агресія; сексуальне насильство; віктимність, жертва.

Постановка проблеми. Аналіз правової практики показує, що найбільш негативно на якість віктимологічної профілактики насильницьких сексуальних злочинів, впливає небажання жінок розголошувати факт їх здійснення і притягнути злочинця до відповідальності. Така поведінка обмежує доступ правоохоронних органів до інформації про злочини і, відповідно, знижує ефективність профілактичної роботи в цьому напрямку.

Сексуальна злочинність детермінується не тільки біологічними, а й соціальними факторами, що включають умови виховання і соціалізації особистості, особистісну характеристику і поведінку жертв сексуальних злочинів, ступінь віктимності яких значно перевищує ступінь віктимності жертв будь-яких інших злочинних посягань.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 35% жінок по всьому світу мали в своєму житті досвід тієї чи іншої форми фізичного або сексуального насильства.

На характер віктимної поведінки жінок - жертв сексуальних посягань, впливає відразу декілька факторів. Це і певні ситуативні життєві умови (неблагополуччя в сім'ї, бездоглядність, небезпечне оточення), і їх особистісні якості і поведінка. Саме вони визначають здатність людини уникати вже існуючих, а також не створювати нових віктимогенних ситуацій; правильно їх оцінювати і адекватно реагувати; надавати належний опір нападнику; рішуче припиняти злочинні зазіхання та ін.

Під поняття «насильство» потрапляє будь-який вчинок, основна мета якого - керувати поведінкою партнера, нав'язуючи йому свою волю без урахування його власних інтересів, бажань, почуттів та ін.

Отже, насильством є будь-який спосіб поведінки (простий або складний, вербальний або невербальний), який використовується для того, щоб керувати думками, почуттями і вчинками іншого, всупереч його бажанню, волі або переконань, але з психологічної (а часто і матеріальної) вигодою для насильника. На здатність надавати належний опір нападнику можуть впливати як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники (Семерикова, 2017).

Віктимологія на основі дослідження типів віктимних особистостей, фізичних, психічних та соціальних відхилень у розвитку людей, дає конкретні заходи відносно корекції цих відхилень, по запобіганню негативних впливів на розвиток особистості (Гаджієва & Гуснієв, 2015).

Дослідження віктимологічних особливостей жінок, характеристики їх поведінки і особистісних якостей повинні обов'язково враховуватись при розробці та впровадженні заходів профілактики будь-яких проявів сексуальних посягань і повинні включати віктимологічні компоненти.

Дослідження факторів віктимізації особистості жінки, які сприяють сексуальній агресії або сексуальному насильству проти неї, на сьогодні є необхідним як з точки зору практики, так і профілактики даного виду злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних підходів до розуміння віктимності, представлений у роботах І. Малкіної-Пих, В. Нікітіної та М. Семкової, М. Одинцової, Д. Ривмана, А. Семерикової та ін. дає змогу розглядати певні віктимологічні поняття, механізми проявів віктимної

поведінки, програми профілактики та корекції віктимності (Малкіна-Пих, 2010; Нікітіна & Семкова, 2013; Одинцова, 2013; Ривман, 2002; Семерикова, 2018). Але, життя в умовах сучасного суспільства потребує від людини величезної мобілізації внутрішніх ресурсів.

Л.В.Франк та Ю. М. Антонян (Франк, 2002; Антонян, 1997), зауважують, що включення в предмет віктимології всіх категорій постраждалих осіб, які стали жертвами всіляких обставин, робить віктимологію комплексною соціально-психологічною наукою.

Віктимізація в психології розглядається як процес та результат перетворення особистості в жертву при несприятливих умовах соціалізації (Д. Ривман, 2002).

Проте, для України, проблема сексуальних домагань та їх профілактика є відносно новою. Тому, аналіз факторів віктимізації особистості жінки, які сприяють прояву відносно неї сексуальної агресії або сексуального насильства, а також несприятливих чинників, які обумовлюють схильність до віктимізації та розвиток самої віктимної поведінки стає сьогодні актуальним напрямком наукових досліджень.

Метою статті є аналіз специфічних психологічних механізмів формування процесів віктимізації та вияву зв'язків між несприятливими факторами, що обумовлюють схильність до віктимізації та розвитку віктимної поведінки особистості жінки.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У сучасних дослідженнях при вивченні основних чинників віктимізації особистості, що сприяють до проявів того чи іншого виду злочинної діяльності, зокрема сексуального насильства, суспільство розглядається як складна функціональна система.

Авторами показано, що досліджувані статистичні ознаки жертв будь-якого насильства, зокрема - сексуального, потребують аналізу процесів, які визначають віктимізацію особистості жертви, співвідношення соціальних і біологічних факторів, що сприяють і призводять до певного виду злочину, особливо з подальшою сексуальною експлуатацією. В якості предмету даних досліджень пропонується системна організація взаємообумовлених відносин, що породжують як жертву, так і злочинця (Тихомірова, 2015).

При класифікації типів жертв різними дослідниками використовувалися різні явища.

Термін «жертва» завжди пов'язують з втратою чого-небудь. Ця втрата може бути в результаті добровільних або примусових (насильницьких) дій. Жертва злочину ж завжди пов'язується тільки з насильницькими діями проти неї. Коли вживають словосполучення «жертва злочину», то дуже часто мають на

увазі насильство проти цієї жертви, особливо це справедливо для жертв насильницьких злочинів. Причому, термін «насильство» досить часто замінюють терміном «агресія». Проте ці терміни мають хоча і схожий смисловий зміст, але не повністю тотожними. Слово «агресія» зазвичай вживається для опису яких-небудь активних, атакуючих, руйнівних дій. Термін «насильство» вживається широко, дуже часто як слово-синонім агресії, маючи при цьому дещо інше тлумачення. Агресивність, як відмічає Ю.М. Антонян, є присутнім в усіх сферах життя і функціонує на різних громадських і психологічних рівнях, приймаючи при цьому найрізноманітніші форми, у тому числі ідеологічні і соціально-психологічні (Антонян, 1997).

Існує декілька підходів до пояснення терміну «агресія», що мають різні базові характеристики, два принципово різних підходу до пояснення агресивності і агресії. Умовно їх можна назвати біологічний і соціальний. До біологічного відносяться підходи, суть яких полягає в тому, що агресивність спочатку (природно, генетично) властива окремим категоріям людей і проявляється в їх поведінці з більшою мірою вірогідності. До соціального підходу відноситься теорія соціального навчання, яка розглядає роль біологічних чинників, але явний акцент робить на впливі соціального навчання, де агресію представляють як форму соціальної поведінки, яка включає будь-яку взаємодію двох або більше людських індивідів.

Агресія завжди передбачає будь-які зміни в об'єкті цієї агресії. Стосовно людини це можуть бути зміни у фізичній, психічній, матеріальній структурі. Агресія завжди є насильницькою, оскільки вона передбачає руйнування, зміну незалежно від бажання об'єкту застосування агресії. Агресія спрямована на те, щоб змусити жертву зробити щось таке, що вона сама по собі робити не буде (Берон, 2001).

Агресія і жорстокість можуть носити фізичний і психічний характер. Однією з крайніх форм примусу є насильство.

Нині існує декілька класифікацій жертв злочинів, розроблених вітчизняними дослідниками. Одна з перших класифікацій «кримінологій за віктимологічними характеристиками» була запропонована Д.В. Ривманом (Ривман, 2002).

Підставами для цієї класифікації служать: поведінка потерпілого (наприклад, ситуації «поштовхового» характеру); розвиток ситуації в часі (наприклад, ситуації разового характеру і ситуації-системи); характер взаємодії потерпілого і злочинця та ін.

Уся різноманітність можливих взаємовідносин між злочинцем і потерпілим Л.В. Франк ділить на стосунки приятельського, любовного або ворожого характеру (Франк, 2002).

Автори визначають, що головним чинником соціальних явищ, є довкілля. Це вказує на необхідність обліку єдності об'єкту і середовища, того самого середовища його існування як репродукуючого процесу, породжуючого характерний для неї тип жертви і злочину (Семерикова, 2018).

Виділяють віктимологічні особливості різних типів поведінки жінок в криміногенних ситуаціях.

Перший тип - поведінка, яка характеризується провокацією до скоєння злочину. При цьому відношення агресивно налагоджених потерпілих від своєї поведінки завжди є свідомим, тобто їх дії носять умисний характер.

Поведінка-поштовх найбільш поширена серед жертв насильницьких статевих злочинів. При цьому будь-які насильницькі дії були безпосередньою реакцією злочинця на таку поведінку жертви.

Аналіз типу поведінки жінки-жертви злочину дозволив виділити в його межах два підтипи: 1) провокаційна поведінка ненасильницької спрямованості; 2) провокаційна поведінка насильницької спрямованості.

Аналізуючи поведінку-поштовх, більшість віктимологів відносять її до винної поведінки, акцентуючи увагу на провокувальну, аморальну поведінку та антигромадський спосіб життя жінки не лише в умовах безпосередньо до скоєння злочину, але і взагалі.

Другий тип - безвідповідально-байдужа поведінка, яка створює об'єктивну можливість скоєння злочину.

Автори виділяють в межах безвідповідально-байдужої поведінки жінок, жертв сексуальних злочинів три підтипи: 1) безпечна і безвідповідальна поведінка, яка полягає в ігноруванні жінкою елементарних правил безпеки і морально-етичних норм; 2) надмірно довірлива поведінка; 3) байдужа і пасивна поведінка, яка полягає в ігноруванні жінкою об'єктивно існуючої можливості припинення злочинного посягання і притягнення злочинця до відповідальності.

Третій тип - позитивна соціально-схвальна поведінка жінки, яка викликає у злочинця намір вчинити сексуальне насильство.

До четвертого типу відносять нейтральну поведінку, що характеризується відсутністю якої-небудь провокації з боку жінки і не впливає на вибір злочинцем варіанту поведінки (Одинцова, 2013).

Здатність жінки об'єктивно оцінювати життєву ситуацію може залежати від ряду умов.

По-перше, від її віку. Так, жертвами сексуальних посягань досить часто стають неповнолітні дівчата. Також злочинців часто притягають престарілі жінки. По-друге, від освітнього рівня. Так, освічені жінки значно рідше стають жертвами сексуальних злочинів. По-третє, від особистих якостей жінок (емоційність, вразливість, навіюваність тощо), що обумовлюють обмеженість їх

дій і реакцій під впливом страху від загрози або насильства. По-четверте, від вживання ліків або інших речовин, а також від наявності психічних хвороб, які впливають на об'єктивне сприйняття дійсності (рис.1).

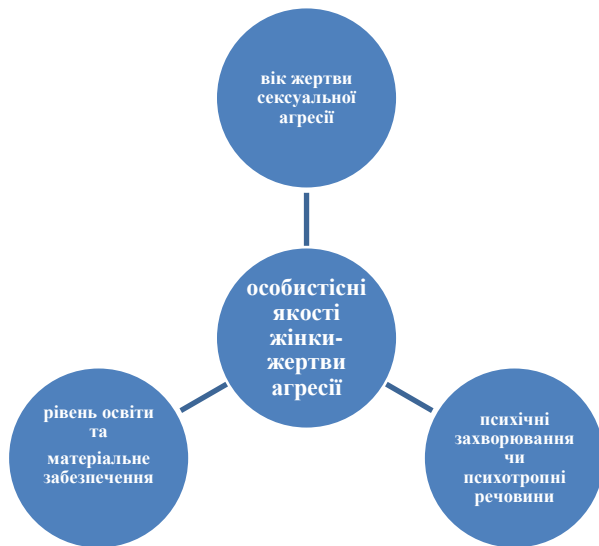

Рис. 1. Особистісні якості жінки на оцінку віктименої ситуації

Дослідження авторів, які розкривають чинники віктимної поведінки показало, що в механізмі віктимізації беруть участь чотири компоненти: ситуативні чинники віктимного характеру - наприклад, конфлікт; віктимні індивідуально-психологічні особливості - такі як агресивність, конфліктність, тривожність, невпевненість; специфічний психоемоційний стан - в першу чергу емоційна нестійкість; віктимогенна поведінка - наприклад, провокування конфліктів, бійок або навпаки, демонстрація нерішучості, невпевненості (Ривман, 2002).

До основних причин і факторів виникнення віктимної поведінки автори відносять:

- індивідуально-психологічні особливості, що сприяють формуванню девіантної поведінки: порушення в емоційно-вольовій сфері. Такі особливості формуються в результаті незадовільного, помилкового виховання в сім'ї, в результаті різного роду порушень батьківсько-дитячих відносин.

- акцентуації (надмірно виражені окремі риси) характеру людини як крайній варіант норми, при якій окремі риси характеру надмірно посилені, при цьому існує вибіркова уразливість відносно певного роду психогенних впливів при добрій і навіть підвищеній стійкості до інших.

- бурхливе протікання вікової (підліткової або юнацької) кризи, прагнення до дорослості, на тлі суперечностей фізіологічного і психічного розвитку в результаті невірної реакції батьків, вчителів та інших дорослих закріплюється і вкорінюється.

- негативний вплив стихійно-групового спілкування у формуванні особистості. При цьому дуже великий вплив референтної групи, тому процес освоєння суспільних норм і цінностей відбувається через неформальну групу.

- навчальна дезадаптація є однією з причин появи віктимності поведінки, може бути, агресивної чи соціально-пасивної спрямованості. На ранніх етапах навчання, з'являються психосоціальні проблеми особистості дизадаптируючого характеру, які не будучи дозволеними, стають основою для всяких відхилень психосоціального розвитку і різко змінюють поведінку в негативну сторону.

Важливим фактором віктимізації можуть вважатися специфічні біогенетичні особливості, що впливають на зміни поведінки і психіки. Пубертатний і юнацький вік, з точки зору біологічних змін, фізичного і статевого дозрівання є періодом значних змін, які відбуваються на всіх ієрархічних рівнях особистості суб'єкта (рис.2).

Життя в умовах сучасного суспільства вимагає від людини величезної мобілізації внутрішніх ресурсів. Це часто призводить до необхідності додаткової розрядки напруги, яка нерідко здійснюється у формі самодеструкції. Особливо це стосується молодого віку, коли індивід ще не набув належного соціального та психологічного досвіду та часом використовує в ситуаціях напруги найбільш прямі форми самопокарання, самобичування, що є віктимною поведінкою. Схильність до віктимної поведінки виникає ще в дитинстві, коли сімейне оточення багато в чому відіграє визначальну роль у формуванні основних моделей майбутньої поведінки.

Особи, які ризикують опинитися у ролі жертви, виявляють різні варіанти віктимної поведінки, починаючи від активної провокації агресорів на себе і закінчуючи пасивним підпорядкуванням насильству, проявом абсолютного нерозуміння небезпечної ситуації та ігноруванням елементарних норм безпеки.

У момент скоєння злочину жертва дуже часто знаходиться в стані підвищеного психоемоційного напруження. Це впливає на поведінку,

сприйняття, процес мислення, пам'ять та інші життєво важливі функції жертви насильства.

Рис. 2. Основні фактори виникнення віктимної поведінки

Найбільш розповсюдженими наслідками сексуального насильства вважаються: занижена самооцінка жертви, вкрай перекручена Я-концепція; соціальна дезадаптація і дезорієнтація, коло соціальних контактів і відносин гранично звужене; емоційна дезадаптація і дезорієнтація - хронічне почуття провини; емоційне «вигорання» - нездатність переживати позитивні емоції;

часті депресії; гіперсензитивність; висока тривожність; витіснена потреба в любові - хочуть тепла, але бояться близьких відносин; песимізм, почуття невідлого «нешасного» життя; когнітивні дисфункції: негнучкість, некритичність, вузькість мислення; низька концентрація уваги; погана пам'ять тощо; «розумові блоки» в особистісно-значущих ситуаціях; іноді аж до дереалізації, коли ситуації насильства витісняються - «це все сон».

Дані наслідки призводять до постійного відтворення залежних відносин «гвалтівник - жертва». Жертва несвідомо шукає собі «сильну людину» або сама стає насильником (ідентифікація з агресором); можуть бути і змішані варіанти. У жінок-матерів схильність до насильства часто переноситься на дітей.

У жертв сексуального насильства переважає синдром «вивченої безпорадності», нездатності до самостійних рішень і відповідальних дій; вони чекають що їх проблеми вирішить хтось, і підштовхне до вірного життєвого вибору і вчинку - звідси безініціативність жертв насильства в роботі та особистому житті.

У переважній більшості ці наслідки заважають жертві насильства відновлювати точний хід подій, повно описувати їх (наприклад, під час допиту), адекватно будувати відносини зі знайомими і рідними.

Теорія віктимології складається в побудові системної моделі взаємодії «соціальне явище - жертва», яка вивчає шляхи нормалізації негативних соціальних, психологічних і моральних впливів на людину з метою її корекції і нейтралізації, для підвищення адаптивних здібностей людини.

Тому, і виникає необхідність аналізу практичних досліджень з питань зниження стану віктимності особистості жінки та її корекції від негативності до позитивності, від концепції хвороби - до концепції здоров'я.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз літературних джерел показав, що психологічні особливості віктимної поведінки включають в себе широкий спектр особистісних властивостей і станів: внутрішні психологічні чинники, які сприяють бути жертвою злочинів: потреба в престижі, в самоповазі; потреба в ризику; емоційна нестійкість; агресивність; наявність акцентуації характеру; відхилення в психічному розвитку; низька самоповага; неадекватна самооцінка.

Так, основними чинниками віктимізації є процеси втрати особистістю своєї соціальної ідентичності, індивідуалізації, а також сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів, що обумовлюють особистісну схильність жінки до перетворення її в жертву сексуального насильства.

Віктимна поведінка особистості обумовлена специфічним поєднанням індивідуально-типологічних, характерологічних особливостей, які взаємодіють із зовнішніми факторами і сприяють віктимній активності.

У сучасних психологічних дослідженнях людина розглядається як принципово-пасивна істота зі зниженою особистісною відповідальністю, з так званою «вивченою безпорадністю», коли вона впевнена, що завжди буде жертвою інших людей або обставин.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що об'єктом досліджень також повинні стати сильні сторони людини, її творчий потенціал, здорове функціонування окремої людини у людській спільноті.

Таким чином, дослідження віктимологічних особливостей жінок, характеристики їх поведінки і особистісних якостей повинні обов'язково враховуватись при розробці та впровадженні заходів профілактики будь-яких проявів сексуальних посягань і повинні включати певні віктимологічні компоненти.

Отже, дане дослідження потребує своїх подальших розробок. Перспективою подальших наукових досліджень повинен стати, в першу чергу, аналіз несприятливих факторів які обумовлюють схильність до віктимізації і розвитку самої віктимної поведінки особистості жінки.

Література

1. Антонян Ю.М. Психология убийства. / Ю.М. Антонян. М.:Юристь, 1997. С. 9.
2. Бэрон, Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. СПб.: Питер, 2001. 352 с.
3. Гаджиева А.А., Гусниев К.А. Виктимизация женщин на современном этапе: статический и динамический аспекты. *Евразийский юридический журнал*. 2015. № 12. С. 91.
4. Малкина-Пых И.Г. Виктимология: психология поведения жертвы. / И.Г.Малкина-Пых. М.: Эксмо, 2010. 862 с.
5. Никитина В. Ю., Семкова М. П. Особенности виктимного поведения юношей и девушек. *Вестник удмурдского университета*. 2013. № 4. С. 62–66.
6. Одинцова М. А. Типы поведения жертвы. Диагностика ролевой виктимности. / М. А. Одинцова. Самара: Бахрах, 2013. 160 с.
7. Ривман Д.В. Криминальная виктимология / Д.В. Ривман. СПб.: Питер, 2002. 304 с.
8. Семерикова А.А. Проституция и сексуальное насилие. Криминологический и виктимологический аспект. *Юридические исследования*. 2017. № 9, С. 34-39.
9. Семерикова А.А. Криминологический анализ жертвы сексуального насилия. // А.А. Семерикова. - *Юридические исследования*. 2018. № 7. С. 28-41.
10. Тихомирова Е. Д. Обстоятельства (факторы), способствующие формированию виктимности у жертв сексуального насилия. *Труды*

11. Франк Л. В. Виктимология и виктимность. / Л. В. Франк. Душанбе: Ирфон, 2002. 342 с.

References

1. Antonyan Y.M. (1997). *Psikhologiya ubiystva* [The Psychology of Murder]. Moscow: Justice, 9 [in Russian].

2. Beron, R.(2001). *Agressiya* [Aggression].SPb.: Piter, 352 [in Russian].

3. Frank L. V. (2002). *Viktimologiya i viktimnost'* [Victimology and victimization]. Dushanbe : Irfon.342 [in English].

4. Gadzhieva A.A., Gusniev K.A. (2015). *Viktimizatsiya zhenshchin na sovremennom etape: staticheskiy i dinamicheskiy aspekty* [Victimization of women at the present stage: static and dynamic aspects]. *Eurasian Law Journal.* 12, 91 [in Russian].

5. Malkina-Pykh I.G. (2010). *Viktimologiya: psikhologiya povedeniya zhertvy* [Victimology: the psychology of victim behavior]. Moscow: Eksmo, 862 [in Russian].

6. Nikitina V. Y., Semkova M. P. (2013). *Osobennosti viktimnogo povedeniya yunoshey i devushek* [Features of victim behavior of boys and girls]. *Vestnik udmurtskogo universiteta - Bulletin of the Udmurt University.* 4, 62–66 [in Russian].

7. Odintsova M. A. (2013). *Tipy povedeniya zhertvy. Diagnostika rolevoy viktimnosti* [Types of victim behavior. Diagnostics of role victimization]. Samara: Bakhrakh, 160 [in Russian].

8. Rivman D.V. (2002). *Kriminal'naya viktimologiya* [Criminal victimology]. SPb.: Piter, 304 [in Russian].

9. Semerikova A.A. (2017). *Prostitutsiya i seksual'noye nasiliye. Kriminologicheskiy i viktimologicheskiy aspekt* [Prostitution and sexual abuse. Criminological and victimological aspect]. *Yuridicheskiye issledovaniya - Legal studies.* 9 [in Russian].

10. Semerikova A.A. (2018). *Kriminologicheskiy analiz zhertvy seksual'nogo nasiliya* [Criminological analysis of the victim of sexual violence]. *Yuridicheskiye issledovaniya - Legal studies.* 7, 28-41 [in Russian].

11. Tikhomirova Ye. D. (2015). *Obstoyatel'stva (faktory), sposobstvuyushchiye formirovaniyu viktimnosti u zhertv seksual'nogo nasiliya* [Circumstances (factors) contributing to the formation of victimization in victims of sexual violence]. *Trudy Orenburgskogo institute Moskovskoy gos. Yuridicheskoy akademii - Proceedings of the Orenburg Institute of the Moscow State Academy of Law.* 9 [in Russian].

Dzhezhyk O.

THEORETICAL ASPECTS OF VICTIMOLOGY: SEXUAL AGGRESSION AND SEXUAL VIOLENCE

The analysis of literary sources showed that in the whole world level of violence in regard to women, including sexual violence, causing of injuries, force marriages and trading in women remain high unacceptable.

This problem causes intent attention of not only lawyers but also workers of sphere of health protection, social sphere, psychologists of and other Violence in regard to women is expressed in such forms, as forcing to cohabitation and prostitution, raping, domestic violence and murder on soil of alcoholism, drug addiction, sadism and psychological violence.

It is shown that sexual criminality is determined not only by biological factors, and and by social factors, including the terms of education and socialization of personality, personality description and behavior of victims of sexual crimes, degree of вiктимності that is considerably exceeded by the degree of victimization of any other criminal trespasses.

It is educed, that the basic factors of victimization are processes of loss by personality of the social identity, processes of individualization, and also totality of external and internal factors stipulating personality predisposition of women to converting of them into the victim of sexual violence.

Victimology on the basis of research of types of victim personalities, physical, psychical and social rejections in development of people, offers certain measures in regard to the correction of these rejections on prevention of negative influences on development of personality. Victimization in psychology is examined as a process and result of transformation of personality in a victim at the unfavorable terms of socialization. An aim and research tasks consist in the analysis of specific psychological mechanisms of forming of processes of victimization and exposure of connection between the unfavorable factors of stipulating propensity to victimization and development of victim behavior of personality. Research of victimological features of women, descriptions of their behavior and personality qualities must be necessarily taken into account at development and introduction of measures of prophylaxis of any displays of sexual encroachments and must include victimological components. Research of factors of victimization of personality of woman, cooperant sexual aggression or sexual violence against her, for today are needed both from the point of view of practice and from the point of view, prophylaxis of this type of crimes.

Key words: *sexual aggression; sexual abuse sexual crime; victimization; victim identity; victim.*

Джежик Ольга Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса.

Стаття надійшла до редакції 06.04.2020 р.

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ У МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ

ORCID: [0000-0002-6113-7997](https://orcid.org/0000-0002-6113-7997)

У статті розглядаються теоретичні та практичні аспекти впровадження компетентнісного підходу в освіту, розкривається роль міжвузівської взаємодії в процесі розвитку комунікативних компетенцій майбутнього фахівця гуманітарного профілю. Наголошується, що розвиток вищої школи займає важливе місце в системі безперервної освіти, є значущою складовою частиною стратегії загальнонаціонального розвитку, оскільки пов'язаний з економікою, наукою, технологією і культурою суспільства в цілому. Підкреслюється, що одним з першочергових завдань, спрямованих на посилення ролі освіти в соціально-економічному розвитку, є приведення змісту освіти, технологій навчання і методів оцінки якості освіти у відповідність до вимог сучасного суспільства. Показано, що в цілях оптимізації навчання актуальним є застосування інноваційних освітніх технологій, а компетентнісний підхід дозволяє актуалізувати у майбутніх фахівців гуманітарного профілю попит на освіту і передбачає високу якість підготовки фахівців. На сучасному ринку праці успіх випускника-гуманітарія обумовлений не тільки грамотною підготовкою, а й мобілізацією внутрішніх сил, старанністю, ініціативністю, відповідальністю за свою роботу, прагнення до професійного зростання і розвитку. Конкурентоспроможним буде такий молодий фахівець гуманітарного профілю, який демонструє не тільки відмінні сучасні знання, а й інформаційно-технологічну готовність, знання засобів інформаційних технологій, вміння відбирати, оцінювати і використовувати інформацію, комунікативність і вміння працювати в команді, здатність до самоосвіти і потребу у поступовому підвищенні кваліфікації. У зв'язку з цим вдосконалення процесу підготовки майбутніх фахівців гуманітарного профілю багато в чому визначається впровадженням компетентнісного підходу у вищу освіту.

Ключові слова: комунікативні компетенції, професіоналізм, майбутній фахівець гуманітарного профілю, специфіка розвитку.

Постановка проблеми. Реформування освіти змушує переосмислювати підходи, які традиційно використовуються в практиці підготовки молодих

фахівців гуманітарного профілю. Це обумовлено необхідністю їх більш цілеспрямованого особистісно-професійного розвитку, пов'язаного з адаптацією до нових умов конкурентного професійного середовища. У зв'язку з цим, очевидно є необхідність зосередження уваги на виробленні у майбутніх фахівців гуманітарного профілю різних компетенцій, затребуваних у майбутній професійній діяльності. Ці фахівці вибудовують свою професійну діяльність, здійснюючи різноманітні взаємодії з її суб'єктами. Рішення професійних завдань на основі спілкування з окремими суб'єктами чи групами, виводить комунікативні компетентності в число першорядних. Відсутність або слабка їх сформованість, приводячи до накопичення ситуацій неуспіху; сприяє зниженню задоволеності від професії, поступово руйнує професійну мотивацію. В результаті подібні ефекти негативно відбиваються на безперервності процесу професіогенезу. Реальний зв'язок комунікативної компетентності з професійною успішністю гуманітаріїв робить значущим повноцінне формування у майбутніх фахівців цього профілю її ядра, здатного виступити основою для подальшого самопроєктування професійного та особистісного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму у майбутнього фахівця гуманітарного профілю відповідає інтересам компетентнісного підходу, який інтенсивно розвивається останнім часом (Г. Бєрулава, В. Безрукова, І. Дубровіна, Е. Зеєр, І. Зимня, О. Зимовіна, Т. Ковальова, І. Котова, О. Лебєдєв, Д. Фельдштейн та ін.), отримала достатню розробку в сучасній психології. Основу її розгляду склали дослідження, присвячені різним аспектам психології спілкування і міжособистісної взаємодії (Г. Андрєєва, О. Бодальов, Б. Ломов, О. Леонтєєв, Я. Коломінський, В. Куніцина, В. Лабунська, В. Петровський, Л. Петровська, Б. Паригін, Т. Скрипкіна та ін.). У дослідженнях зарубіжних і вітчизняних психологів були виявлені найважливіші психологічні особливості спілкування, розглянуті різні види, проаналізовано чинники та психологічні механізми, які забезпечують ефективність спілкування (Андрєйченко, Васюнин, Зуєва, 2018).

Подальше посилення інструментального аспекту у предметному полі досліджень психології спілкування зумовило формування проблематики комунікативної компетентності, що отримала багатобічний розгляд в зарубіжній (М. Аргайл, Р. Белл, Ю. Хабєрмас, Дж. Уаймен та ін.) і вітчизняній (Л. Абалін, К. Абульханова-Славська, О. Бодальов, М. Обозов, А. Петровський та ін.) психології.

Отримані дослідницькі результати дозволили сформувати змістовні наукові уявлення про сутність комунікативних компетенцій, їх структуру, функціональні особливості тощо. Значний розвиток отримав розгляд

особливостей комунікативної компетентності у представників різних професійних груп: педагогів (О. Галстян, М. Акімова, О. Крючкова, І. Макарівська, Т. Щербакова), педагогів-психологів (Г. Помаз, О. Непша), держслужбовців (А. Деркач, В. Зазикін), співробітників органів внутрішніх справ (М. Авдєєва, О. Михайлова), менеджерів різних організацій (В. Кустов, Г. Геворкян), соціальних працівників (Ю. Расторгуєва, Н. Захарченко) та ін. При цьому, у дослідженнях, присвячених питанням професійного становлення (О. Андрусевич, І. Берегова, Г. Гольєва, О. Гудименко, Т. Євтушенко, О. Кисельова), комунікативним компетенціям майбутнього фахівця гуманітарного профілю приділялася недостатня увага, що ускладнювало вироблення чітких підходів до їх формування під час навчання у ЗВО.

Висока практична затребуваність розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму у майбутнього фахівця гуманітарного профілю у поєднанні з недостатньою теоретичною вивченістю зумовили постановку проблеми дослідження.

Мета статті: розкрити специфіку розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму у майбутнього фахівця гуманітарного профілю.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На думку Н. Тарасової, компетентнісний підхід уособлює наразі інноваційний процес в освіті, відповідає прийнятій в більшості країн загальній концепції освітнього стандарту і прямо пов'язаний з переходом на систему компетентностей в конструюванні змісту освіти та систем контролю її якості.

Компетентність і професіоналізм, два взаємопов'язаних поняття, які характеризують ефективність професійної діяльності, включаючи і готовність до неї. Разом з тим, термін компетентність розглядається більш широко і є, швидше за все, родовим, а професіоналізм – видовим, по відношенню до нього, поняттям,

Професіоналізм свідчить про компетентність в певному виді діяльності. Компетентність може характеризувати не тільки професійну, а й успішну загальносоціальну діяльність.

Наразі компетентнісний підхід інтенсивно розробляється фахівцями. Накопичено певний науковий досвід осмислення сутності таких категорій, як компетенція і компетентність (О. Лебедєв, Г. Лебедєв, Г. Голуб, Т. Іванова, А. Баранніков, О. Чуркова, В. Третяков, А. Хуторський).

Компетентнісний підхід знайшов відображення в роботах Н. Дроздової, О. Жук, А. Лашука, А. Лобанова, А. Макарова. Розкриваючи питання реалізації компетентнісного підходу в стандартах вищої освіти нового покоління, А. Макаров вважає, що підготовка фахівця повинна забезпечувати формування груп компетенцій, що відповідають запитам соціуму, який потребує

компетентних кадрів, запитам держави, що має можливість забезпечувати конкурентоспроможну освіту відповідно до світових стандартів (Радчук, 2016).

Проведений емпіричний етап дослідження дозволив підтвердити, що розвиток комунікативних компетенцій може розглядатися в якості важливої детермінанти професійного становлення майбутнього фахівця гуманітарного профілю.

Вивчення психологічних особливостей розвитку комунікативних компетенцій професійного становлення майбутнього фахівця гуманітарного профілю включало два основних етапи – констатувальний і формувальний.

На констатувальному етапі експерименту було встановлено, що комунікативна компетентність, як детермінанта професійного становлення майбутнього фахівця гуманітарного профілю, має складну структуру, в складі якої виділяються мотиваційно-ціннісна, гностична і операціональна компетенції; операціональна компетенція об'єднує прогностичний, регуляторний, рефлексивний і конфліктний компоненти.

Розвиток комунікативної компетентності майбутнього фахівця гуманітарного профілю в процесі навчання у ЗВО протікає нерівномірно; порушення можуть спостерігатися в розвитку всіх компонентів комунікативної компетентності; найбільш поширеними порушеннями є прогалини у формуванні мотиваційно-ціннісної та операціональної компетенцій.

Найбільш «криві» порушення в розвитку комунікативної компетентності відзначаються на третьому курсі навчання майбутнього фахівця гуманітарного профілю, адже вони найбільш негативно відбиваються на процесі їх професійного становлення.

Розвиток комунікативної компетентності майбутнього фахівця гуманітарного профілю пов'язаний з формуванням у них професійної мотивації і комплексом особистісних рис, серед яких виділяються товариськість, врівноваженість, агресивність, невротичність, депресивність, дратівливість, сором'язливість, емоційна лабільність, відкритість і екстравертованість (Левщанова, Катупова, 2017).

Розвиток мотиваційно-ціннісної та операціональної компетенцій в структурі комунікативної компетентності встановлює міцні зв'язки з розвитком компонентів конкурентоспроможності, як показників професійного становлення майбутнього фахівця гуманітарного профілю.

Формувальний етап експерименту дозволив встановити достовірність розробленої моделі та ефективність побудови на її основі програми розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму майбутнього фахівця гуманітарного профілю.

З'ясовано, що в силу підвищення рівня вимог до професійної підготовки майбутнього фахівця гуманітарного профілю значний інтерес для дослідників представляє виявлення підходів до розвитку компетентностей, ключових для фахівців певного профілю. Дані компетентності розглядаються в якості основи, що забезпечує їх ефективність в певній сфері діяльності, легкість адаптації до нових умов, швидкість оволодіння необхідними вміннями та навичками, обсяг інновацій і, по суті, потенціал можливих досягнень у певному напрямку діяльності (Варе, 2016).

Дослідження, виконані з компетентнісної проблематики, показали, що найбільш продуктивно розглядати так звані професійні компетентності, які характеризують потенціал, який найбільш затребуваний у фахівців певного напрямку діяльності. Утворюючись на основі деякого масиву, знань, умінь і навичок, потенціал даного роду формує своєрідне «ядро» ефективності фахівців, що дозволяє їм на високоякісному рівні реалізовувати свої професійні функції. Притому, що види компетентностей можуть повторюватися, у фахівців різних видів діяльності вони набувають свою змістовну і структурну специфіку, обумовлену конкретним предметним наповненням певних професій (Биктина, 2019).

Проведене дослідження показало, що для майбутнього фахівця гуманітарного профілю як представника професійної групи типу «Людина - людина» (за Є. Климовим) ключовою компетентністю може розглядатися комунікативна компетентність. Об'єднуючи в собі знання, вміння і навички в сфері спілкування, комунікативна компетентність лежить в основі готовності і здатності майбутнього фахівця гуманітарного профілю ефективно вибудовувати взаємодію з різними суб'єктами спілкування: з колегами, з клієнтами, з групою клієнтів і т.д. Відсутність у майбутнього фахівця гуманітарного профілю сформованої комунікативної компетентності може розглядатися індикатором недостатності їх фаховості та своєрідним передвісником майбутньої кризи професійної діяльності.

Незважаючи на визнання, по суті, детермінуючої ролі комунікативної компетентності в професійному становленні майбутнього фахівця гуманітарного профілю, наразі відсутня налагоджена система її вироблення. В умовах частотої відсутності в навчальних планах професійної підготовки у закладі вищої освіти даної професійної групи дисципліни «Психологія спілкування», одержувані студентами знання і вміння в сфері спілкування носять досить уривчастий, фрагментарний характер. Як наслідок, багато випускників не вміють спілкуватися, не готові встановлювати комунікативні контакти і навіть, в ряді випадків, бояться їх. Констатація необхідності вдосконалення практики розвитку комунікативних компетенцій майбутнього фахівця гуманітарного

профілю послужила як основа виділення проблеми даного дослідження, постановки його мети і висування дослідних гіпотез.

Висновки. Комунікативна компетентність, як детермінанта професійного становлення майбутнього фахівця гуманітарного профілю, представляє собою складно організоване професійно-особистісне утворення, що відповідає його готовності і здатності ефективно вирішувати комунікативні завдання, які виникають при виконанні різних видів професійної діяльності: діагностичної, просвітницької, корекційної, розвивальної, консультативної. Дане професійно-особистісне утворення має високу функціональну значущість для даної професійної групи і характеризується розвитком утворюючих його компетенцій: мотиваційно-ціннісної, гностичної і операціональної.

Навчання у ЗВО, передбачаючи інтенсифікацію процесу професійного становлення майбутнього фахівця гуманітарного профілю, має значний ресурс розвитку їх комунікативної компетентності. Разом з тим, відсутність практики цілеспрямованого формування комунікативної компетентності майбутнього фахівця гуманітарного профілю призводить до виникнення труднощів її розвитку, що локалізуються на різних етапах навчання у вузі за ознакою зниження рівня сформованості комунікативних компетенцій.

Труднощі розвитку комунікативної компетентності проявляються через утворення невідповідності рівня розвитку її компетенцій зростаючим вимогам професійного становлення майбутнього фахівця гуманітарного профілю. В період навчання у ЗВО найбільші труднощі у розвитку комунікативної компетентності виникають за компетенціями, пов'язаними із застосуванням знань в сфері спілкування: несформованість мотиваційно-ціннісної компетенції проявляється як відсутність бажання і готовності до побудови професійного спілкування, операціональної – як нездатність його ефективно реалізувати.

Будучи тісно пов'язаною з особистісним розвитком, комунікативна компетентність органічно включена в процес професійного становлення майбутнього фахівця гуманітарного профілю. Недорозвинення компетенцій у сфері спілкування виступає фактором, що обумовлює зниження показників їх конкурентоспроможності.

Розвиток комунікативної компетентності може протікати успішно за допомогою програми, яка характеризується низкою особливостей: дотриманням комплексу принципів своєї організації; пролонгування реалізації змістовних компонентів; комплексністю впливу на уявлення про професійне спілкуванні, їх особистісні якості та вміння у сфері комунікації.

Література

1. Андрейченко А.А., Васюнина Л.М., Зуева В.С. Смысложизненные ориентации студентов разных направлений бакалавриата. *Вопросы науки и образования*. 2018. № 1 (13). С. 184-188.
2. Биктина Н.Н. Смысложизненные ориентации студентов с разным статусом в социальной сети. *Мир науки. Педагогика и психология*, Том 7. 2019. № 5. С. 43-47.
3. Варе І.С. Психологічний аналіз взаємозв'язку між смисложиттєвими орієнтаціями і емоційною спрямованістю майбутніх психологів. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2016.Т. 21, Вип. 3. С. 75-84.
4. Левщанова В.В., Катунцова В.В. Тенденции индивидуальных различий смысложизненных ориентаций у студентов-психологов. *Мир педагогики и психологии*. 2017. № 4 (9). С. 22-28.
5. Радчук Г.К. Темпоральні характеристики осмисленості життя студентів. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2016. № 1 (52). С. 16-20.

References

1. Andreychenko A.A., Vasyunina L.M., Zueva V.S. (2018). Smyislozhiznennyye orientatsii studentov raznykh napravleniy bakalavriata. [Meaningful life orientations of students of different directions of undergraduate]. *Voprosy nauki i obrazovaniya*. № 1 (13). 184-188 [in Russian].
2. Biktina N.N. (2019). Smyislozhiznennyye orientatsii studentov s raznyim statusom v sotsialnoy seti. [Meaningful life orientations of students with different status in a social network]. *Mir nauki. Pedagogika i psikhologiya*, № 5. 43-47 [in Russian].
3. Vare I.S. (2016). Psihologichniy analiz vzaemozv'yazku mizh smislozhittevimi orientatsiyami i emotsiynoyu spryamovanisty maybutnih psihologiv. [Psychological analysis of the relationship between the meaning of life orientations and the emotional orientation of future psychologists.]. *Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. Seriya: Psihologiya*. Vip. 3. 75-84 [in Ukrainian].
4. Levschanova V.V., Katunova V.V. (2017). Tendentsii individualnykh razlichiy smyislozhiznennykh orientatsiy u studentov-psihologov. [Trends in individual differences in the meaning of life orientations among psychology students]. *Mir pedagogiki i psihologii*. № 4 (9). 22-28 [in Russian].
5. Radchuk G.K. (2016). Temporalni harakteristiki osmislenosti zhittya studentiv. *Pedagogichniy protses: teoriya i praktika*. № 1 (52), 16-20 [in Ukrainian].

Losiyevska Olga
DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF PROFESSIONALISM IN THE FUTURE SPECIALIST IN THE HUMANITARIAN PROFILE

The article considers the theoretical and practical aspects of the introduction of the competence approach in education, reveals the role of interuniversity interaction in the development of communicative competencies of the future specialist in the humanities. It is emphasized that the development of higher education occupies an important place in the system of continuing education, is an important part of the strategy of national development, as it is related to the economy, science, technology and culture of society as a whole. It is emphasized that one of the priority tasks aimed at strengthening the role of education in socio-economic development is to bring the content of education, learning technologies and methods of assessing the quality of education in line with the requirements of modern society. It is shown that in order to optimize learning, the use of innovative educational technologies is relevant, and the competence approach allows to actualize the demand for education in future specialists in the humanities and provides high quality training. In today's labor market, the success of a humanities graduate is due not only to competent training, but also the mobilization of internal forces, diligence, initiative, responsibility for their work, the desire for professional growth and development. Competitive will be a young specialist in the humanities, who demonstrates not only excellent modern knowledge, but also information technology, knowledge of information technology, the ability to select, evaluate and use information, communication and teamwork, the ability to self-education and the need for gradual advanced training. In this regard, the improvement of the process of training future humanities professionals is largely determined by the introduction of a competency-based approach to higher education.

Key words: *communicative competences, professionalism, future specialist of humanitarian profile, specifics of development.*

Лосієвська Ольга Геннадіївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціології, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2020 р.

**ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ
ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ НАУКОВЦЯ
(НА ПРИКЛАДІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО ТА І. І. МЕЧНИКОВА)**

ORCID 0000-0001-9754-0975

У статті розкрито психологічний профіль українських науковців В. І. Вернадського та І. І. Мечникова. Основною метою цієї роботи є дослідження психологічного портрету особистості науковців у взаємозв'язку з основними біографічними подіями. У статті використовуються теоретичні та біографічні методи. Приділена увага здібностям та психічним властивостям, які необхідні для роботи в галузі науки. З'ясовано якості творчої особистості: захоплення певною галуззю знань ще у дитячі роки, зосередження на творчій роботі, спрямованість на обраний напрям діяльності, велика працездатність, непоступливість у творчості, захоплення роботою. Висвітлено передумови формування та умови розвитку наукового таланту видатних діячів науки. Дослідницький фокус спрямовано на фактори, які вплинули на розвиток творчої особистості В. І. Вернадського та І. І. Мечникова. Аналізуються сімейні умови, які можуть стимулювати розвиток творчої особистості. Простежено зв'язки між значущими подіями у житті В. І. Вернадського й І. І. Мечникова та формуванням у них рис характеру та якостей особистості. З'ясовано, що системо утворюючим чинником у процесі розвитку наукових здібностей є сама особистість. Пошук особистістю власної цілісності може виступати фактором спроможності робити наукові відкриття. Визначено умови, які вплинули на формування наукового таланту В. І. Вернадського та І. І. Мечникова. У статті визначено основні фактори, які вплинули на розвиток здібностей видатних науковців. Серед яких: високий рівень загальних здібностей, який проявлявся у здібностях до навчання; позитивний вплив мікросередовища, спілкування у колі високоінтелектуальних людей, самостійність прийняття рішень та розв'язання життєвих завдань, а також особистісно-природничий чинник, які майбутні науковці застосовували у власних наукових дослідженнях та відкриттях.

Висновки. Отже, наукові здібності формуються протягом життя, однак визначальним є середовище в умовах якого відбувається розвиток

творчих здібностей індивіда. На формування наукового таланту особистості впливає сім'я та інші системи мікро- та макросередовища.

Ключові слова: наукова обдарованість, психологічний портрет, творча особистість, якості особистості, творчі здібності.

Вступ. Сучасні темпи розвитку науки призводять до розуміння важливості розвитку молодих талантів. Однак, дослідження психологів привертають увагу до визначення особливостей формування видатних науковців та виявлення їх основних рис характеру та якостей особистості. Трансформації, які відбуваються сьогодні у суспільстві, в школі, у вищій освіті зосереджують психологів та педагогів на проблемі розвитку творчих здібностей дітей, а також створення розвиваючого середовища задля формування таланту молодого покоління. Актуальність питання розвитку творчої особистості науковця підтверджується у сучасних дослідженнях. Однак цей запит потребує виявлення якостей науковця, які впливають на досягнення ним високих результатів. Сучасні дослідники вважають особливості формування творчих якостей та рис характеру дітей одним з факторів розвитку їх творчих здібностей. Отже, постає питання про вивчення цього фактору на прикладі визнаних діячів науки.

Постановка проблеми. Необхідно відмітити, що особистісні якості творчої людини формуються протягом життя під впливом соціальних чинників. В. Моляко зазначає, що: «Стати особистістю можна тільки одним способом: розкрити і усвідомити сутність своєї природи – свій творчий потенціал» (Моляко, 2007 : 3).

Творчу особистість Л. Міщиха розглядає «як суб'єкт творчої діяльності, який інтегрує в собі формоутворювальні та змістово-сміслові властивості творчої індивідуальності й характеризується високим рівнем розвитку творчих здібностей (творча обдарованість, талант), відповідно високим рівнем розвитку творчого потенціалу, що відображає міру актуалізації творчих можливостей особистості в реальній перетворювальній практиці буття» (Міщиха, 2016).

Я. Пономарьов зазначає, що за допомогою самоаналізу видатних письменників та науковців можна виділити наступні ознаки геніальності (Пономарьов, 1976): перцептивні, інтелектуальні та характерологічні.

Дослідження, проведені П. Нечаєвим, з'ясували особливості винахідників. Більш продуктивні відрізняються наступними якостями особистості, а саме: наполегливістю, активністю, агресивністю в самозахисті, організаторськими здібностями.

О. Кульчицька виділяє наступні властивості творчої особистості: виникнення спрямованого інтересу до певної галузі знань ще в дитячі роки; зосередження на творчій роботі, спрямованість на обраний напрям діяльності;

велика працездатність; підпорядкованість творчості духовній мотивації; стійкість, непоступливість у творчості, навіть упертість; захоплення роботою (Кульчицька, 2006).

О. Кульчицька вважає, що розвиток обдарованості визначають фактори, які детермінують психічний розвиток людини:

- 1) природні передумови (особливості організації нервової системи);
- 2) соціальні умови життя (родинне, шкільне виховання, мікросоціум, ЗМІ тощо);
- 3) система саморозвитку (свідомість, самосвідомість, потреби, здібності тощо).

Однак, специфіка розвитку творчих здібностей виявляється в тому, що всі перелічені чинники діють у напрямку розвитку «виняткових здібностей, завдяки яким творчо обдаровані люди досягають влади (в розумінні першості, лідерства) в різних сферах життєдіяльності» (Кульчицька, 2006 : 273). На її думку, талант у науці вимагає високого рівня інтелекту, креативності, узагальненості розумових операцій, глибоких знань в певній галузі науки тощо. Отже, «це влада, в руках якої відкриття, нове бачення наукових проблем, оригінальність, нестандартність і критичність розуму. Харизматична влада вимагає від лідера високої енергійності, емоційної захопленості, впливовості, вміння володіти людьми і впливати на них... Ці люди бачать далі, мислять глибше, вони передбачають майбутнє, створюють нові види праці, діяльності, нові напрями у науці, техніці, промисловості, вони впливають на зміни в суспільстві, розвагах, мистецтві, музиці» (Кульчицька, 2006 : 273).

В. Моляко вважає однією з основних якостей творчої особистості прагнення до оригінальності, до нового, заперечення звичного, а також високий рівень знань, умінь аналізувати явища, порівнювати їх, стійкий інтерес до певної роботи, порівняно швидке і легке засвоєння теоретичних і практичних знань у цій галузі, систематичність і самостійність у роботі.

Деякі фахівці виділяють, крім того, такі риси творчої особистості, як цілісність сприйняття, зближення понять, здібність до передбачення (логічність, творчість, критичність уяви), рухливість мови, готовність до ризику, схильність до гри, інтуїція і підсвідома обробка інформації, дотепність та ін. (Моляко, 2004).

Звернемося до постатей видатних науковців В. І. Вернадського та І. І. Мечникова. Їх внесок у науку є вагомим та всесвітньо визнаним.

Метою нашого дослідження є визначення психологічного портрету особистості науковця на прикладі В. І. Вернадського та І. І. Мечникова.
Завдання дослідження: 1) полягає в аналізі наукової літератури з даної

проблематики; 2) у розкритті психологічних особливостей творчих особистостей В. І. Вернадського та І. І. Мечникова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні питання визначення якостей творчої особистості в українській психології досліджується низкою науковців. Загалом проблема не займає центрального місця в психології творчості, однак є доволі важливою. В. Моляко присвячує свої наукові доробки визначенню особливостей творчої особистості. Він вважає, що творча людина має вищий ступінь розвитку, підготовлена до конкретних видів діяльності, до життя в цілому, має адаптивність до складних ситуацій, може знаходити різні варіанти виходу з кризових станів, може вести себе конструктивно та раціонально у екстремальних умовах життя (Моляко, 2007).

О. Кульчицька також присвятила свої роботи питанню визначенню якостей талановитої особистості. Вона вважає, що особливим чинником є авторитетність батьків, вчителів, вплив ранніх дитячих переживань та психологічних криз. На її думку, основою досягнень талановитої особистості є сила волі, наполегливість, глибокий інтерес і ентузіазм. Особливість багатьох з них полягає у тому, що вони досить активні, енергійні, поспішають жити та діяти (Кульчицька, 2006).

Л. Міщиха вважає, що творча особистість об'єднує в собі формоутворювальні та змістово-сміслові властивості творчої індивідуальності й має високий рівень творчих здібностей (Міщиха, 2016).

Стосовно дослідження психологічного профілю видатних науковців, то О. Моляко досліджував якості особистості М. Врубеля; О. Кульчицька визначала якості математиків Е. Галуа, Я. Бойя, М. Лобачевського та ін.; Л. Міщиха простежила риси характеру М. Амосова, О. Гончара, Є. Патона, Н. Ужвій; К. Марчук й Л. Котлова вивчали роль сім'ї у формуванні творчої обдарованості І. Франка.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Постаті В. І. Вернадського та І. І. Мечникова вражають вагомістю внеску у світову науку. Їх відкриття не лише випередили час, але й сьогодні залишаються актуальними. У ХХІ столітті все більше до спадщини цих науковців звертаються лікарі, екологи, філософи, психологи, педагоги, фармацевти та фахівці інших галузей.

Цікавими є не лише їх дослідження, а й біографія. Привертають увагу соціокультурні умови в яких сформувались науковці. Внаслідок цих умов, генетичного спадку та інших факторів сформувались особистості В. І. Вернадського та І. І. Мечникова.

Розглянемо фактори, які вплинули на формування творчої особистості І. І. Мечникова та сприяли розвитку якостей особистості, що стали визначальними у його науковій діяльності та досягненнях світового рівня.

І. І. Мечников народився п'ятою дитиною у дворянській сім'ї. Батько – Ілля Іванович, мав гарну освіту, був гвардійським офіцером, служив у Петербурзі в чині гвардійського офіцера Імператорської армії, мати – Емілія Львівна. Е. Л. Мечникова, уроджена Невахович була доброю, веселою, активною, багатою, красивою, рідкісного розуму жінка. «Сини Іллі Івановича Мечникова були ніби навмисне створені, щоб представити собою всі архетипи російського дворянина того часу: чиновник, революціонер, гульвіса і вчений. Цікавим є той факт, що жоден з них не став військовим. Швидше за все, матеріальне становище сім'ї вже не дозволяло утримувати чергового лейб-гвардійця, а можливо, Емілія Львівна під впливом не дуже приємних спогадів підказувала своїм дітям інші життєві шляхи» (Шабров, 2008 : 32).

Ілля Ілліч зазначав, що успадкував свій духовний склад від матері. І дійсно, жвавістю розуму і характеру, добротою і невичерпної веселістю він цілком нагадував її. Також він мав абсолютний слух та гарну пам'ять і міг відтворювати опери та симфонії без жодної помилки. Проте, насправді Ілля був надзвичайно доброю, люблячою та ніжною дитиною. Він був дуже ласкавий, особливо з матір'ю; на нього завжди можна було вплинути, діючи на його добре серце. Він був чутливий до добра, однак глибоко страждав від будь-якої несправедливості або образи. Він ображався на бабусю, яка відкрито більше симпатизувала старшому брату Колі.

У 1851 році сім'я переїхала до Харкова. Для родини Мечникових переїзд був визначною подією. І. І. Мечников, разом зі своїми братами та сестрою, вперше несвідомо відчули, що потрібно рахуватися з інтересами інших людей. Слід відзначити, що це відкриття було не дуже приємним Іллі Мечникову.

Мати Емілія Львівна мала на Іллю великий вплив. Їхні стосунки були дружні та наповнені довірою протягом всього життя. Ілля Ілліч згадував матір з найбільшою ніжністю і глибокою вдячністю за ту атмосферу чистоти, порядності, тонкого розуму і доброзичливого ставлення до людей, яка характерна була для сім'ї і підтримувалася матір'ю. Вона підтримувала сина у бід-яких ситуаціях і, зрештою, вплинула на вибір його професії. Ілля Ілліч вважав, що він був схожий на матір.

Вихованням дітей займалась здебільшого Емілія Львівна. «Її особиста педагогіка зводилася головним чином до ніжних пустощів» (Мечникова, 1926: 6). Виховуючи дітей, мати керувалась постулатами з Біблії: перш ніж створити світ, Бог створив мудрість. І ця мудрість починається з родини. Саме там, де

батьки всіляко дбають про розвиток вроджених нахилів і здібностей дитини, формують у неї потяг до знань, вміло стимулюють невичерпну дитячу творчість, там юна зміна виросте, як кажуть, з розумною головою і працьовитими руками. Отже, мама Іллі Ілліча всіляко сприяла тому, щоб її молодший син обрав кар'єру науковця (Гнатюк, 2001).

Для початкової освіти дітям запрошували гувернерів та вчителів. Емілія Львівна особисто обирала няньок і запрошувала вчителів. Ілля, його брати та сестра розмовляли французькою та німецькою мовами. Слід відмітити, що мама стала першою людиною, яка вплинула на формування креативного мислення майбутнього вченого. Вона займалася його початковою освітою, підтримувала інтерес свого сина до зовнішнього середовища та давала йому всі можливості для пізнання навколишнього світу.

Слід відзначити, що Ахіллесовою п'ятою маленького Іллі був «комплекс другого», обумовлений постійним суперництвом з братом Миколою, який був більш авторитетним і фізично розвиненим. Цим, певною мірою, можна пояснити прагнення Іллі вже в ранній юності отримати інтелектуальну перевагу над своїми однолітками. Цю можливість дала йому наукова творчість. Вона допомогла звільнити прихований потенціал, який мав Ілля і забезпечило йому максимальне самовираження і соціальну незалежність.

Також однією з ключових фігур, які вплинули на розвиток особистості та наукового інтересу, став студент-медик Лев Ходунов. У 1853 році він готував одного з братів Іллі до вступу в гімназію. Ілля почав займатися ботанікою під керівництвом Л. Ходунова. Студент швидко помітив захоплення Мечникова-молодшого до ботаніки. «Іллюша зі справжньою пристрастю збирав і визначав рослини, складаючи гербарій. Незабаром він відмінно знав місцеву флору; уявляючи себе вченим, писав твори з ботаніки; всі свої гроші віддавав він іншим дітям і братам, щоб змусити їх слухати свої лекції. Уже з цього часу визначилося його покликання» (Мечникова, 1926 : 17). З дитинства І. І. Мечников цікавився природою: вивчав рослини, збирав гербарії, ловив і досліджував комах і риб, читав багато книг з природознавства. Вже у вісім років він захопився біологією. Ілля швидко вивчив місцеву флору і, уявляючи себе вченим, писав твори з ботаніки (Рибалка, 2003 : 310). Це також посприяло й розкриттю іншого таланту – викладанню. Майбутній вчений писав твори з ботаніки, та на отримані гроші умовляв родину слухати його «лекції». Тобто тут ми бачимо, як переплітається розвиток когнітивних процесів, а саме пам'яті, мислення (процеси аналізу, синтезу та формування умовиводів) та звісно наукової творчості (написання творів).

Також вагомий вплив на інтереси Іллі Ілліча мав його старший брат студент-медик Лев. З дитинства І. І. Мечников захоплювався природою, його

цікавило все: і люди, і комахи, і іграшки, і музика, і природа. До того ж він швидко переключав увагу з одного явища на інше, миттєво зацікавлюючись, але й швидко охолоджуючись. Ця риса зберіглася на все його життя. Він обирав між зоологією й патологією, між геронтологією й філософією. Отже, здібності І. І. Мечникова до наукових досліджень проявилися дуже рано. «Дивним здається, яким чином в Панасовському середовищі могла розвинутися в хлопчика така пристрасть до науки. Перший поштовх в цьому напрямку зробив безсумнівно Ходунов. Однак вплив вчителя, очевидно, став тільки нагодою, а не причиною цієї пристрасті. Цілком ймовірно, вона мала глибше джерело, ймовірно генетичне» (Мечникова, 1926 : 18).

Суттєво вплинув на життя І. І. Мечникова його дядько, Дмитро Іванович Мечников, завдяки якому відбулися перші яскраві враження в житті майбутнього вченого. Д. І. Мечников допомагав матері Іллі Мечникова управляти господарством та доглядати за дітьми. Своїх дітей Дмитро Іванович не мав, але це не завадило йому культурно розвивати дітей свого старшого брата.

Отже, здібності І. І. Мечникова до наукових досліджень проявилися дуже рано. У сім'ї Мечникових домінувала атмосфера свободи, довіри, розвитку. Здебільшого використовувався ліберальний стиль виховання. Більшою мірою, під впливом мами, старшого брата та студента-медика у нього почали формувались важливі для науковця якості такі, як: спостережливість та сенситивність, розвиватися інтелектуальні та мисленеві процеси. У сім'ї панувала творча атмосфера, яка надихала на розвиток талантів дітей.

Відповідно до дослідження його оточення нами було виявлено наступні фактори, які вплинули на формування наукового таланту І. І. Мечникова: інтелектуальне соціальне оточення (батьки, родичі, наставники); особистісні якості (вразливість, емоційність, ерудованість); критичне ставлення до хвилюючих та актуальних тем, сформованість критичної думки; взаємодія з живою природою, яка сприяла розвитку творчих здібностей.

Звернемося до постаті Володимира Івановича Вернадського. Майбутній науковець народився та виріс у дворянській сім'ї. Батьки були освічені інтелегентні люди. Іван Васильович – професор політичної економії і статистики, доктор історичних наук, мати Ганна Петрівна також отримала гарну освіту.

З дитячих років майбутній науковець проявляв відкритість до нових знань, допитливість, яка з роками проявилась у потребі в пізнанні. В. І. Вернадському були притаманні висока наполегливість, працездатність та працелюбність, яка проявлялась у самоорганізації, дисципліні, вимогливості до себе, принциповості, високого інтелекту, моральних якостей.

Особливо, необхідно відмітити, що В. І. Вернадський проявляв наукову сміливість, креативне мислення, ерудованість, мав широке коло наукових інтересів. Він зміг установити взаємозв'язок між живою та неживою природою, створити нову науку біогеохімію. Знайти шлях до космосу, передбачити перехід біосфери до ноосфери тощо. Він не зупинявся на деталях, його цікавили широкі наукові горизонти. Спокійна, тривала експериментальна робота не відповідала складу його розуму. Він був майстром узагальнень і систематизації, умів вносити узгодженість і закономірність в хаотичну кількість окремих фактів і спостережень.

Крім того, видатний науковець мав лідерські якості. Він займав активну громадянську позицію, брав участь у студентських заворушеннях, обирався в студентські науково-громадські організації. Він мав високі морально-етичні якості, не боявся протистояти системі.

Від своїх вчителів (А. Бекетова, А. Бутлерова, В. Докучаєва, Д. Менделєєва, І. Сеченова та ін.) Володимир Вернадський успадкував широкий науковий підхід і високі етичні норми. Він боровся за честь, свободу, а іноді і життя своїх учнів, друзів і співробітників.

Слід зазначити, що Володимир Іванович був великим науковцем-емпіриком, аналітиком, мав добре розвинену інтуїцію, політичним діячем, письменником, філософом. Науковець, як і його батько, жив своєю роботою та дослідженнями, не дозволяючи собі зупинитися у професійному рості. Протягом життя він розширював поле дослідницького інтересу, переймаючи досвід зарубіжних колег. В. І. Вернадський був новатором у наукових дослідженнях. Він намагався інтегрувати різні сфери людського знання, створити великі природничо-наукові та світоглядні концепції. Це приваблювало до нього багатьох вчених, що дозволило створити потужні наукові школи світового значення. При цьому він був неймовірно скромним. У багатьох своїх відкриттях він шукав основоположників, якщо не знаходив, то висловлював свої ідеї безособово, що їх сприймали як аксіоми.

Слід відзначити, що міцний характер, творча обдарованість, висока дисциплінованість та напрацьована роками мотиваційно-потребова сфера дозволили В. І. Вернадському проявляти творчу активність протягом всього життя (81 рік), не виключаючи пізній період.

Висновки. Дослідивши біографію видатних науковців визначимо особливості їх характеру та якості особистості. Отже, характер Іллі Мечникова формувался під впливом його матері, старших братів, губернєрів та близького сімейного кола. А якості особистості Володимира Вернадського розвивались під впливом батька, найближчого оточення наукової еліти та в процесі наукової діяльності. Основними рисами характеру та якостями науковців виявились:

аналітичне, критичне, креативне мислення, високий інтелект, ерудованість, наукова сміливість, творча обдарованість, розвинена наукова інтуїція, наполегливість, працездатність, висока самоорганізація, системність, структурованість, вимогливість до себе, принциповість, високі морально-етичні якості.

Література

1. Вернадский В.И. Письма Н.Е. Вернадской (1886 - 1889). М.: Наука, 1988.
2. Виноградова В.С. Генеза творчих здібностей видатних науковців (В. І. Вернадського, І. І. Мечникова, К. Д. Ушинського): монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 238 с.
3. Виноградова В. С. Психологічний портрет особистості В. І. Вернадського. Міжнародний журнал освіти і науки. 2020. Том 3, № 2. С. 45.
4. Гнатюк М. 100 великих українців / Гнатюк М., Громовенко Л., Семак Л. и др. М. : Вече; К.: Орфей, 2001. 584 с.
5. Кульчицька О. І. Біографічні і соціально-психологічні фактори розвитку творчої обдарованості. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень. За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир: Рута, 2006. 320 с.
6. Марчук К.А., Котлова Л.О. Роль сім'ї у формуванні творчої обдарованості особистості (біографічне дослідження життєпису І. Франка)/ Теорія і практика сучасної психології: Збірник наукових праць. Запоріжжя, Класичний приватний університет, 2017. С. 27 – 32.
7. Мечникова О.Н. Жизнь Ильи Ильича Мечникова / Мечникова О.Н. М., Л.: Государственное изд-во, 1926. 232 с.
8. Міщиха Л. П. Творчий профіль особистості. Психологічні перспективи. 2016. Випуск 27. С. 102 – 113.
9. Моляко В. О. Психологічна проблема творчого потенціалу. Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості та обдарованості : зб. наук. пр. / за ред. В. О. Моляко. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. С. 6 – 13.
10. Музика О.Л. Аксіогенез особистості і розвиток обдарованості: теоретична модель і підходи до дослідження. Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості. 2018. 14 (6). С. 60 – 76.
11. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (досвід особистісноцентрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навч.-метод. посібник. К.: Ніка-центр, 2003. 204 с.
12. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості / В. В. Рибалка. К. : ІЗМН, 1996. 236 с.

13. Ситник К., Бевз Т. Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Учений. К., Наукова думка, 2017. 368 с.
14. Шабров А. В. Илья Ильич Мечников. Энциклопедия жизни и творчества. СПб., 2008.

References

1. Vernadskij, V.I. (1988). *Pis'ma N.E. Vernadskoj (1886 - 1889) [Letters N.E. Vernadsky (1886 - 1889)]*. Moscow: Nauka [in Russian].
2. Vynohradova, V.Ye. (2020). *Henezha tvorchykh zdibnosti vydatnykh naukovtsiv (V. I. Vernadskoho, I. I. Mechnykova, K. D. Ushynskoho): monohrafiia. [Genesis of creative abilities of outstanding scientists (V.I. Vernadsky, I.I. Mechnikov, K.D. Ushinsky)]*. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].
3. Vynohradova, V.Ye. (2020). *Psyhholohichni portret osobystosti V. I. Vernadskoho [Psychological portrait of V. I. Vernadsky's personality]*. *Mizhnarodnyi zhurnal osvity i nauky - International Journal of Education and Science*. Tom 3, № 2. S. 45 [in Ukrainian].
4. Gnatyuk, M. (2001). *100 velikikh ukrainczev[100 Great Ukrainians]*. Gnatyuk M., Gromovenko L., Semaka L. i dr. M. : Veche; K.: Orfej [in Russian].
5. Kulchytska, O. I. (2006). *Biohrafichni i sotsialno-psyholohichni faktory rozvytku tvorchoi obdarovanosti. Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen [Biographical and socio-psychological factors in the development of creative talent. Abilities, creativity, talent: theory, methods, research results]*. V.O. Moliako, O.L. Muzyky (Red). Zhytomyr: Ruta [in Ukrainian].
6. Marchuk, K.A. & Kotlova, L.O. (2017). *Rol simi u formuvanni tvorchoi obdarovanosti osobystosti (biohrafichne doslidzhennia zhyttiepysu I. Franka) [The role of the family in the formation of creative talent of the individual (biographical study of the biography of Ivan Franko)]*. *Teoriia i praktyka suchasnoi psyholohii: Zbirnyk naukovykh prats - Theory and practice of modern psychology: A collection of scientific papers*. Zaporizhzhia, Klasychnyi pryvatnyi universytet. S. 27 – 32 [in Ukrainian].
7. Mechnikova, O.N. (1926). *Zhizn' Il'i Il'icha Mechnikova [The life of Ilya Ilyich Mechnikov]*. M., L.: Gosudarstvennoe izd-vo [in Russian].
8. Mishchykha, L. P. (2016). *Tvorchyi profil osobystosti. Psyholohichni perspektyvy [Creative personality profile. Psychological perspectives]*. Vypusk 27. S. 102 – 113 [in Ukrainian].
9. Moljako V. O. *Psyhlogichna problema tvorchogo potencialu [Psychological problem of creative potential]*. *Aktual'ni problemi psihologii. Problemi psihologii tvorchosti ta obdarovanosti - Current problems of psychology. Problems of psychology of creativity and talent: zb. nauk. pr. / za red. V. O. Moljako. – Zhitomir : Vid-vo ZhDU im. I. Franka, 2007. S. 6 – 13 [in Ukrainian]*.

10. Muzyka, O.L. (2018). Aksiohenez osobystosti i rozvytok obdarovanosti: teoretychna model i pidkhody do doslidzhennia [Axiogenesis of personality and the development of talent: a theoretical model and approaches to research]. Aktualni problemy psykholohii. Psykholohiia obdarovanosti - Current problems of psychology. Psychology of giftedness. 14 (6). S. 60–76 [in Ukrainian].

11. Rybalka, V. V. (2003). *Metodolohichni pytannia naukovoï psykholohii (dosvid osobystisnotsentrovanoi systematyzatsii katehorialno-poniattievoho apparatu) [Methodological issues of scientific psychology (experience of personality-centered systematization of the categorical-conceptual apparatus)]*: Navch.-metod. posibnyk. Kyiv: Nika-tsentr [in Ukrainian].

12. Rybalka, V. V. (1996). *Psyhologija rozvytku tvorchoi' osobystosti [Psychology of a creative personality's development]*. Kyiv : IZMN [in Ukrainian].

13. Sitnik K., Bezv T. (2017). *Volodimir Vernads`kij: Lyudina. Gromadyanin. Uchenij [Vladimir Vernadsky: Man. Citizen. Scientist]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

14. Shabrov, A. V. (2008). *Il`ya Il`ich Mechnikov. E`ncyklopediya zhizni i tvorchestva [Ilya Ilyich Mechnikov. Encyclopedia of Life and Creativity]*. SPb.

Vynohradova V. Ye.

CHARACTERISTICS OF THE PSYCHOLOGICAL PROFILE OF A SCIENTIST'S CREATIVE PERSONALITY (ON THE EXAMPLE OF V.I. VERNADSKY AND I.I. MECHNYKOV)

The psychological profile of the Ukrainian scientists, V.I. Vernadsky and I. I. Mechnykov, has been revealed in the article. The main purpose of this work is to study the psychological portrait of scientists' personality in relation to the main biographical events. Theoretical and biographical methods were used in the article. Attention is paid to the abilities and mental characteristics that are necessary for work in the field of science. The qualities of a creative personality have been found out: fascination with a certain field of knowledge in the childhood, focus on creative work, focus on the chosen field of activity, high efficiency, intransigence in creativity, passion for work. The preconditions of formation and conditions of development of outstanding scientists' scientific talent have been highlighted. The research focus is on the factors that influenced the development of the creative personality of V.I. Vernadsky and I.I. Mechnykov. Family conditions that can stimulate the development of creative personality have been analyzed. The connections between significant figures in the life of V.I. Vernadsky and I.I. Mechnikov and the formation of their character traits and personality traits have been traced. It has been found that a personality himself or herself is a system formative factor in the development of scientific abilities. The search by a personality for his or her own personal integrity

can be a factor in the ability to make scientific discoveries. The conditions that influenced the formation of scientific talent of V.I. Vernadsky and I.I. Mechnykov have been determined. The main factors that influenced the development of the outstanding scientists' abilities have been identified in the article. They include a high level of general abilities manifested in learning abilities; the positive influence of the microenvironment, communication among highly intellectual people, independence in decision-making and solving life problem as well as the personality-natural factor which was used by future scientists in their research and discoveries.

Conclusions. *Thus, scientific abilities are formed during life, however, the environment in which the development of an individual's creative abilities takes place is essential. The formation of an individual's scientific talent is influenced by the family and other micro and macro environment systems.*

Key words: *scientific talent, psychological portrait, creative personality, personality qualities, creative abilities.*

Виногорова Вікторія Євгенівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психології та педагогіки, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, м. Київ, Україна.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2020 р.

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ВИБОРУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

В статті розкрито особливості здійснення вибору та показано його вплив на життєдіяльність особистості в період ранньої дорослості. Наголошується, що життєвий вибір є атрибутивним психологічним феноменом людської життєдіяльності в період ранньої дорослості, в основі якого лежить суб'єктивний процес мотивованого ранжирування і переваги однієї з об'єктивно існуючих можливостей на основі властивої особистості ментальності, що незмінно супроводжується потоком почуттів, вольових зусиль і когніцій і актуалізується у біфуркаційних точках життєвого шляху. Показано, що життєвий вибір виконує низку важливих функцій: адаптивну, гностичну, аксіальну, диференційну, регулятивну, акмеологічну, за допомогою чого сприяє самореалізації та розвитку особистості в період ранньої дорослості, дозволяє їй суттєво розширити поле вибору, що складається з пізнаних можливостей, і обрати ту можливість, яка найбільш ефективна в аспекті результатів її реалізації.

Констатовано, що життєвий вибір здійснюється внаслідок суб'єктивного сприйняття, оцінки та інтерпретації ситуації, як виборної, за допомогою її категоризації й ідентифікації, що в свою чергу ініціює для суб'єкта необхідність відповідних дій у вигляді пізнання, оцінки, ранжирування можливостей для вибору (або відходу від нього) і подальшого прийняття рішення.

Застосування методу експертних оцінок та техніки репертуарної решітки дозволило емпіричним шляхом виявити, що психологічними чинниками життєвого вибору в період ранньої дорослості є спрямованість, установка, емоційно-вольова компонента, необхідність, які системно визначають життєвий вибір особистості в період ранньої дорослості.

Ключові слова: особистість, життєвий вибір, рання дорослість, життєдіяльність.

Постановка проблеми. Вибір, як атрибут життєдіяльності особистості, являє собою надзвичайно складний і багатоаспектний психологічний феномен. Протягом життя людина здійснює безліч актів вибору різного характеру в різних сферах і на різних рівнях: психологічному, етичному, соціальному та

інших. Ефективний вибір сприяє як особистісному розвитку людини, так і поліпшенню її зв'язків і відносин в соціумі. Вибір людини має потужний рушійний і спрямовуючий потенціал регулятивні можливості, що особливо актуально у віці ранньої дорослості (Будіянський, Данчева, 2010).

Актуальність дослідження визначається радикальними змінами, що відбуваються як в житті суспільства в цілому, так і в житті окремих його представників. Зміни в економічній, політичній, духовній та інших сферах породжують нові життєві ситуації, досвід вирішення яких у людини в період ранньої дорослості часто відсутній. Внаслідок цього особливого значення набуває те, який вибір зробить людина у віці ранньої дорослості, те як саме від її вибору залежатиме напрямок і характер її подальшого розвитку. Актуальність дослідження визначається й існуванням різних, як протилежних, так і еkleктичних підходів до трактування психологічного змісту вибору людини у віці ранньої дорослості у вітчизняній і зарубіжній науці (Гейко, 2016).

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Сформована в суспільстві, в тому числі у вітчизняній науці, ситуація вимагає конкретизації ролі і змісту психологічних факторів, що визначають вибір людини у віці ранньої дорослості. Тому дослідження психологічних чинників вибору є актуальним саме для психології. Крім цього, вибір людини у віці ранньої дорослості і соціально-психологічні чинники, що впливають на нього, не розглядалися в акмеологічному аспекті; значенням, яке має для людини практика значущих виборів у віці ранньої дорослості (Вдовиченко, 2019).

Здійснюючи вибір у переломні періоди життя, людина тим самим визначає напрямок і характер свого подальшого розвитку. Ефективний вибір сприяє, а неефективний ускладнює досягнення людиною вершин особистісного і професійного зростання; на що впливають й відсутність чіткого уявлення про мотиваційну, емоційну, когнітивну, ціннісну та інші складові вибору людини, динаміка їх ієрархічної структури і співвідношення. Наразі залишається відкритим питання про те, які суб'єктивні характеристики впливають на життєвий вибір людини у віці ранньої дорослості, як вони взаємодіють один з одним, чи є серед них домінуючі, і які їхні взаємини. Атуальність проблеми дослідження обумовлена й потребою в розробці практичних рекомендацій по роботі з людьми, що зіткнулися з проблемою життєвого вибору або систематично зазнають труднощі в його здійсненні (Гриньова, 2018).

Психологічна практика (консультування, корекція, терапія) свідчить про те, що часом саме проблема вибору становить основну складність, з якою клієнт звертається за допомогою до фахівця-психолога.

Вивчення системи психологічних чинників вибору у віці ранньої дорослості необхідно для оптимізації та підвищення результатів ефективності цього процесу.

Мета статті – розкрити особливості здійснення вибору та показати його вплив на життєдіяльність особистості в період ранньої дорослості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Теоретико-методологічною базою даного дослідження слугували: теоретичні положення діяльнісного підходу до дослідження особистості (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, С. Рубінштейн, О. Леонтьєв та ін.), комплексного і суб'єктно діяльнісного підходів в акмеології (Б. Ананьєв, О. Богданов, О. Бодальов, А. Деркач, В. Зазикін, Н. Кузьміна та ін.), когнітивної психології (Дж. Келлі, К. Левін, Л. Фестінгер, Ф. Хайдер та ін.).

На етапі формулювання робочого визначення життєвого вибору людини, класифікації його видів значущим було вивчення праць сучасних філософів (Г. Васильєв, Б. Кедров, В. Корнієнко, Г. Левін, Н. Маківка, В. Самохвалова та ін.) і етикою (С. Анісімов, Р. Апресян, В. Бакштановський, О. Дробницький, І. Преловська, Ю. Шрейдер та ін.).

В якості ще однієї суб'єктивної характеристики значущого життєвого вибору людини більш важливим є розгляд стереотипів і установки.

Під стереотипом розуміється стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про об'єкт (Карпенко, 2016). Стереотип описується У. Липпманом як характерне явище буденної свідомості, засноване на прагненні людини в процесі пізнання навколишнього світу підвести його під певні категорії і полегшити цим сприйняття, розуміння і оцінку навколишніх явищ (Карпетян, 2014). В основі стереотипу, на думку ряду вчених, лежить реальний психологічний феномен генералізації, узагальнення, схематизації даних свого і чужого досвіду.

Стереотип: виникає на основі опосередкованого сприйняття об'єкту; сприяє функціонуванню традицій і звичок; впливає на формування нового емпіричного досвіду; однозначний і ділить світ на полярні категорії - "знайоме" і "незнайоме", підкреслюючи різницю таким чином, що злегка знайоме бачиться як дуже знайоме, а в якійсь мірі незнайоме бачиться як гостро вороже; несе в собі оцінний елемент, який виступає у вигляді установки, емоційного ставлення; надзвичайно стійкий і змінюється з великими труднощами; ефективно керує всім процесом сприйняття, він функціональний і уніфікує еталони сприйняття, еталони оцінки і, відповідно, зразки поведінки по відношенню до відбиваного в стереотипі явища.

Стереотип, що є стабільним, допомагає людині уникати думати, займати особисту позицію, формувати свою власну думку. Людина реагує постійно ніби

по рефлексу в присутності стимулу, що викликає стереотип. Цей рефлекс дозволяє їй мати готове, хоча і очевидно, що спонтанну думку в будь-якій ситуації. Фактично стереотип дає людині відчуття ситуації, а по відношенню до етичних проблем стереотип є критерієм цінності (Максименко, Клименко, Толстоухов, 2010). Очевидно, використання стереотипу може істотно полегшити вибір для людини в тому випадку, коли мова йде про повсякденні, звичні вибори, які не здатні, та й не можуть спричинити серйозних наслідків в плані кардинального впливу на життя суб'єкта вибору. Ще одним плюсом стереотипу є те, що дозволяє різко скоротити час реагування на мінливу реальність, прискорити процес пізнання, що, власне, і важливо при здійсненні звичайних виборів.

Однак інша справа в разі, коли людина стоїть перед значущим життєвим вибором, від якого залежить її життєве самовизначення. З'являючись в умовах обмеженої інформації про об'єкт, стереотип не завжди відповідає вимозі суб'єкта до точності, може виявитися помилковим і виконувати консервативну і навіть реакційну роль, формуючи помилкове знання людей (Савчин, 2019).

Визначення істинності чи хибності стереотипу має будуватися на аналізі конкретної ситуації, який базується на її суб'єктивному сприйнятті суб'єктом. Будь-який стереотип, будучи істинним в одному випадку, в іншому може виявитися зовсім хибним або менше відповідає дійсності і, отже, неефективним для вирішення завдань орієнтації в навколишньому світі (Саннікова, 2018), в тому числі і для вибору.

Установка, за Д. Узнадзе, готовність, схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і дій у певному напрямку; забезпечує стійкий цілеспрямований характер протікання відповідної діяльності, є основою доцільної виборчої активності людини. І установка, і вибір передують здійсненню дії. Проте це скоріше не ріднить їх, а свідчить про їх взаємозв'язок: установка є основою вибору, впливає на те, яка можливість буде обрано і потім здійснена.

Серед функцій, які виконуються установкою в регуляції діяльності, виділяють три основні: установка визначає стійкий послідовний, цілеспрямований характер протікання діяльності, виступає як механізм стабілізації, що дозволяє зберегти її спрямованість в безперервно змінюваних ситуаціях; установка звільняє суб'єкта від необхідності приймати рішення і довільно контролювати перебіг діяльності в стандартних, вперше виникаючих ситуаціях; установка може виступити і як фактор, що обумовлює інертність, відсталість діяльності, що утруднює пристосування до нових ситуацій (Чебикін, 2016).

Установка – це процес індивідуальної свідомості, що визначає потенційну або актуальну реакцію індивіда на об'єкти і явища сучасного світу.

Впливаючи на сприйняття, установка виступає як деякий стан, який, не будучи змістом свідомості, має, проте силу рішуче на неї впливати. Кожна установка містить в собі елементи і емоційного, і раціонального.

Маючи дуже важливе функціональне значення, установка, проте, може ввести в оману, тобто виникають помилки установки, які проявляються в помилкових сприйняттях, оцінках чи діях. На базі установки, котра виражає стан всього суб'єкта як такого, вибір і подальша діяльність можуть бути активізовані крім участі емоційних і вольових актів.

У звичайних вибіркових ситуаціях найбільш ефективні установки, що представляють собою ставлення особистості до звичних об'єктів. Виникнувши в конкретній діяльності, такі установки можуть проявитися при зустрічі з подібними значущими об'єктами і визначати поведінку особистості в широкому колі подібних ситуацій.

Однак в ситуаціях значимого життєвого вибору установки можуть зіграти негативну роль і в такому випадку надзвичайно важливе значення має явище об'єктивації – акт виділення дії з єдності з суб'єктом, переживання дійсності як існуючої незалежно від суб'єкта вибору. Об'єктивація виникає тоді, коли установка не забезпечує адекватної дії, тобто коли в разі ускладнення ситуації виникає перешкода, що ускладнює подальшу поведінку. Акт об'єктивації дозволяє (надає можливість) повторно вивчити умови виборчої ситуації і існуючі для вибору можливості, на основі чого актуалізується відповідна вибору установка. Іншими словами, здійснюється вольовий акт, завданням якого є звернення установки, виробленої в плані об'єктивації, в актуальну установку, - силу, котра спрямовує людську активність в певну сторону.

Таким чином, розгляд суб'єктивних складових вибору показує, що мотиваційні, емоційні, когнітивні, ціннісні характеристики, стереотипи і установки системно впливають на значимий життєвий вибір людей в період ранньої дорослості.

Розрізняючи слідом за Платоном і Поппером три світи: світ реальних об'єктів (фізичний), світ людської свідомості (ментальний) і світ, що складається з тих об'єктів, які задаються змістом свідомості і які існували б, якби все, у що ми віримо, існувало реально, представимо вплив суб'єктивних характеристик на значимий життєвий вибір людини в період ранньої дорослості. Суб'єктивно людина живе в третьому світі, тобто світі, створеному власною уявою, діє ж у першому. Ця амбівалентність і породжує проблему свободи вибору.

Отже, в світі реальних об'єктів виникає ситуація, що актуалізує для людини проблему життєвого вибору. Перед нею розкрито можливості для

вибору поведінки в даній ситуації і її вирішення. Цепростір можливостей, що включає в себе можливості, які ведуть до мети, так які відводять від неї.

Вибір – це гносеологічна процедура. Іншими словами, вибирати людина може тільки з відомих їй можливостей. Вибір був би безпомилковим, абсолютним за істиною, якби людина знала всі можливості, наявні в даній просторово-часовій точці її існування. У реальності це неможливо, тому людський вибір в просторі можливостей обмежений тією їх частиною, яку вона потенційно здатна пізнати – простором вибору.

Беручи до уваги вид, характер виборчої ситуації і, тим більше, суб'єктивні характеристики людини у віці ранньої дорослості, що впливають на сприйняття нею не тільки ситуації, але і на ступінь, якість пізнання наявних можливостей, логічно припустити, що всередині простору вибору безпосередньо перед його здійсненням можна виділити поле вибору, в яке входять знані людиною можливості.

Таким чином, вибір людини тим вільніше і, як наслідок, тим більша ймовірність здійснення вибору найбільш ефективно в плані результатів можливості, чим повніше кордони поля вибору збігаються з межами простору вибору. Вибір абсолютно вільний, коли ці межі збігаються.

Висновки. Отже, життєвий вибір є атрибутивним психологічним феноменом людської життєдіяльності в період ранньої дорослості, в основі якого лежить суб'єктивний процес мотивованого ранжирування і переваги однієї з об'єктивно існуючих можливостей на основі властивої особистості ментальності, що незмінно супроводжується потоком почуттів, вольових зусиль і когніцій і актуалізується у біфуркаційних точках життєвого шляху. Показано, що життєвий вибір виконує низку важливих функцій: адаптивну, гностичну, аксіальну, диференційну, регулятивну, акмеологічну, за допомогою чого сприяє самореалізації та розвитку особистості в період ранньої дорослості, дозволяє їй суттєво розширити поле вибору, що складається з пізнаних можливостей, і обрати ту можливість, яка найбільш ефективна в аспекті результатів її реалізації.

Констатовано, що життєвий вибір здійснюється внаслідок суб'єктивного сприйняття, оцінки та інтерпретації ситуації, як виборної, за допомогою її категоризації й ідентифікації, що в свою чергу ініціює для суб'єкта необхідність відповідних дій у вигляді пізнання, оцінки, ранжирування можливостей для вибору (або відходу від нього) і подальшого прийняття рішення.

Застосування методу експертних оцінок та техніки репертуарної решітки дозволило емпіричним шляхом виявити, що психологічними чинниками життєвого вибору в період ранньої дорослості є спрямованість,

установка, емоційно-вольова компонента, необхідність, які системно визначають життєвий вибір особистості в період ранньої дорослості.

Література

10. Будіянський М. Ф., Данчева Т. Д. Розвиток та психологічне здоров'я особистості // Науковий вісник ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Ушинського», 2010. – №9-10. – С. 33-38.
11. Вдовиченко О. В. Психологічні основи ризику особливості в онтогенезі: автореф. Дис....д-ра психолог. наук: 19.00.07 – пед. і вікова психологія. – Одеса, 2019. – 36 с.
12. Гейко Є. В. Психологія цілісності особистості: моногр. – Кропивницький: Центр. Укр.. вид-во, 2016. – 384 с.
13. Гриньова О. М. Психологія проектування життєвого шляху особистістю юнацького віку: дис....д-ра психол. Н.: 19.00.07. – Київ: НДУ ім. М.Драгоманова, 2018. – 465 с.
14. Карпенко З. Аксіометрика вчинку: модус самотворення // Психологія і суспільство. – 2016. – №2. – С. 90-97
15. Карапетян Л. В. Теоретические подходы к пониманию субъективного благополучия // Известия Уральского федерального ун-та. – 2014. – №1. – С. 171-182.
16. Максименко С. Д. Клименко В. В. Толстоухов А. В. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості. – К: Вид-во Європ. Ун-т, 2010. – 152 с.
17. Савчин М. Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри: монографія. – Дрогобич: ПП «Посвіт», 2019. – 232 с.
18. Саннікова О.П. Континуально-ієрархічна модель особистості // Психологія і суспільство. – 2018. - №3-4. – С.166-177.
19. Чебикін О.Я. Емоційна регуляція пізнавальної діяльності: концепція, механізми, умови // Психологія і суспільство, 2016. - №3. – С.86-103.

References

1. Budyans'kyu M. F.& Dancheva T. D. (2010) Rozvytok ta psykhologichne zdorov'ya osobystosti [Development and psychological health of the individual] *Naukovyy visnyk*, 9-10, 33-38. [in Ukrainian].
2. Vdovychenko O. V. (2019) Psykhologichni osnovy ryzyku osoblyvosti v ontogenezi [Psychological bases of risk features in ontogenesis]: *Extended abstract of Doctor's thesis*. Odesa. [in Ukrainian].
3. Heyko YE. V. (2016) *Psykhohohiya tsilisnosti osobystosti [Psychology of personality integrity]*. Kropyvnyts'kyu: Tsentr. Ukr. vyd-vo. [in Ukrainian].

4. Hryn'ova O. M. (2018) Psykholohiya proektuvannya zhyttyevoho shlyakhu osobystystyu yunats'koho viku [Psychology of designing the life path of a young person]: *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv: NDU im. M. Drahomanova. [in Ukrainian].
5. Karpenko Z. (2016) Aksiometryka vchynku: modus samo tvorennia [Axiometrics of action: the mode of self-creation] *Psykholohiya i suspil'stvo*, 2, 90-97. [in Ukrainian].
6. Karapetyan L. V. (2014) Teoreticheskiye podkhody k ponimaniyu sub'yektivnogo blagopoluchiya [Theoretical approaches to the understanding of subjective well-being] *Izvestiya Ural'skogo federal'nogo un-ta*, 1, 171-182. [in Russian].
7. Maksymenko S. D. & Klymenko V. V. & Tolstoukhov A. V. (2010) *Psykholohichni mekhanizmy zarodzhennia, stanovlennia ta zdiysnennia osobystosti* [Psychological mechanisms of origin, formation and implementation of personality]. Kyiv: Vyd-vo Yevrop. Un-t. [in Ukrainian].
8. Savchyn M. (2019) *Zdorov'ya lyudyny: dukhovnyy, osobystisnyy i tilesnyy vymiry* [Human health: spiritual, personal and physical dimensions]. Drohobych: PP «Posvit». [in Ukrainian].
9. Sannikova O. P. (2018) Kontynual'no-iyerarkhichna model' osobystosti [Continuous-hierarchical model of personality] *Psykholohiya i suspil'stvo*, 3-4, 166-177. [in Ukrainian].
10. Chebykin O. YA. (2009) *Stanovlennia emotsiynoyi zrilosti osobystosti* [Formation of emotional maturity of personality]. Odesa: SVD Cherkasov. [in Ukrainian].

Pobokina G.M.

FEATURES OF MAKING A CHOICE AND ITS INFLUENCE ON THE PERSONALITY OF PERSONALITY IN THE PERIOD OF EARLY ADULTITY

The article reveals the features of the choice and shows its impact on the life of the individual in early adulthood. It is emphasized that life choice is an attributive psychological phenomenon of human life in early adulthood, which is based on the subjective process of motivated ranking and the advantages of one of the objectively existing possibilities based on the personality mentality, which is invariably accompanied by a flow of feelings bifurcation points of life. It is shown that life choice performs a number of important functions: adaptive, gnostic, axial, differential, regulatory, acmeological, thereby promoting self-realization and development of personality in early adulthood, allows it to significantly expand the field of choice,

consisting of known opportunities, and choose the opportunity that is most effective in terms of the results of its implementation.

It is stated that life choices are made as a result of subjective perception, assessment and interpretation of the situation as elective, through its categorization and identification, which in turn initiates the need for appropriate action in the form of knowledge, evaluation, ranking opportunities for choice (or departure from it).) and subsequent decision-making.

The application of the method of expert assessments and the technique of repertoire lattice allowed to empirically reveal that the psychological factors of life choice in early adulthood are orientation, attitude, emotional and volitional component, necessity, which systematically determine the life choice of an individual in early adulthood.

Key words: *personality, life choice, early adulthood, vital activity.*

Побокіна Галина Миколаївна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2020 р.

*Toba M.V. (ORCID 0000-0001-5978-2930),
Zavatska N.E. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Zavatsky Y.A. ORCID: 0000-0003-1860-9503),
Fedorova O.V. (ORCID 0000-0002-8254-7629),
Smyrnova O.O. (ORCID 0000-0003-2436-5090)*

CROSS-CULTURAL STUDY OF ATTITUDE TO ATTENTION DEFICIENCY SYNDROME

Attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) is a disorder of neurodevelopmental type that is frequently diagnosed in childhood. Today between 3% and 6% of Swedish schoolchildren are diagnosed with ADHD. Corresponding statistics about the number of Ukrainian children diagnosed with ADHD are not openly available.

The purpose of this cross-cultural study is to investigate if there is a difference in attitudes between Ukraine (Kiev) and Sweden (Stockholm) towards ADHD diagnosed. During this study both primary and secondary research were conducted. The result of secondary research showed that there is a large stigma around ADHD diagnosis, therefore children suffering from ADHD are at high risk to be confronted with prejudice and discrimination. The primary research consisted of an opinion poll, that was answered by 40 parents with children in elementary school (aged 6-16), in each country. The poll consisted of different statements about a fictitious child X, diagnosed with ADHD, that a respondent had to take a stand to. When analyzing and comparing the results of both respondent groups (Ukrainian group and Swedish group) it was possible to identify a correlation between missing knowledge and negative attitudes, a correlation proved by several earlier studies that are included in the secondary research. The result from the primary study showed that the attitude towards children with ADHD is more negative in Ukraine. The potential reason behind this result is primary the increased knowledge of the diagnosis in Sweden as well as the positive representation of ADHD in the Swedish media that contributes to a more tolerant and positive stance towards children with ADHD. The study also showed that views on discipline and corporal punishment of children differ between countries. In Ukraine, there are more people who believe that ADHD can be prevented with hard discipline, compared to Sweden. Thus, more negative attitude towards ADHD can be based on the view that the diagnosis is a result of poor upbringing.

Key words: *ADHD, children, attitudes, stigmatization process, cross-cultural, negative attitude, positive attitude, Individualistic cultures, collectivist cultures.*

Introduction. The ADHD diagnosis has very short history compared to other neurological diseases. Up to 1990s all signs of hyperactivity was linked to the childhood and poor upbringing. However, there was an attempt to remark the seriousness of ADHD symptom year 1902 when George Frederic Still presented deficit of attention in a medical context for the first time in history. During his presentation at the Royal College of Physicians in London, he concluded that hyperactive behavior along with concentration difficulties are in some way connected to neurological impairments, which can be controlled by the child. In the late 40's a new term was coined "brain damaged child". This term was after a while changed to "minimal brain damaged child" with the abbreviation MBD. There were very few who were diagnosed with MBD, because very strong symptoms were required to be diagnosed. Children diagnosed with MBD were often isolated from society by being forced to go in special schools. On account of the lack of integration of children with special needs, very few were aware of the existence of the MBD diagnosis, which lay as a basis for the negative attitude towards those who had some form of neuropsychiatric disease. Only at the end of 80's highly provocative abbreviation MBD was changed to ADD and ADHD in the third edition of the American Psychiatric Diagnostic Manual was published in 1980 (DSM-IV). As DSM-IV took the place as diagnostic manual internationally the ADHD diagnosis spread gradually to Sweden as well as other countries. Today between 3 % and 6% of children are diagnosed with ADHD in Sweden (Al-Seadi, 2016).

The view of ADHD today varies a lot, since there are people who claim that ADHD is an over-diagnosed fictitious state of health while others argues for the opposite supporting their reasoning with evidence for ADHD being a genetic illness that needs treatment both pharmacologically and psychologically. One of those who have actually stated that the diagnosis of ADHD is just a figment is one of the world's most famous psychologist Jerome Kagan, professor at Harvard University. In one of his interviews Kagan said following: ADHD is an invention. Every child who's not doing well in school is sent to see a pediatrician, and the pediatrician says: "It's ADHD; here's Ritalin.". In fact, 90 percent of these 5.4 million (ADHD-diagnosed) kids don't have an abnormal dopamine metabolism. The problem is, if a drug is available to doctors, they'll make the corresponding diagnosis" (Grolle & Shafy, 2012). Kagan sees the condition as largely socially constructed. From his perspective the biggest catalyst is Big Pharma, a nickname for the pharmaceutical industry, and its economic profit. What he means is that doctors over-diagnose the condition in order to earn supplementary income. Having that said, there are separate opinions about ADHD.

I have lived both in Ukraine and Sweden during my lifetime, two countries with completely different cultures. I have therefore experienced myself attitudes

towards people with ADHD in both countries, which in my opinion were really different. When I lived in Ukraine, my personal apprehension was that diagnoses like ADHD are tabooed or completely unknown diagnosis for many, while in Sweden all of the discussions I have had with friends or in school have been open. This study can thus prove or refute my personal experience.

Purpose with the study. The purpose with this study is to investigate whether attitudes towards children, in primary school age, diagnosed with Attention Deficit Hyperactivity Disorder differ between Sweden and Ukraine. Secondly, the study provides the opportunity to see whether the awareness of ADHD diagnosis differ or on the contrary is equal in both countries. Consequently, it will be possible to see if there is any correlation between knowledge and attitude. Additionally, some minor questions will be answered, for instance, how the perception of upbringing correlates with attitudes towards children with ADHD or how personal experience of ADHD affects the attitude. Following research questions are aimed to be answered:

Main research question: Is there a difference in attitude towards children diagnosed with ADHD between Sweden (Stockholm) and Ukraine (Kiev)?

Main Hypothesis: Sweden is ahead of Ukraine regarding ADHD, both in terms of knowledge, acceptance and attitude.

Research question 2: Is there a difference in attitude towards children diagnosed with ADHD if the respondent himself or a close relative has ADHD or not?

Hypothesis 2: There is a correlation between knowledge and attitude towards kids diagnosed with ADHD. Higher awareness implies more positive attitude.

Research question 3: Is there a difference in attitude towards children diagnosed with ADHD if the respondent has a positive attitude towards strict upbringing, that in respondent's mind can prevent mental disorder of neurodevelopmental type?

Hypothesis 3: There is a correlation between views on upbringing and attitudes towards children diagnosed with ADHD. Respondents who believe that strict upbringing can prevent ADHD tend to have a more negative attitude towards children who are diagnosed with ADHD.

Background. The elemental definition of an attitude according to Cambridge Dictionary is: *a feeling or opinion about something or someone, or a way of behaving.* The concept of an attitude is actually more complex, since it a result of different components. In psychology it is common to refer to these components with the abbreviation CAB which brings together the three fundamental components: the cognitive component, the affective component and the behavioral component. The cognitive component of an attitude is based on person's thoughts and beliefs while the affective component is more about the motions and feeling caused by the subject. Accordingly, the behavioral component is the outcome of the two previously

mentioned components that has an influence on the behavior towards the subject. This study includes all of the components of an attitude however the survey aims the attention at the behavioral component, since the very majority of questions is about the respondent's choice of action. Further, there are *positive* and *negative* attitudes towards a subject or a person, as in our case. Generally, in psychology, a negative attitude is described as *a disposition or a manner that is not constructive, cooperative, or optimistic*, thus a positive attitude is everything that is contrary to the description of a negative attitude. It is possible to determine which attitude the individual has to the subjects through a series of questions that together paint a coherent picture.

According to the Cambridge Dictionary *culture* is: "the way of life, especially the general customs and beliefs, of a particular group of people at a particular time". Different societies have different social behaviors, norms, values and of course views. In this work, the term *cross-cultural study* implies a study that compares two, ethnic groups, two nations and their visions on mental diagnoses.

The view of mental illness is somewhat bounded to culture. One influential factor is the view of the individuals versus the collective's role and significance in the society. Some cultures are more individualistic, where people are seen as independent and autonomous while others are more collectivist, where relationships with members of the group and the interconnectedness between people are counted as central for the person's identity and wellbeing. Collectivistic cultures have a tendency to see mental illnesses as a result of a disturbed family relationship. Thus, do not put the individual in focus but they do believe that the disease could be prevented if the family acted correctly before the disease broke out. Collectivist cultures do emphasize the importance of the group and not individual. Individualistic cultures instead choose to accentuate biological causes and the individual himself rather than trying to find an outside person to blame (HERMELIN, 2008). As a matter of fact, the "individualism-collectivism" paradigm is useful explanatory model when discussing mental illnesses and the stigma around them on a group level. More collectivist cultures have a more negative attitude to mental illnesses while individualistic more positive attitudes (Chris Papadopoulos, 2013). When comparing Ukraine and Sweden, Post- Soviet Ukraine is much more collectivist. The former Soviet Union was a collectivistic country and it has been reflected on the old generations which continue to value "We" over "I" (Borysenko, 2016).

DSM-5 (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) is an international diagnostic system that is published and periodically updated by the American Psychiatric Association (APA). In accordance with the symptom image described in the DSM manual, Attention deficit hyperactivity disorder is a mental disorder of neurodevelopmental type which imply brain disfunctions that has an effect on persons emotions, learning ability, self-control and memory. Many scholars,

including Russell Barkley who is one of major ADHD-researchers asserts that the core of ADHD lies in the lack of ability to prevent and control impulses. Clear symptoms that majority of children diagnosed with ADHD exhibits are for instance; short endurance and concentration ability, inability to sit still for a longer period of time, fast mood swings which leads frequent to strong emotional outbreaks etc. In order to meet DSM criteria, it is required that the child who is between 6 and 16 must fulfill at least 6 symptoms that should have been present for at least 6 months (Reynolds & Kamphaus, 2013).

Despite the aforementioned researchers including Jerome Kagan who claims that ADHD does not exist, multiple brain-imaging studies at the molecular level indicate the opposite. Recently, several studies have shown that the substance dopamine has a central role for those diagnosed with ADHD forasmuch as several changes in dopamine activity have been perceived. Dopamine (3,4-dihydroxyphenethylamine) is an organic compound that is released in a chemical synapses from the presynaptic neuron where dopamine is stored in vesicles. The vesicle opens in case if an action potential (electrical signal) comes about. An action potential is transported from a neuron to a neuron where the dendrite is a part of neuron that receives the signal, cell body the part that process the information and axon the part that passes on the information to next neuron using chemical signalization. This chemical transmission takes place across small junctions called synapses, a place where one neurons presynaptic terminal full vesicle meets another neurons postsynaptic region with numerous receptors. As depolarization occurs in the neuron, which means that positive Ca ions are released into the terminal, the vesicles open up and neurotransmitters like dopamine, diffuse over the synaptic cleft. By passing the synaptic cleft and enter through the receptors D1 D2 etc. on the postsynaptic neuron, neurotransmitters can be admitted by the next dendrites. The process of dopamine transmitting through the neural circuit (population of neurons) is regulated by three main proteins: Dopamine Transporter Protein (DAT1), Monoamine Oxidase A (MAO-A), Catechol-O-Methyl-Transferase (COMT). DAT1 is responsible for fleeting uptake of dopamine from the synaptic cleft, while MAO-A as well as COMT is in response of catabolic processes of dopamine (look at figure 1). Almost all of these receptors are primary localized in areas of the brain that are relevant for diagnosis. For instance, D1 is present in prefrontal cortex and striatum, locations that have an influence on working memory processes, a function ADHD diagnosed have a tendency to struggle with. (Janette B. Benson, 2009). With the help of PET technicians, several studies have been carried out on adult people. The studies included studying the number of receptors D2 and D3, but also the amount of dopamine transporter DAT1. The results showed that the number of receptors as well as transmitters has dropped dramatically among those

diagnosed with ADHD. Hence, there is well-founded evidence to believe that it is dysfunctions in the dopamine system that cause ADHD (Hansen, 2009).

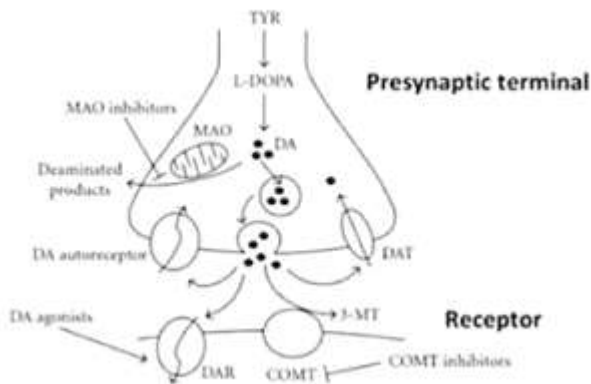

Figure 1. shows neurotransmission and all of the main actors for dopamine metabolism, like presynaptic terminal, MAO inhibitors, DAT, receptors etc.

As described in 3.5 there are certain dysfunctions related to the lack of different neurotransmitters, it is precisely this problem that central stimulant drugs for ADHD diagnosed target. Differences that can make it hard for signals to pass in a quick and efficient way are causing symptoms like restlessness and impulsiveness. It can be because of neurons that doesn't release enough neurotransmitters or because of the lack of receptors or because of the neurotransmitters getting "sucked back" instead of activating next neuron and send signal. What ADHD medicaments can do is enhance the release of neurotransmitters, stimulate the receptors or slow down the reuptake so neurotransmitters have time to activate neurons. There are many types of medicaments, some are short-acting (2-4 hours) and other are long-acting stimulants (8-12 h). The most common dugs are inter alia: methylphenidate from brands like *Ratalin* or *Concreta*; amphetamine sulfate from brands like *Dyanavel* or *Evekeo*. Several studies have been conducted on the effect that medication has on children. The short-term effect is the one that has been studied in the first place. These studies show that, in 70-80% of the children and adolescents that have been treated with central stimulants have improved their concentration ability, the drug has also reduced impulsivity and motor hyperactivity. It is also scientifically proven that the minimal dose of medication the children receive does not produce any wheezing effect. The medical treatment also does not affect the risk of future abuse, rather the opposite.

Clinical experience and scientific studies have showed that the risk of addiction rather decreases fore those ADHD diagnosed who take medication from young age. However, the side effects of stimulant medications that do arise frequently are poor appetite and poor sleep (Khalifa & Pelling, 2014).

Method. Two elementary schools, one in Stockholm and another in Kiev, were asked to participate in the survey. In total, 80 respondents were asked to answer the poll, 40 in each country. One of the schools, the one in Sweden, rejected the request which led to 40 questionnaires being distributed randomly to volunteer adults here in Stockholm. Both men and women participated in the study, but neither gender nor age was checked in the survey. The only requirement for the respondent to answer the questionnaire was to have children in elementary school age, i.e. in the age range 6 to 16. Important background question in this study is whether the respondent herself/himself or his/her close relative is diagnosed with ADHD, which is the only background variable considered in this study. All respondents voluntarily participated in the survey.

The questionnaire consisted of two parts. The first part consisted of 6 short yes or no background questions that provide information about respondents' knowledge of ADHD, own experience of the diagnosis and questions which reveals respondent's position when it comes to child raising methods. The reason behind these questions presented in the first part of the poll is to make it possible to draw a potential correlation between knowledge and attitude; own experience and attitude; as well as a view of child-raising and attitude for a deeper analysis of the main issue which is whether there is any difference between the two countries that have been chosen (see hypotheses 2 and 3). The second part of the poll consists partly of a description of child X whose sex does not appear, in order to exclude the gender variable that could possibly affect the result otherwise, but also twelve accompanying statements that the respondent should take a stand to after reading the personal description of person X . An example of a question or a statement that was included in the survey is: "I would let my child play with X without supervision of an adult". If the respondent totally disagrees with the statement, he or she fills in the first box numbered as one, contrariwise if the statement totally concur, the respondent fills in the last box numbered as ten. By filling in the first box the respondent indicates on the absence of an optimistic expectation of person X and thereby shows a negative attitude towards x. Another question included in the survey is for example "When it is some type of group project in the school, I would like my child to be in the same group as X". If the respondent answer is in the range between 1 and 5 the respondent has a negative attitude towards person X since the answer " I don't agree" indicates that the respondent has neither optimistic nor cooperative disposition towards X. This means that the respondent does not consider X to have all of the necessary characteristics to

carry out a group work, i.e. co-operation skills, patience, concentration etc. Furthermore, there are some statements that reveal if there is a stigma around the attention deficit hyperactivity disorder in the country, more specifically if there is a *public stigma*. Public stigma, which results in a negative attitude, can be noticed when a large population collaborately accepts stereotypes and degrading views towards an out-group member, in this survey an ADHD diagnosed child. With that, some parents whom are aware of the existing label of a mental disorder of a child diagnosed with ADHD can avoid it by not admitting it or concealing it from the publicity. This is also due to *courtesy stigma*, which is a phenomena when a family member, a close relative or just friend is judged in a negative way by people in his or her surrounding because of their association with the stigmatized target, i.e. the diagnosed person (Mueller, et al., 2012). With that said, the statement “ If X was my child I would refrain from telling about the diagnosis to X’s environment (e.g. the school) and tell everyone that X is just more energetic than other children and it will disappear with age.”, discloses if a strong *public stigma* and/or *courtesy stigma* is present in any of the countries or not.

The questions can be seen in Table 1 while all of the 12 statements in Tabel 2, 3 and 4 , the entire questionnaire is attached at the end of this report as annex.

To analyze the collected data the Microsoft Excel program was used, since it contains several tools for analysis of statistics. All responses from questionnaires (in paper form) were transferred to the computer by hand. All surveys and the entered data were double checked before transferred to the tables and diagrams. To detect whether there is a distinct difference between attitudes towards ADHD-diagnosed in Sweden and Ukraine the average values for each statement were compared, using two analysis tools; standard deviation and t-test. All necessary results were collected in tables. A separate table was created for the respondents who ticked the "YES" box for the background question "Are you any other relative diagnosed with ADHD?" in order to answer research question 2 which is “Is there a difference in attitude towards children diagnosed with ADHD if the respondent himself or a close relative has ADHD or not?”.

The concept of validity refers to the relevance of collected data, i.e. to what extent the test measures what it is intended to measure. Validity along with reliability, viz how the survey is carried out and how data is collected contribute together to the dependability of the investigation. During the survey design the questionnaire was discussed carefully based on the purpose of the study and questions with the supervisor. To get a picture of how the questions presented in the survey are understood, a minor pilot test was performed among relatives and friends, to counteract misinterpretations that can easily arise in the case of ambiguous formulations. To increase the response rate, a short letter was written which

participants could read before answering the questionnaire. In this letter, the participant was partially informed about the study, the purpose, the author, and the fact that the survey is completely voluntary, anonymous and that collected data will be presented only at a group level. The letter also emphasizes the importance of taking the time to answer the questionnaire as well as the author's gratitude to reporters who chose to participate. There are some factors that could affect reliability but are not in the authors' power to supervise. The condition of the responders while answering as well as the environment the questionnaires were answered in are not controlled.

The research was implemented in unity with Research Ethics Principles brought by Vetenskapsrådet. In total, four fundamental principles were followed: the information requirement, the consent requirement, the confidentiality requirement and utilization requirement. First of all, participants were informed about the purpose of research and that participation is voluntary through the information letter in the beginning of the poll. According to the consent claim all participants had the right to decide over their own participation and could discontinue their participation at any time until they have submitted their poll. The information letter said also that the survey is anonymous and will only be used for the diploma project. All collected data is treated confidentially and is only presented at group level which makes it completely impossible to track back to any of the individuals that took part in this research. All completed questionnaires were collected in a folder without any markings.

Background questions regarding the participant, presented in the first part of the poll, can be considered as sensitive, particularly the question 3 regarding participant's health. However the third question *Are you or any other relative diagnosed with ADHD?*, is asked in a way that makes it impossible to determine if participant himself/herself is diagnosed with ADHD or if it is his/her relative. Since, the Ukrainian participants who participated in the study cannot read in Swedish the research rapport is written in English.

It is very important to pay attention to the subject, ADHD, to break the stigmatization that exists around the diagnosis today. For example, there are statistics and research showing that there is a link between ADHD and crime, since the risk for both girls and boys with ADHD to end up in vulnerable situations is considerably greater. Statistics show that a quarter of all those serving any form of prison sentence meet the criteria for an ADHD diagnosis. Moreover, about half of all SIS-placed teenagers between 13-17 are diagnosed with ADHD, according to the patient register 2012-2013. (Grut, 2018) If there will be a clear negative attitude towards children with ADHD and thus a stigma around the diagnosis, fewer will seek help and, in that way, expose themselves to risks in the future. For this reason, it is important with similar studies to illustrate the potential stigmatization and begin the work against it.

Results of the secondary research. Sandra Oscarsson is a former student of social science at Karlstad's University in Sweden. For her dissertation Oscarsson chose to investigate inter alia the correlation between knowledge of mental diagnoses, ADHD diagnosis in particular and attitudes towards fictitious people with and without ADHD diagnosis. An important concept within attitude discussion is *stigmatization* which is deeply rooted in our society and often depends on knowledge gaps or wrong images of in this case mental illness. Oscarsson refers to professor at University of Delaware Nancy Signorelli and her research work *The stigma of mental illness on television (1989)*. In summary, the results of this study show that people with mental diagnoses are by and large portrayed as dangerous, aggressive and unpredictable. As a consequence, a stigma is created which means a social downgrading for people with ADHD. Furthermore, the distorted and generalizing image the society has regarding mental diagnoses is exceedingly problematic for those who want to receive help but are avoiding seeking treatment because of the stigmatization that the potential diagnoses will entail (Oscarsson, 2013).

On the contrary, many researchers are convinced that the problem of stigmatization of ADHD doesn't exist and the vast majority choose to seek help since ADHD has become almost a "cultural diagnosis" that many find convenient to "hide" behind. Fredrik Svenaeus, professor of philosophy at Södertörn University in his article "ADHD as a contemporary cultural diagnosis" draws attention to the fine line between the neuropsychiatric diagnoses and normal peculiarities that varies from person to person, which is beginning to become increasingly blurred especially when it comes to children. In accordance with the article the expectations of children and their cognitive abilities have increased over time. Examples that Svenaeus mentions to bring his point across is inter alia all the project work in the school instead of by heart learning, brain stimulation provoked by today's technology and computers full of violent games. All of these relatively new distractions can make it difficult for a child to concentrate, for example, on school work and this is perhaps the right reason why ADHD didn't exist in Sweden 50 years ago, since we live in a completely different way today.

There are few available studies on ADHD statistics in Ukraine. Studies on attitudes are completely absent. Year 1997, 600 parents and teachers residing in Kiev answered a poll that was based on DSM-IV (1994) criteria, which was current at that time, in order to screen prevalence rate of ADHD behaviour in age category 10 to 12. The results showed a very high percentage value, circa 19.8%. It is important to note that the survey was about behaviour that fit in with ADHD symptoms, however there is no clear statistics of how many children were factually diagnosed or how many parents were aware of their child's potential diagnosis. Important notes that should be made when reading the results of this study are that parents, more specific

mothers, of children that shows clear signs of ADHD in their behaviour are using physical punishment in order to discipline their child to a much greater extent than non-ADHD group. This suggests prevailing unconsciousness of one's own child's needs and ignorance of ADHD diagnosis. Additionally, those children who showed most symptoms and were marked as subtype C (combined) in the result lived in worst conditions. Based on the answers of parents to children of subtype C, it was possible to see clear tendencies of aggressiveness and alcohol abuse from the parents' side. (PH.D. KENNETH D. GADOW, 1997). Thus, the author explains the diagnosis of ADHD rather based on the environment the child is in, as well as the parent's upbringing, than biological and genetic causes of the diagnosis.

In 2013, several psychologists and neurologists from Ukraine published a joint scientific journal *Psychology of Personality* (2013), containing articles by several researchers published by Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Lydmila Prokopiv, one of cowriters of the publication writes following in her article "Complex approach in upbringing and educating hyperactive preschoolers":

"It must be admitted that in Ukraine the level of education in the ADHD in both society and among specialists remains very low. The social significance of this problem remains unconscious too. Even if the the parents or psychologists of the preschool institution succeed in diagnosing the child in time, the level of assistance to children with ADHD in Ukraine is still far from the international standards, and most children do not receive proper assistance." (Z.S. Karpenko, 2013, translated by me)

As previously mentioned, a lack of knowledge about a condition often leads to stigmatization, which in turn causes negative attitudes and prejudices. An effective method of spreading information about a diagnosis, making it more accessible and thereby acceptable, is by talking about the diagnosis in media in a positive way. When searching for ADHD in Swedish at Google the number of results rises to approximately 73 700 000, while searching for the same diagnosis in Ukrainian only gives 586 000 results. A similar situation is taking place in France , where knowledge of ADHD is very limited due to the missing attention in media . Emelie Blad together and Christoffer Sjögren conducted a study at Stockholm University , with aim to study differences in the view of ADHD between France and Sweden. In their report "Perspectives on ADHD: A compilation of thoughts amongst professionals in France and Sweden", the writers are referring to a Swedish respondent they have interviewed. The respondent said following about how ADHD is presented in Swedish media:

"It feels like a lot of people have the diagnosis and somewhere I think it is important that there is a disability to have a diagnosis. When reading in newspapers about quite prominent people who have ADHD, they mostly talk about ADHD as a kind of super power. It has given them creativity and a lot of energy, then you think 'Maybe it is not so debilitating after all'" (Blad & Sjögren, 2017, translated by me)

Which is a big contrast to the unawareness and ignorance about ADHD, Lydmila Prokopiv described in her scientific article 2013.

Another study of great relevance when discussing the stigma of ADHD is “Stigma in attention deficit hyperactivity disorder” (2012) conducted and written by Anna K. Muller, Anselm B.M. Fuermaier, Jenneke Koerts and Lara Tucha, all employees at the Department of Clinical and Developmental Neuropsychology, Faculty of Behavioural and Social Sciences at University of Groningen. Like the previous study conducted in Sweden by Sandra Oscarsson, mentioned earlier, the researchers agreed that ADHD entails a stigma that affects many aspects of the a child's life. As a result of public stigma, e.g. in the form of a derogatory view, result in self- stigma, a new degraded identity and low self-esteem that has a negative impact on the child's social functions. Public beliefs that are often are expressed towards diagnosed are for instance: the risk of becoming an addict or not being in control for one's senses all because of the medicaments that 80% of all ADHD diagnose children receive. The intake of medicines is an important aspect of the issue of stigmatization since it induces a feeling of being different from peers which ones again contributes to dysfunctional self-perceptions. The authors mention that there are alarming high numbers of children with ADHD that stated personality changes due to medication intake. Examples of transformations are: not being oneself, being more depressed, isolated and not interested in social interactions. Altogether it can contribute destructive on the emotional and personal development of the child diagnosed with ADHD and in long turn might lead to even more stigmatized attitudes. This negative view on medicaments is also promoted by media and all of the biased media reports highlighting negative side effects of ADHD medications, this type of selective coverage also provides the audience with information that form stigmatizing attitudes. The information about medicamentations available at the web provokes parental concerns, because of the amount of negative loaded media statements about ADHD medications. Furthermore, cultural background has been found to affect the level of stigmatization. In the report, researchers refer to another study by an American sociologist Bernice A. Pescosolido who in her study “Culture, children, and mental health treatment: special section on the national stigma study children” (2007) compared the stigmatization level in America and Africa. Since there is big lack of information about the diagnosis in Africa, people living in Africa were more likely to accept ADHD as a medical condition. This, in turn, led to a negative attitude towards stimulant medication, forasmuch as people that took part in the study expressed fear

that treatment will lead to social isolation and judgment from the surrounding people. However, the stigmatization was high in America as well. In a poll also created by Pescosolido, participants had to answer following questions: “Would you like your child to make friends with a child with ADHD”; “Would you like your child engage with a child presenting behavior typically seen in ADHD”. Around 25% of the respondents did not want their child to be friends with ADHD diagnosed peer, 20% expressed that they do not want their child to engage with ADHD diagnosed peer, in addition circa 50% clearly expressed a stigmatizing attitude when it comes seeking help both in form of psychotherapy as well as medication. Different factors which according to Pescosolido moderate participants sentiments towards diagnosed children are: blaming the family for the held misbehaving, the age of the factious character diagnosed with ADHD (older children are more avoided) and the characteristic of the adult that answers the poll, well-educated adults with a complete family turned out to seek more distance from children with ADHD.

In the primary study a question about personal experience was included, the question is formulated like: Are you or any other relative diagnosed with ADHD? The forms belonging to the respondents who answered yes to this question were analyzed separately and constituted their own group. This is to investigate whether their answers will be different from the rest and possibly indicate a more positive attitude. There are several previous studies that have investigated this, including the study “General practitioners` (GP) attitudes and knowledge about attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) in Ireland” implemented by Dimitrios Adamis, Mimi Tatlow-Golden, Blánaid Gavin and Fiona McNicholas and published in *Irish Journal of Medical Science* year 2018. The purpose of the study was to investigate which factors actually have an influence on attitudes e.g. age, knowledge of the diagnosis etc. among the hundred and forty GPs participants in the study. Based on this study, personal experience of the diagnosis was not a significant factor and unrelated to attitudes (Adamis, et al., 2018). However, the results from Oscarssons study mentioned before, suggests the opposite. In her study the responders who were diagnosed with ADHD or had a relative with the same diagnosis showed a more positive attitude especially when viewing at on properties like *friendship and reliability* but also *orderliness*. In brief, those responders experience ADHD diagnosed as more friendly, reliable, orderly compared to the respondent group who do not themselves or relatives have ADHD. Thus, there are studies that suggest that personal experience is a relevant factor and other studies which indicates the straight

opposite. Withal, it is important to note that both studies are about adults who are diagnosed with ADHD and not children, since there are no available studies about children yet.

Results from primary research. As this is a qualitative study, quantitative results were collected. In general terms, there were clear quantitative differences between the answers of respondents in Kiev and respondents in Stockholm. There was a distinguishable disparity in almost all of the 18 questions of the poll, when looking at the total number of Yes and No in part one and at the mean values in part two. Questions with the greatest dissimilarity was found to be question number 2, 4 and 5 in the first part of the poll, where the number of people that answered conversely were: 21 in question 2; 19 in question 4; 13 in question 5 (see table 1). Further, statements with the greatest dissimilarity in the second part of the poll was found to be statement number 1, 3 and 8, when looking at the average value every statement got in Kiev respectively Stockholm (see table 2). The average answer in Stockholm for statement number 1 was 7,95, where 1 is total disagreement and 10 total agreement; the average answer for statement 3 was 6,88; the average answer for statement 8 was 2,83. The same statements got a distinctly different averages in Kiev, where the result for statement 1, 3 and 8 were instead 4,44 for statement 1; 3,84 for statement 2 and 5,21 for statement 8. In *Table 2* inserted below it is possible to read off all of the values obtained from the survey, together with the standard deviation (μ) for each statement in the 4:th and the 5:th columns of the table in order to quantify the amount of dispersion of the set of data values and see if the results overlap each other (see table 2). The collected data also revealed that question number 3 in the first part of the poll is the question that differentiate least. Since the difference between number of yes in Stockholm and number of yes in Kiev (likewise number of no) is 5 (see table 1). In the second part of the survey, the statement with the smallest diversification was statement number 7 and number 1. The average answer for statement 7 in Stockholm lay on 5,60 while the average answer among Ukrainian responders was 5,41. For statement number 11 the average answer in Stockholm was 6,76 and in Kiev 5,85 (see table 2). By that means, It is not possible to claim that there is any difference in attitude between Sweden and Ukraine when basing at these two claims, under number 7 and 11. This was also shown in the t-test. In order to see the asymptotic significance, that is the probability value, look at table 3 where all p -values for statements 1 to 12 are presented. As the result indicates, the p -value is highest for statement 7 and 11, $p=7,61E-02$ for statement 7 and $p=1,66E-01$ for statement 11 (see table 3). The result

showed that in the case when the respondent was diagnosed with ADHD himself/herself or had a relative with this type of diagnosis, the attitude towards person X was in principle the same. When comparing Diagram 3 and Diagram 4 no no significant difference can be detected.

Table 1

Shows the number of people who have answered Yes and the number of people who answered No for respectively question and country

Questions 1-5 (PART 1)	Sweden Yes	Ukraine Yes	Sweden No	Ukraine No
1. Have you ever heard of Attention deficit hyperactivity disorder (ADHD)?	38	28	2	12
2. Have you ever talked about ADHD with your family, co-workers or friends ?	39	18	1	22
3. Are you or any other relative diagnosed with ADHD ?	12	7	28	35
4. In your opinion, can impulse behavior and concentration difficulties be counteracted from the childhood with hard discipline from the parent's side ?	9	28	31	12
5. Is it okay for a parent to sometimes use corporal punishment in order to discipline a hyperactive child?	1	14	39	26
6. Do you think that there is a great benefit of involving medicaments to keep the child calm and less restless (provided that the child has reached the age of 6 years)?	26	18	12	22

Table 2

Shows the results from the second part of the survey, i.e. the average value between 1 (totally disagree) and 10 (totally agree) in Sweden respectively Ukraine. The 4:th and 5:th columns in Table 2 shows the standard deviation for the average result in Sweden and Ukraine

Statements 1-12 (PART 2)	Average value for Sweden	Average value for Ukraine	Standard Deviation for results in Sweden (μ)	Standard Deviation for results in Ukraine (μ)
1. X is a child to like.	7,95	4,44	2,11	2,58

2.I would let my child spend time with X.	7,58	5,33	2,31	2,57
3.I would let my child play with X without supervision of an adult.	6,88	3,84	2,98	2,51
4.I would explain to my child that X behave in this way because X's parents have raised X differently.	3,08	5,59	2,90	2,84
5.I would explain to my child that X is diagnosed with an illness and therefore acts different from other children.	7,53	6,23	2,65	2,88
6.I would tell my child to not tolerate X behavior in any case, and tell X to stop if necessary.	6,28	3,97	3,03	2,49
7.When it is some type of group project in the school, I would like my child to be in the same group as X.	5,60	5,41	3,08	2,41
8.If X was my child, I would refrain from telling about the diagnosis to X's environment (e.g. the school) and tell everyone that X is just more energetic than other children and it will disappear with age.	2,83	5,21	2,81	2,75
9.If X was my child, I would tell people in X's environment (e.g. the school) that X have a diagnosis of neurodevelopmental type, ADHD.	8,13	5,92	2,01	2,16
10.If X was my child, I would refrain from medication.	3,3	4,90	2,64	2,48
11.If X was my child, I would ask for medication.	6,76	5,85	3,09	2,64

12.If X was my child, I would require consideration and extra help from the school in, for example in form of a personal schedule.	8,59	6,31	2,47	2,85
--	------	------	------	------

Table 3

Shows the results of the T-test for statements 1-12 in the second part of the survey. When $p > 0,05$ or $p = 0,05$ the difference in the results between the two survey groups is dismissed

Statements 1-12 (PART 2)	T-test result (<i>p</i> -value)
1.X is a child to like.	2,36E-09
2.I would let my child spend time with X.	6,58E-05
3.I would let my child play with X without supervision of an adult.	5,76E-06
4.I would explain to my child that X behave in this way because X's parents have raised X differently.	2,09E-04
5.I would explain to my child that X is diagnosed with an illness and therefore acts different from other children.	4,12E-02
6.I would tell my child to not tolerate X behavior in any case, and tell X to stop if necessary.	4,43E-04
7.When it is some type of group project in the school, I would like my child to be in the same group as X.	7,61E-02
8.If X was my child, I would refrain from telling about the diagnosis to X's environment (e.g. the school) and tell everyone that X is just more energetic than other children and it will disappear with age.	2,86E-04
9.If X was my child, I would tell people in X's environment (e.g. the school) that X have a diagnosis of neurodevelopmental type, ADHD.	2,24E-06
10.If X was my child, I would refrain from medication.	7,01E-03
11.If X was my child, I would ask for medication.	1,66E-01
12.If X was my child, I would require consideration and extra help from the school in, for example in form of a personal schedule.	3,16E-04

Table 4

Show the average answers to the second part of the poll of those respondents who are diagnosed with the ADHD or have a relative with the same diagnosis.

Statements 1-12 (PART 2)	Average value for Sweden	Average value for Ukraine	Standard Deviation for results in Sweden (μ)	Standard Deviation for results in Ukraine (μ)
1.X is a child to like.	8,13	4,67	2,47	3,61
2.I would let my child spend time with X.	8,13	5,50	2,59	1,38
3.I would let my child play with X without supervision of an adult.	7,50	3,00	3,55	2,28
4.I would explain to my child that X behave in this way because X's parents have raised X differently.	3,75	5,50	2,66	1,64
5.I would explain to my child that X is diagnosed with an illness and therefore acts different from other children.	8,50	7,33	1,31	1,86
6.I would tell my child to not tolerate X behavior in any case, and tell X to stop if necessary.	6,00	4,50	3,82	1,87
7.When it is some type of group project in the school, I would like my child to be in the same group as X.	6,75	7,17	3,45	1,60
8.If X was my child, I would refrain from telling about the	3,50	5,50	4,07	1,22

diagnosis to X's environment (e.g. the school) and tell everyone that X is just more energetic than other children and it will disappear with age.				
9.If X was my child, I would tell people in X's environment (e.g. the school) that X have a diagnosis of neurodevelopmental type, ADHD.	8,00	7,98	3,42	2,42
10.If X was my child, I would refrain from medication.	3,50	3,83	3,07	0,75
11.If X was my child, I would ask for medication.	7,25	6,83	2,55	1,94
12.If X was my child, I would require consideration and extra help from the school in, for example in form of a personal schedule.	7,63	7	3,50	3,52

For these specific questions the standard deviations did not overlap, while the T-test results showed such a small p -value that it can be completely neglected. The result shows that there is no discussion about the ADHD diagnosis in Ukraine, while in Sweden almost all of the respondents have talked about ADHD with their relatives. Moreover, it is very clear that the view of upbringing differs between the two cultures. 72,5% of the responders from Ukraine answered that strict upbringing can prevent ADHD symptoms and 35% answered that it is okay for parents to sometimes use corporal punishment in order to discipline a hyperactive child. In Sweden only 2,5% answered that corporal punishment is a solution. It is also possible to say that Sweden has even more positive attitude towards medication since 26 out of 40 answered yes to the question, "Do you think that there is a great benefit of involving medicaments to

keep the child calm and less restless (provided that the child has reached the age of 6 years)?”, compared to 18 out of 40 in Ukraine. It was also possible to note differences based on the second part of the survey which consisted of different statements. The first statement that is open, “X is a child to like”, clearly shows the attitude towards a child diagnosed with ADHD. In Sweden the average result was 8,13 while in Ukraine on 4,67, which is a significant difference. The results to the statement “8.If X was my child, I would refrain from telling about the diagnosis to X's environment (e.g. the school) and tell everyone that X is just more energetic than other children and it will disappear with age.”, reveals that there is a much stronger public stigma and courtesy stigma in Ukraine compared to Sweden, since the average answer to this statement in Ukraine was 5,5 and in Sweden 3,5.

Altogether, the results show that there is a correlation between knowledge and attitude; there is also a correlation between views on child raising and attitude; that the ADHD diagnosis is more stigmatized in Ukraine; and that there is no correlation between personal experience of the diagnosis and the attitude towards ADHD-diagnosed children.

Discussion. Further, when discussing the limitations and possible error sources it is relevant to mention the small sample. The total number of people who answered the poll was 80, 40 people in each country. Larger sample would lead to increased precision and thus a more credible result. Due to time limitations it was impossible to implement the study on a bigger scale. However, in order to prove that the results truly reflect the population, the study should be realized once again with a sample size of 2000 people, i.e. 1000 people in each country according to the sample size calculator that is available online at *Creative Research System (1982)*.

Another error that was noticed after all of the questionnaires were answered and collected, was few poorly formulated questions that some of the responders chose to write a comment next to the question in the reply form. The question that two of the respondents reacted to was “I would let my child play with X without supervision of an adult.”. Initially, the survey was constructed to be answered by parents who have children in primary school age, i.e. between 6 and 16 years. Due to this fact, I thought that children of this age are usually allowed to play without supervision, however one of the comments I got was “My answer is no, but not because of the X, my child is simply too young to play without supervision”. Accordingly, this answer in particular and possibly some other answers are based on some other facts and personal beliefs that are not in any way related to person X that is presented in the poll. The result, however, is based entirely on which boxes are checked, and comments as such are not taken into account in the result.

There were also difficulties in the implementation of the study. Initially, it was planned that two schools, one in Sweden and one in Ukraine will receive 40 blankets

that should be distributed to the parents and answered by them. Unfortunately, the school in Sweden, declined to participate in the study forasmuch as the principal of the school felt that the subject was far too sensitive. The declination itself indicates that the subject is taboo even in Sweden. Therefore, I had to find 40 people on my own who had children in primary school age and were willing to answer the questionnaire. This difference in the method between two countries can be seen as a deficiency, since in the ideal implementation, the survey must be carried out with an identical method in both countries. However, I do not consider this to be decisive in this case or that it has significantly affected the result. The only requirement found in this study was that 40 people would be from Ukraine and 40 from Sweden and that all 80 would have children in elementary school and these demands were met.

From one perspective it is possible to argue that it is easier to carry out a study when you as an implementer send all of your questionnaires to an institution like school and they are distributed there and collected. However, from another perspective it is important to point out that the school blankets were sent to a private, high-ranking school, that is not free, which means that parents who answered the questionnaire are of a higher class and thus with a certain degree of education (in most cases). Thus, it cannot be excluded that the results would be different if the questionnaires were answered by, for example, a municipal school, or in another city than Kiev. It doesn't have to necessarily change the result, maybe the results after all would remain the same. But it is still important to have it in mind when conducting this type of poll researches. To minimize this type of error sources it is once again necessary to have a big sample, which is the biggest flaw in the study, a sample that will include different subgroups of the main group "Ukrainians", subgroups that depends on class, education, region etc., since it allows a more representative result.

When comparing the results of the primary study with other already existing studies it appears that many parts of the results is consistent with other researchers' work and some not. First of all, based on this study it can be argued that personal experience of ADHD does not affect the attitude considerably (look at diagram 2 and 3). There are some small differences, but they are not that big, an increase of just a few decimals, besides statement "I would let my child play with X without supervision of an adult", for this statement in particular the average answer was higher when respondent have had a personal experience of ADHD compared to those who have not, the difference laid on 2,33(look at diagram 2 and 3). Previous researches have showed similar result. The study conducted by Dimitros Adamis et. al indicated that personal experience of ADHD is unrelated to attitudes as well. At the same time as it matches the research of Adamis et. al it goes against the result presented in Oscarssons study, where the answers of those who have had personal experience vs. those who have not, differed significantly. The reason behind this is that Oscarsson,

unlike this study, had quite a similar answer if we conducted with the answers of this primary study. What is meant by similar answers is that all of the respondents took more or less the same stance regarding different statements about the fictitious person. If we take an example to illustrate what is meant, then one of her questions was whether the respondent could be friends with the fictitious person diagnosed with ADHD and some follow-up claims that show whether the respondent perceives ADHD diagnosed as friendly or not. The average value of the responder groups with personal experience of ADHD was 7.52 with a standard deviation of 1.837. The average value of those with no experience was 6.39 with a standard deviation of 1.67. Though the standard deviations overlap, Oscarsson chose to describe this difference as *significant* in the result of her work. When the standard deviation does not overlap, it is actually possible to state that there is a significant difference between two respondent groups. However, when looking at Table 2 and Table 4 where results for both groups are presented, it is visible that standard derivations for almost all of the statements are high, thus, the result varies quite a lot within the respondent group. Because the standard deviations are high and overlap, it cannot be said with complete certainty that there is a significant difference in attitude between those who have had personal experience of ADHD and those who have not had personal experience of ADHD. Thereby new studies are needed to get answers to this question.

Another similarity to studies presented in the secondary research part was the lack of knowledge, which turned out to be a decisive factor for the attitude in this study. The attitude towards children with ADHD is much more negative in Ukraine where information about ADHD is lacking and much more positive in Sweden where ADHD has received a lot of attention in TV and media lately. This is very visible, for example, in question “Have you ever talked about ADHD with your family, co-workers or friends?”, where 39 of the respondents answered yes in Sweden, but less than half answered yes in Ukraine. ADHD is not observed to the same extent in Ukraine, and therefore stigma around mental illnesses is much stronger there.

That there is a correlation between knowledge and stigmatization, which in return leads to negative attitude has been also demonstrated by other studies, for example the study of Bernice A. Pescosolido showed which knowledge counteracts stigma. Thus, in order to counteract the current view of children with ADHD in Ukraine, this diagnosis should be illuminated both in the school, various platforms and the media.

When comparing answers regarding medications it can be stated that the attitude to medication is much more positive in Sweden. When looking at the statement it is hard to say that the difference is significant since the standard derivations once again overlap, however, when comparing the answers to the 6th question of the first part of the poll “Do you think that there is a great benefit of

involving medicaments to keep the child calm and less restless (provided that the child has reached the age of 6 years?" the number of people who answered yes in Sweden is 26, while the number of people who answered yes to this question in Ukraine is 18.

In the earlier mentioned study "Stigma in attention deficit hyperactivity disorder" by Anna K- Mueller et. al the authors established that there is a several stigmatizing beliefs about ADHD medications where many depend on ignorance but also selective presentation of the diagnosis especially in the media or on the other hand total absence of presentation. Thus, there is a reason to believe that the difference behind the attitude to medication between Ukraine and Sweden which emerged in this primary study is due to a lack of knowledge that leads to inaccurate prejudices. It has been proven that the amount given to children cannot cause any drug addiction in the future, but since this information has not spread in public, this prejudice still exists and leads to a negative attitude towards those who are diagnosed with ADHD.

As already mentioned earlier, Ukraine is more collectivistic than Sweden, which means that Ukrainian culture place priority on community interdependence and shared group norms and values. Due to this, collectivistic cultures are more likely to stigmatize people who deviate from the norm. In turn people begin to fear rejection due to the public stigma and courtesy stigma. Consequently, people begin to hide their circumstances from the community which leads to even bigger stigmatization, lack of knowledge and eventually negative attitude. A vicious circle is formed which is very difficult to break as long as society does not begin to talk about the existing problem. Since Sweden is more individualistic, attitudes are more positive forasmuch as individualistic cultures place priority on personal independence, goals and values. Moreover, the representation in the media differs between both cultures. In Sweden the ADHD diagnosis is presented as something positive while in Ukraine there is no information and the diagnosis get no attention whatsoever, which again leads to more positive attitude in Sweden.

During the study, new questions aroused as well as new ideas regarding further studies that would complement the primary study conducted for this research paper. What we get from this study in particular is the public perception of people with ADHD in Ukraine and Sweden. How honest and genuine answers are, is still a question to investigate. An interesting aspect that was brought up by Sandra Oscarsson is the fact that some people are afraid to portray himself or herself as prejudiced or bigoted and due to this fear the questions are answered in a way that he or she perceives as "right". For instance, the respondent could check the box 10 (totally agree) when taking a stand to the statement "X is a person to like", without actually meaning it. This can occur even if the poll is totally anonymous but is not something that can be controlled by the implementer. For this reason, it would be interesting to

investigate what children with the ADHD diagnosis think about the public attitude toward themselves. It would *imprimis* complement this primary study, but also make it possible to distinguish if there is a gap between what people purports to be their attitude and how the public attitude actually is perceived by those who are diagnosed. It would also be interesting to implement the study on younger people or even children to see if there is a difference in answers between generations.

Conclusion.

The ADHD diagnosis can work both as a support or a stigma and it is undoubtedly an identity-creating marker. Before the study began, there was a certain preconception that the attitude could possibly differ between Ukraine and Sweden. After the secondary research, which was conducted before the primary study the hypothesizes were formulated on issues that should be answered, based on the information and studies that were available about attitudes and ADHD. After the primary examination all of hypothesizes presented in the beginning of this paper, could either be confirmed or refuted. The following is a summary of the results of this study:

Main research question: Is there a difference in attitude towards children diagnosed with ADHD between Sweden (Stockholm) and Ukraine (Kiev)?

Result (main question): Yes, there is a distinct difference in attitude towards children diagnosed with ADHD when comparing Sweden and Ukraine, according to the results of this primary study in combination with older studies. Two biggest factors that contributed to this result is the lack of knowledge about the diagnosis in Ukraine, but also the fact that Ukraine is more collectivistic compared to Sweden. Hence, hypothesis 1 is consistent with the result, higher awareness implies more positive attitude.

Research question 2: Is there a difference in attitude towards children diagnosed with ADHD if the respondent himself or a close relative has ADHD or not?

Result (research question 2): There are older studies suggesting that personal experience of a diagnosis creates a more positive and tolerant attitude, but this is not something that was proven in this primary study. There was a difference between the overall results and the group who have had personal experience or were diagnosed with ADHD themselves. Since the standard deviations overlapped each other, it is not possible to answer if there is actually a difference in attitudes or if it was randomness that determined the result in this primary study. This should therefore be re-examined with a larger investigation group for a more secure result. Therefore, it cannot be claimed that hypothesis 2 is true. There is no difference in attitude towards children diagnosed with ADHD if the respondent himself or a close relative has ADHD or not.

Research question 3: Is there a difference in attitude towards children diagnosed with ADHD if the respondent has a positive attitude towards strict upbringing, that in respondent's mind can prevent mental disorder of neurodevelopmental type?

Result (research question 3): Hypothesis 3 is consistent with results, there is a correlation between views on upbringing and attitudes towards children diagnosed with ADHD. Respondents who believe that strict upbringing can prevent ADHD tend to have a more negative attitude towards children who are diagnosed with ADHD. These are many more respondents in Ukraine than in Sweden, who think that hard discipline and even children's agendas are acceptable methods of upbringing to avoid diagnoses such as ADHD. As previous research has shown, more collectivist cultures tend to see mental illnesses as a result of a disturbed family relationship that could be prevented if the family acted correctly before the disease broke out. The fact that many are of this opinion in Ukraine shows partly that Ukraine is more collectivist while Sweden is more individualistic but also that collectivist countries tend to have a more negative attitude towards mental diagnoses. This was proven in the primary study, but earlier studies also showed the same result.

Literatura

1. Adamis, D., Tatlow-Golden, M., Gavin, B. & McNicholas, F., 2018. *General practitioner's (GP) attitudes and knowledge about attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) in Ireland*, Ireland: Royal Academy of Medicine in Ireland 2018.
2. Al-Seadi, S., 2016. *Leva med ADHD: En intervjustudie*, Kalmar: Linnéuniversitete, Fakulteten för hälso- och livsvetenskap.
3. Beckman, V. & Eriksson, E., 2007. *ADHD/DAMP - en uppdatering*. 2. uppl. ed. s.l.:Lund: Studentlitteratur.
4. Blad, E. & Sjögren, C., 2017. *Perspectives on ADHD : A compilation of thoughts amongst professionals in France and Sweden* , Stockholm: Stockholm University.
5. Borysenko, L., 2016. *UKRAINIAN CULTURE: INDIVIDUALISM OR COLLECTIVISM?*, s.l.: Taras Shevchenko National University of Kyiv.
6. Chris Papadopoulos, J. F. C., 2013. *'Individualism-Collectivism' as an Explanatory Device for Mental Illness Stigma* , s.l.: Community Mental Health Journal.
7. Grolle, J. & Shafy, S., 2012. *SPIEGEL Interview with Jerome Kagan 'What About Tutoring Instead of Pills?'*. [Online] Available at: <http://www.spiegel.de/international/world/child-psychologist-jerome->

kagan-on-overprescribing-drugs-to-children-a-847500.html

[Accessed 11 03 2018].

8. Grut, A., 2018. *Vi måste upptäcka ADHD och utsatthet tidigare*. [Online] Available at: <https://attention.se/2018/11/vi-maste-upptacka-adhd-tidigare/> [Accessed 03 04 2019].

9. Hansen, A., 2009. *Annorlunda dopaminaktivitet vid ADHD påvisad med PET-teknik*. [Online] Available at: <http://www.lakartidningen.se/Functions/OldArticleView.aspx?articleId=12946> [Accessed 23 01 2019].

10. HERMELIN, M. H. L., 2008. *KULTURELLA PERSPEKTIV PÅ PSYKISK OHÄLSA, EN LITTERATURSTUDIE OM SJUKSKÖTERSANS KULTURELLA OMFÖRÄNDNINGSARBETE VID PSYKISK OHÄLSA*, Malmö: Malmö högskola, Hälsa och samhälle.

11. Janette B. Benson, M. M. H., 2009. *Diseases and Disorders in Infancy and Early Childhood*. s.l.: Department of Psychology, University of Denver, Colorado, USA; Akademik Press.

12. Khalifa, N. & Pelling, H., 2014. *Medicinering vid adhd (add)*. [Online] Available at: <http://www.lul.se/sv/Kampanjwebbar/Infoteket/Funktionsnedsattningar/Adhdadd/Medicinering-vid-adhdadd---Uppdaterat/> [Accessed 18 01 2019].

13. Mueller, A. K., Fuermaier, A. B., Koerts, J. & Tucha, L., 2012. *Stigma in attention deficit hyperactivity disorder*, The Netherlands: Department of Clinical and Developmental Neuropsychology, University of Groningen.

14. Oscarsson, S., 2013. *Attitudes towards people with ADHD, A quantitative study of students' attitudes towards fictitious persons with and without ADHD diagnosis*, s.l.: Karlstads Universitet.

15. PH.D. KENNETH D. GADOW, E. E. N. P. L. L. B. G. A. C. M. N. P. P. E. G. P. J. S. P. E. J. B., 1997. *Comparison of Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder Symptom Subtypes in Ukrainian Schoolchildren*, Kiev: Journal of the American Academy of child and adolescent psychiatry.

16. Reynolds, C. R. & Kamphaus, R. W., 2013. *DSM-5™ Diagnostic Criteria, Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder (ADHD)*. [Online] Available at: https://images.pearsonclinical.com/images/assets/basc-3/basc3resources/DSM5_DiagnosticCriteria_ADHD.pdf [Accessed 04 19 2019].

17. Z.S. Karpenko, O. B. ., I. B. ., V. V. e. a., 2013. *Psychology of personality (Психологія особистості)*. [Online] Available at: <http://lib.pu.if.ua/files/Visniki/psych-osob-2013-1.pdf>

Тоба М.В., Завацька Н.Є., Завацький Ю.А., Федорова О.В., Смирнова О.О.

КРОС-КУЛЬТУРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ДО СИНДРОМУ ДЕФІЦИТУ УВАГИ

Розлад гіперактивності дефіциту уваги (СДУГ) – це розлад нейророзвивального типу, який часто діагностують у дитячому віці. Наразі між 3% і 6% шведських школярів діагностовано СДУГ. Відповідна статистика щодо кількості українських дітей з діагнозом СДУГ не є відкрито доступною.

Мета цього крос-культурного дослідження – визначити, чи є різниця у ставленні між Україною (Київ) та Швецією (Стокгольм) до діагностованого СДВГ. Під час цього дослідження проводились як первинні, так і вторинні дослідження. Результат вторинних досліджень показав, що існує велика стигма навколо діагнозу СДУГ, тому діти, які страждають на СДУГ, мають високий ризик зіткнутися з упередженнями та дискримінацією. Первинне дослідження полягало в опитуванні громадської думки, на яке відповіли 40 батьків з дітьми в початковій школі (6-16 років) у кожній країні. Опитування складалося з різних тверджень про вигадану дитину X, діагностованій СДУГ, щодо якої респондент повинен був прийняти позицію. При аналізі та порівнянні результатів обох груп респондентів (українська група та шведська група) вдалося виявити співвідношення між відсутніми знаннями та негативними установками, кореляцію, доведену декількома попередніми дослідженнями, які включені до вторинного дослідження. Результат первинного дослідження показав, що ставлення до дітей із СДУГ в Україні більш негативне. Потенційною причиною цього результату є головне збільшення знань про діагноз у Швеції, а також позитивне представлення СДУГ у шведських ЗМІ, що сприяє більш толерантній та позитивній позиції щодо дітей із СДУГ. Дослідження також показало, що погляди на дисципліну та тілесні покарання дітей відрізняються між країнами. В Україні все більше людей, які вважають, що СДВГ можна запобігти жорсткій дисципліні, порівняно зі Швецією. Таким чином, більш негативне ставлення до СДУГ може базуватися на думці, що діагноз є результатом поганого виховання.

Ключові слова: СДВГ, діти, ставлення, процес стигматизації, крос-культурний, негативне ставлення, позитивне ставлення, індивідуалістичні культури, колективістські культури.

Тоба Маріанна Василівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедрипрактичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк,

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедрипрактичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк,

Завацький Юрій Анатолійович – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедриздоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк,

Федорова Олена Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедрипрактичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк,

Смирнова Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедрипрактичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2020 р.

РЕСУРСИ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СОЦІУМУ

ORCID: 0000-0002-8059-3920

В статті розкрито соціально-психологічні ресурси особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю та параметри їх професійної успішності в умовах сучасного соціуму. Встановлено, що провідними ресурсами особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю є: в цінностях – самоактуалізація в творчості, в змісті – генеративність, тобто внутрішня мотивація особистості фахівця, яка визначає і підтримує процес його адаптації в професії і через професію, та показниками яких виступають такі деривати професійної успішності, як співвідношення самооцінок задоволеності діяльністю і реалізованістю у вигляді психологічного часу особистості. З'ясовано, що когнітивною та інструментальною основою процесу особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю є соціально-психологічна компетентність, яка забезпечує рефлексивний і конативний ресурси їх самозмінювання і самовдосконалення, зокрема в системі професійної підготовки та перепідготовки.

Показано, що актуалізації ресурсів особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю сприяють сучасні психотехнології (психологічно компетентне професійне консультування, коучинг, груповий психологічний тренінг, креативні техніки та розвиток творчості, методи транзактного аналізу та арт-терапії, поведінкові методи і техніки саморегуляції), задіяні в системі їх соціально-психологічного супроводу і спрямовані на профілактику професійного вигорання, негативної девіантності і деструктивних тенденцій.

Ключові слова: особистість, сучасний соціум, особистісно-професійна адаптація, ресурси.

Постановка проблеми. В умовах значного прискоренням темпу життя, соціально-економічних і політичних змін, зростання емоційних та інформаційних навантажень й професійних вимог гостро постає проблема адаптації особистості до умов професійної діяльності. Особливої уваги у цьому аспекті потребує професійна діяльність фахівців соціономічного профілю, що

відрізняється від інших видів праці умовами і кінцевим результатом, який може бути непередбачуваним і призводити до таких явищ як емоційне вигорання, стан постійної тривоги і невротизації тощо. У зв'язку з цим адаптаційний потенціал представників цих професій має бути високим, дозволяючи їм ефективно виконувати свої професійні обов'язки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз існуючої практики показує, що вимоги до професійної діяльності фахівців соціономічного профілю і їх особистості з боку суспільства постійно зростають. Однак, протиріччя між наднормативними соціальними очікуваннями до них, як до професіоналів, і часто недостатнім стимулюванням праці, призводить до негативізму, скептицизму, апатії та інших проявів особистісно-професійної дезадаптації (О. Бондарчук, Т. Браніцька, С. Гвозд'їй, А. Журба, С. Камінська, Л. Карамушка, Г. Карпенко та ін.). Крім того, актуалізується протиріччя між віковою інволюцією фахівців соціономічного профілю, з одного боку, і динамічним характером й ритмом їх професійної діяльності, з іншого (А. Галян, Г. Горелова, О. Варич та ін.). Це також вимагає високого рівня особистісно-професійної адаптації фахівця цієї галузі й ґрунтовних теоретико-емпіричних напрацювань щодо її підвищення. Отже, на перший план виходять питання одночасного переживання ситуації вікової, професійної кризи, що виражається у деструкціях професійної поведінки і професійному вигоранні, та ситуація соціокультурної кризи, яка також змушує фахівця запускати в дію адаптаційні механізми. У зв'язку з цим дослідження соціально-психологічних основ, що забезпечують успішність особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю є актуальними і затребуваними у часі (Литвиненко, 2018).

Констатовано, що наразі у межах традиційних психологічних уявлень наявні дослідження щодо професійної придатності (Р. Білоус, О. Блинова, В. Бодров, О. Борисова, К. Гуревич, Є. Клімов, В. Луньов, Л. Онуфрієва, Н. Пов'якель, Н. Пророк та ін.); завдань ефективного прогнозування успішності виконання професійної діяльності, спрямованих на удосконалення та підвищення ефективності праці, збереження й підтримки здоров'я професіонала, обумовлених збільшенням у постіндустріальному суспільстві кількості соціально-психологічних проблем, пов'язаних з адаптацією до умов професійної діяльності (Ф. Березін, Н. Водоп'янова, І. Гуляс, Т. Гура, А. Деркач, Н. Дідик, О. Кокун, М. Корольчук, В. Петровський, А. Реан, О. Чуйко та ін.).

При цьому дослідження з означеної проблематики здебільшого виконані у галузі психології праці і частіше стосуються загальних й організаційних аспектів професійної адаптації (Г. Венгер, С. Геллерштейн, Ю. Забродін, Г. Зараковський, В. Зінченко, Є. Клімов, О. Конопкін, В. Лебедев, О. Малхазов,

К. Платонов, В. Шадриков та ін.), або розкривають психофізіологічний контекст проблеми (І. Вітенко, О. Кокун, А. Леонова, В. Мерлін, С. Степанова, В. Швирков, О. Шевяков та ін.), і значно рідше в останні роки предметом спеціальних досліджень стає професійно-особистісна адаптація, зокрема приділяється увага її особливостям у педагогів-мігрантів (Г. Горелова).

У науковому плані зазначені вище результати показують необхідність пошуку більш ранніх витоків професійної незадоволеності, стагнації і деформації фахівців соціономічного профілю. Усвідомлення цього висновку приводить до розуміння значущості вивчення проблеми особистісно-професійної адаптації фахівців до діяльності соціономічного типу вже на стадії оволодіння основами професії, а також поглибленого вивчення механізмів, які забезпечують сталий професійний розвиток на всіх вікових етапах, в тому числі й на етапі завершення професійної активності (Завацька, 2012).

Проте, незважаючи на досить широкий спектр робіт в даній проблемній області, питання особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю та розробки концептуальних засад її вивчення потребують ґрунтовного наукового аналізу у соціально-психологічному вимірі.

Мета статті – розкрити ресурси особистісно-професійної адаптації людини в сучасному соціуму.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У дослідженні ми зупинилися на розгляді діяльності фахівців соціономічних професій, що мають деонтологічний статус, тобто чия діяльність, як форма самореалізації особистості, обумовлена морально-етичними принципами по відношенню до свого об'єкту. До вибірки увійшли психологи, вчителі, медики, соціальні працівники, соціальні педагоги, які перебували на різних етапах професіоналізації.

На *першому етапі* дослідження при вивченні *мотиваційно-ціннісної складової* особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю були з'ясовані мотиваційні диспозиції особистості (потреби, мотиви, установки, ціннісні переживання), генеративність, просоціальна мотивація (орієнтація на альтруїзм), як основа професійної спрямованості особистості, та її взаємозв'язок з ціннісними орієнтаціями і рівнем емоційного інтелекту респондентів.

На *другому етапі* дослідження при вивченні *компетентнісно-функціональної складової* особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю були продіагностовані професійна компетентність (соціально-перцептивна, соціально-психологічна, аутопсихологічна, комунікативна складові); специфіка особистісно-професійного саморозвитку та його зв'язок з самоефективністю, психологічною і комунікативною компетентністю, а також з рефлексією,

саморегуляцією і самоставленням; параметри самоактуалізації; рефлексивні і регулятивні особливості; рівень і структура професійного вигорання (емоційне виснаження, напруженість у роботі, зниження задоволеності роботою і оцінка її значущості, професійний перфекціонізм, самооцінка якості роботи, допомога та психологічна підтримка колег в роботі, професійний розвиток та самовдосконалення, загальна самооцінка, стан здоров'я і загальна адаптація, інтегративний індекс професійного вигорання).

На *третьому етапі* дослідження при вивченні *конативно-стильової складової* особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю визначалася специфіка індивідуального стилю професійної діяльності за стильовими (відмінності складу компонентів, умов і параметрів діяльності, ієрархія механізмів адаптації) і рівневими (діапазон параметрів, кількісний склад компонентів і характер їх взаємозв'язків) характеристиками; процесуальні показники діяльності за блоками професійної діяльності, професійного спілкування, особистості фахівця; рівні професійної культури; самооцінка індивідуального стилю діяльності за параметрами оригінальності і надситуативності, взаєморозуміння та можливостей корекції стилю діяльності.

Аналіз результативно-змістовних параметрів особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю дозволив виокремити стадії цього процесу на різних етапах професіоналізації досліджуваних.

Показано, що на *емпірично-репродуктивній стадії* майбутніх фахівців соціономічного профілю відрізняє бажання стати краще, яке, як правило, сформувалося на основі порівняння себе з однокурсниками, викладачами, фахівцями баз практики. Проте це бажання не конкретизоване, в окремих випадках бракує розуміння того, що «скопіювати» індивідуальний стиль навчання, професійної діяльності без урахування власної унікальності не можливо. Присутній також інтерес до різних діагностичних методик, тренінгів особистісного зростання тощо.

На *адаптивно-евристичній стадії* активізуються здобувачі вищої освіти і слухачі післядипломної освіти, зацікавлені у динамічному процесі особистісно-професійної адаптації, які прагнуть на індивідуальні консультації до практикуючих фахівців, викладачів закладів вищої освіти, активно взаємодіють з кураторами академічних груп, методистами баз практик, володіють методиками фасилітаторства і тьюторства; ведуть щоденники самоспостережень під час практики, активно відвідують спеціалізовані семінари-тренінги з проблем формування професіоналізму, опановують методи і техніки самозмінювання, які намагаються реалізувати на практиці.

На *результативно-продуктивній стадії* на особистісно значущому рівні вже сформовані професійні плани, часто з ієрархією цілей і завдань в частині

саморозвитку необхідних професійно важливих якостей; відбулося оволодіння методиками самоаналізу, самоконтролю; самокорекції; вміння систематично здійснювати самотренування з подальшим самоспостереженням результатів своєї професійної діяльності і самозмінювання.

Виокремлення діагностичних маркерів і провідних конструктів особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю надало можливість запропонувати її типологію та визначити соціально-психологічні чинники цього процесу.

З'ясовано, що для фахівців соціономічного профілю *компромісного типу особистісно-професійної адаптації* характерний досить високий (але не надмірний, не здатний викликати емоційне вигорання) рівень емпатії, на що вказують діагностичні дані емпатійних здібностей та властивостей фахівця, а також результати контент-аналізу щоденників самоспостереження, відгуків клієнтів (пацієнтів, учнів), колег, адміністрації. Вони відрізняються спрямованістю на взаємодію, цінують сприятливий соціально-психологічний (емоційний) мікроклімат у колективі і прикладають максимум зусиль щодо його створення і збереження. У конфліктних ситуаціях, як правило, реалізують стратегії співробітництва і компромісу. Для фахівців даного типу також властиві розвинені комунікативні здібності; вміння орієнтуватися у мінливій обстановці; швидкість включення у професійну ситуацію (розуміння рівня її проблемності, складності, перспектив розвитку) та ін. Фахівці, віднесені до компромісного типу особистісно-професійної адаптації, в переважній більшості випадків мають високі показники самоактуалізації за такими її параметрами, як гнучкість поведінки, контактність, синергічність. Вони ефективні в процесі взаємодії з так званими «важкими клієнтами» (пацієнтами, учнями); характеризуються гармонійним розвитком професійної самосвідомості.

Основними соціально-психологічними чинниками їх особистісно-професійної адаптації, як правило, є прагнення зрозуміти способи самореалізації в професії; гармонізація взаємовідносин з клієнтами (пацієнтами, учнями), колегами, адміністрацією; покращення результативності соціального захисту і підтримки клієнтів (пацієнтів, учнів), профілактика явищ професійної деформації та професійної деструкції.

Для фахівців соціономічного профілю, віднесених до *цільового типу особистісно-професійної адаптації*, характерним є переважання орієнтації на результат професійної діяльності, на досягнення поставлених цілей; зниження емпатійності й відкритості в процесі особистісно-ділової взаємодії з клієнтами (пацієнтами, учнями), колегами. Як правило, вони мають високі та середні показники за такими параметрами, як пізнавальні потреби, прийняття агресії

(стійкість до проявів агресії). Їм краще вдається індивідуальна робота, ніж групова. Вони успішні при оформленні різних видів документації.

Основними соціально-психологічними чинниками їх особистісно-професійної адаптації, як правило, є бажання вдосконалити свої комунікативні вміння і оволодіти ефективними навичками роботи в команді.

Фахівці соціономічного профілю, віднесені до *домінантного типу особистісно-професійної адаптації*, здебільшого мають добре розвинені організаторські, сугестивні, лідерські, артистичні здібності. Вони проявляють стійкість у стані професійно-емоційної напруженості, в конфліктних ситуаціях. Для багатьох з них характерний креативний стиль мислення. У своїй переважній більшості ці фахівці мають високі показники за такими параметрами, як самоповага, пошукова активність, контактність, спонтанність. В окремих випадках у представників цього типу може проявлятися авторитарна, маніпулятивна спрямованість поведінки. Можуть бути ефективні в ситуаціях створення, розробки і реалізації проектних справ. Успішні при взаємодії з адміністративними структурами різних установ і організацій.

Основними соціально-психологічними чинниками їх особистісно-професійної адаптації, як правило, є підвищення своєї конкурентоспроможності, забезпечення кар'єрного зростання, бажання «завоювати» серця клієнтів (пацієнтів, учнів), розвиток якостей, необхідних для адміністративної діяльності.

Для фахівців соціономічного профілю, віднесених до *аналітичного типу особистісно-професійної адаптації*, характерне прагнення у всіх сферах професійної діяльності та в життєдіяльності в цілому дійти до самої сутності проблем; бажання і вміння продукувати оригінальні ідеї, інноваційні соціально-орієнтовані проекти, розробляти програми їх реалізації. Схильні до експертно-аналітичної діяльності, до створення і апробації нових соціальних та медико-соціальних технологій. Уміють бути ефективними (результативними), як в індивідуальній роботі, так і в командній. Завдяки глибокому усвідомленню просоціальних, загальнолюдських цінностей своєї діяльності будують систему відносин, засновану на прийнятті їх як самоцінних; в своїй діяльності розвивають себе як особистість і професіонал.

Основними соціально-психологічними чинниками їх особистісно-професійної адаптації, як правило, є прагнення розширити свій кругозір в сфері міждисциплінарних знань, які складають теоретико-методологічний базис їх професії, бажання займатися дослідницькою (експертно-аналітичною, науковою) діяльністю.

Запропонована типологія враховує не тільки індивідуально обумовлені та соціально-психологічні особливості особистості, а й суб'єктно-діяльнісні, специфічні функціонально-професійні характеристики фахівця.

Представлена диференціація типів особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю може бути розглянута як підстава для визначення змісту та технологій диференційованої (індивідуалізованої) роботи в системі безперервної, зокрема рекурентної освіти, в період професійної підготовки та перепідготовки.

Дані, отримані на констатувальному етапі дослідження, були враховані при визначенні соціально-психологічних ресурсів особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю.

Визначення когнітивно-змістовних резервів особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю показало, що прагнення до отримання соціально-психологічних знань (71,8% респондентів висловили зацікавленість в таких знаннях) можна розглядати як важливий ресурс їх особистісно-професійної адаптації. По-перше, як ресурс професійний: близько 41,2% фахівців соціономічного профілю готові до отримання наукової соціально-психологічної інформації з метою підвищення власної професійної компетентності; найбільші можливості з набуттям цих знань і своїм особистісним зростанням пов'язують вчителі та медичні працівники (фемп.=1,75; $p \leq 0,05$ і фемп.=2,22; $p \leq 0,01$ відповідно) ніж соціальні педагоги (фемп.=1,96; $p \leq 0,05$), які разом з тим також готові до їх професійного використання. Ще одним когнітивним ресурсом особистісно-професійної адаптації виступає звернення фахівців соціономічного профілю до проблем саморозвитку, рефлексії, самокорекції, що є актуальним для 28,5% респондентів. При цьому 44,1% респондентів відзначають універсальну природу соціально-психологічних знань, що дозволяє використовувати їх для вирішення широкого кола завдань поза професійною спеціалізацією у будь-якій сфері життєдіяльності.

Когнітивно-змістовні ресурси особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю визначалися також через дослідження психологічного часу респондентів. В результаті кореляційного аналізу були отримані зв'язки (при $p \leq 0,01$) психологічного віку з такими показниками, як реалізованість ($r=0,78$); самооцінка реалізованості ($r=0,56$); самооцінка психологічного віку ($r=0,76$); хронологічного віку ($r=0,89$); стажу роботи ($r=0,87$). Визначено кореляції психологічного віку з самооцінкою задоволеності в сьогоденні: роботою ($r=0,51$), сім'єю ($r=-0,04$), здоров'ям ($r=0,07$); з самооцінкою задоволеності в минулому: роботою ($r=0,29$), сім'єю ($r=-0,22$), здоров'ям ($r=-0,08$); з самооцінкою задоволеності в майбутньому: роботою ($r=-0,03$), сім'єю ($r=-0,34$), здоров'ям ($r=-0,17$). Отримані дані свідчать про те, що професійна діяльність є однією з головних сфер життя фахівця соціономічного профілю і найбільш значима задоволеність нею в сьогоденні, в чому знаходить

підтвердження опора фахівця на генеративну функцію у соціономічній діяльності. Отже, ресурсом особистісно-професійної адаптації фахівця соціономічного профіля є генеративність, тобто внутрішня мотивація, яка визначає і підтримує його адаптацію в професії і через професію. Показником цього стали такі деривати мотиваційного простору особистості фахівця соціономічного профілю, як співвідношення самооцінок задоволеності діяльністю і реалізованістю у вигляді психологічного часу особистості.

З'ясовано, що дієвими ресурсами особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю є творче переживання і самореалізація в професії, зокрема під час дії вікової, професійної, соціокультурної кризи.

Показано, що творче переживання і самореалізація в професії позначається на особистості фахівця, допомагає йому виразити себе, свій досвід, репрезентувати власний метод і стиль діяльності, певною мірою реалізувати свою генеративну функцію. Важливе й те, що, включаючись в творчу діяльність, фахівець відчуває переживання, пов'язані з процесом творчості і досягненням результату (йдеться про специфічну пошуково-пізнавальну мотивацію, як показник внутрішнього стимулу до прояву творчого пошуку, джерело розвитку активності, ініціативи, самостійності і логіки пізнання). Ці процеси супроводжуються яскраво вираженим індивідуальним стилем розумової діяльності. Відбувається процес заміщення і витіснення деструктивних переживань, пов'язаних, зокрема, з віковими, професійними і соціокультурними кризами, тому в даній ситуації розвитку особистості творча діяльність набуває характеру не просто провідного виду діяльності, вона стає для особистості адаптаційною діяльністю, виконуючи психотерапевтичні для суб'єкта функції.

З'ясовано, що значним ресурсом особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю виступає прагнення до самостійного особистісного та професійного розвитку. Наголошується, що прагнення до саморозвитку можна розглядати як особистісну і професійну цінність, що надає фахівцям можливість відчувати осмисленість життя, задоволеність його процесом і результатами, а також досягати поставлених особистих і професійних цілей.

Показано, що процес особистісно-професійного саморозвитку обумовлений змістовними компонентами, які визначають, як мотиваційну готовність до саморозвитку, так і цінності й смисли життя. Змістовний блок компонентів особистісно-професійного саморозвитку представлений показником осмисленості життя, як чинника, що впливає на цей процес, і пов'язаний з готовністю до самопізнання, а також співвідноситься з рівнем комунікативної компетентності фахівців соціономічного профілю ($p \leq 0,01$). Так, результати кореляційного аналізу показали, що найбільша кількість статистично значимих

зв'язків (при $p \leq 0,01$) існує між інтегральним рівнем осмисленості життя і показниками саморозвитку ($r=0,52$), готовністю до саморозвитку ($r=0,56$), рівнем самоактуалізації ($r=0,59$) і комунікативною компетентністю ($r=0,44$). Визначаються статистично значущі взаємозв'язки між рівнем саморозвитку і самоактуалізації ($r=0,39$), а також між рівнем саморозвитку і готовністю до саморозвитку ($r=0,45$). Статистично значущий взаємозв'язок виявлено між рівнем саморозвитку і самоставленням ($r=0,48$). Встановлено, що на особистісний та професійний саморозвиток фахівців соціономічного профілю впливає прагнення до творчої самоактуалізації. Ця властивість визначає усвідомлення фахівцем власних особистісних і професійних якостей і його спрямування до саморозвитку та самовдосконалення, що сприяє процесу особистісно-професійної адаптації.

Рефлексивний блок в структурі особистісно-професійного саморозвитку фахівців соціономічного профілю представлений готовністю до самопізнання і самоставлення, яке визначає рівень саморозвитку і впливає на прагнення до особистісного зростання і професійного самовдосконалення (при $p \leq 0,01$). Фахівець, який здійснює саморозвиток, більш позитивно ставиться до себе, володіє більш високим рівнем самоповаги і відчуває більшу осмисленість свого життя, а отже більш успішно відбувається процес його особистісно-професійної адаптації.

Дієво-практичний блок особистісно-професійного саморозвитку представлений комунікативною компетентністю, яка займає в його структурі одне з центральних місць, оскільки забезпечує гностичні і поведінкові основи для особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю. Респонденти з високим рівнем комунікативної компетентності більш активно розвиваються, оскільки володіють як рефлексивними, так і дієво-практичними способами особистісно-професійного саморозвитку, а отже є більш адаптованими у особистісно-професійному контексті.

Запропонована модель професійної успішності фахівців соціономічного профілю, розроблена на основі результативно-змістовних показників мотиваційно-ціннісної, компетентнісно-функціональної та конативно-стильової складових їх особистісно-професійної адаптації:

$$Y = \text{Constant} + (-0,573)\text{ПМ} + 0,512\text{СПК} + 0,359\text{СТ} + 0,478\text{ГН} + e, \quad (1)$$

де Y – рівень успішності професійної діяльності фахівців соціономічного профілю; $\text{Constant} = 21,26$; e – помилка прогнозування; ПМ – просоціальна мотивація; СПК – соціально-психологічна компетентність; СТ – самоактуалізація творчості; ГН – генеративність.

Для побудови математичної моделі професійної успішності фахівців соціономічного профілю було проведено множинний регресійний аналіз із залученням респондентів

високим рівнем успішності професійної діяльності. Зазначимо, що, окрім прогнозування та оцінки ступеня вірогідності, множинний регресійний аналіз дозволяє визначити те, як і показники (незалежні змінні) є найбільш важливими для прогнозування, а які змінні можна виключити з прогностичної моделі.

Спираючись на отримані результати, формула 1 набуває такого вигляду (2):

$$18,64 = 21,26 + (-0,573) \times 27,35 + 0,512 \times 5,89 + 0,359 \times 19,17 + 0,478 \times 6,36 + 0,11 \quad (2)$$

Слід зауважити, що вірогідність помилки при складанні такого прогнозу за представленою формулою – 0,11%. Отже, прогнозування успішності професійної діяльності фахівців соціономічного профілю за наданою формулою можна вважати цілком вірогідним.

Отримані дані дозволяють стверджувати, що найбільш впливовими компонентами, які зумовлюють прогностичну цінність визначення успішності професійної діяльності фахівців соціономічного профілю, є змістовний, рефлексивний і дієво-практичний блоки особистісно-професійного розвитку.

Забезпечення професійної успішності фахівців соціономічного профілю у представленій моделі передбачало з'ясування методологічних основ фахової підготовки і перепідготовки фахівців та визначення їх принципів, в якості яких виступали: принцип урахування індивідуально-типологічних і вікових особливостей, а також логіки професіогенезу (специфіки кожного з етапів становлення фахівця як суб'єкта професійної діяльності); принцип діалогізації; принцип інтеграції сучасних досягнень різних наукових галузей, практики професійної соціономічної діяльності; принцип розвитку рефлексивності, активності, ініціативності, відповідальності всіх учасників процесу на всіх його етапах; принцип варіативності (і в певній мірі регіональної обумовленості) профілів і змістовно-методичного базису підготовки та перепідготовки фахівців соціономічного профілю; принцип прогностичності (випереджального характеру) підготовки в контексті еволюції інституту соціального захисту і підтримки особистості в умовах сучасному соціуму.

Модель передбачала також проведення багатофакторного моніторингу результатів особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю в періоди навчання та самостійної професійної діяльності. Так, проведений відстрочений контроль самостійної професійної діяльності випускників закладів вищої освіти (учасників експерименту) підтвердив тенденцію успішності процесу їх особистісно-професійної адаптації ($p \leq 0,05$) та професійної діяльності і якості життя в цілому.

Виявлено, що актуалізації ресурсів особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю сприяють сучасні психотехнології (психологічно компетентне професійне консультування, коучинг, груповий психологічний тренінг, креативні техніки та розвиток творчості, методи транзактного аналізу та арт-терапії, поведінкові методи і техніки саморегуляції), задіяні в системі їх соціально-психологічного супроводу і спрямовані на профілактику професійного вигорання, негативної девіантності і деструктивних тенденцій.

Висновки. Розкрито соціально-психологічні ресурси особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю та параметри їх професійної успішності в умовах сучасного соціуму. Встановлено, що провідними ресурсами особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю є: в цінностях – самоактуалізація в творчості, в змісті – генеративність, тобто внутрішня мотивація особистості фахівця, яка визначає і підтримує процес його адаптації в професії і через професію, та показниками яких виступають такі деривати професійної успішності, як співвідношення самооцінок задоволеності діяльністю і реалізованістю у вигляді психологічного часу особистості. З'ясовано, що когнітивною та інструментальною основою процесу особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю є соціально-психологічна компетентність, яка забезпечує рефлексивний і конативний ресурси їх самозмінювання і самовдосконалення, зокрема в системі професійної підготовки та перепідготовки.

Показано, що актуалізації ресурсів особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю сприяють сучасні психотехнології (психологічно компетентне професійне консультування, коучинг, груповий психологічний тренінг, креативні техніки та розвиток творчості, методи транзактного аналізу та арт-терапії, поведінкові методи і техніки саморегуляції), задіяні в системі їх соціально-психологічного супроводу і спрямовані на профілактику професійного вигорання, негативної девіантності і деструктивних тенденцій.

Перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення проблеми особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю та її соціально-психологічних засад. Перспективи подальших наукових студій вбачаються у вивченні концептів особистісно-професійної адаптації фахівців інших професій; розробці тренінгових заходів з розвитку особистісно-професійної адаптації фахівців відповідно до різновиду їх професійної специфікації та з урахуванням вікового та гендерного аспектів; у пошуку шляхів оптимізації особистісно-

професійної адаптації фахівців у кризові періоди життя та на етапі вторинної професіоналізації особистості.

Література

1. Завацька Н.Є. Соціально-психологічні аспекти адаптації молоді до умов ринкової економіки: монографія / Під ред. Н.Є. Завацької..Севеодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. 228 с.
2. Литвиненко О.Д. Адаптаційний потенціал як система адаптивностей особистості / *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон. 2018. Т.1, Вип. 2. С. 74- 81.
3. Литвиненко О. Д. Психологічні особливості адаптаційного простору особистості [Lytvynenko O.D. Psychological features of adaptation space of a personality] / *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Issue: 26 (2). Co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2018. P. 321-325.

References

1. Zavatska N.Y. Sotsial'no-psykholohichni aspekty adaptatsiyi molodi do umov rynkovoyi ekonomiky: monohrafiya [Zavatska N.Y. Socio-psychological aspects of youth adaptation to market economy conditions: monograph]. Syevyeronets'k : Vyd-vo SNU im. V. Dalya, 2012. 228 p.
2. Lytvynenko O.D. Adaptatsiynny potentsial yak systema adaptyvnostry [Lytvynenko O.D. Adaptive potential as a system of adaptability] / *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu*. Seriya: Psykholohichni nauky Kherson. 2018. V.1, Issue. 2. P. 74- 81.
3. Lytvynenko O. D. Psykholohichni osoblyvosti adaptatsiynoho prostoru osobystosti [Lytvynenko O.D. Psychological features of adaptation space of a personality] / *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Issue: 26 (2). Co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications. Hamilton, ON, 2018. P. 321-325.

Zyharenko I.Ye.

RESOURCES OF PERSONAL AND PROFESSIONAL ADAPTATION OF HUMANS IN MODERN SOCIETY

The article reveals the socio-psychological resources of personal and professional adaptation of socionomists and the parameters of their professional success in modern society. It is established that the leading resources of personal-professional adaptation of socionomic specialists are: in values - self-actualization in creativity, in content - generativeness, ie internal motivation of the specialist's personality, which determines and supports the process of his adaptation in profession

and through profession. derivatives of professional success as a ratio of self-assessments of satisfaction with activities and realizations in the form of psychological time of the individual. It was found that the cognitive and instrumental basis of the process of personal and professional adaptation of socio-economic specialists is socio-psychological competence, which provides reflexive and conative resources of their self-change and self-improvement, in particular in the system of professional training and retraining.

It is shown that the actualization of resources of personal and professional adaptation of socio-economic specialists is facilitated by modern psychotechnologies (psychologically competent professional counseling, coaching, group psychological training, creative techniques and creativity development, methods of transactional analysis and art therapy, behavioral methods and techniques for self-regulation). system of their socio-psychological support and aimed at preventing burnout, negative deviance and destructive tendencies.

Key words: *personality, modern society, personal-professional adaptation, resources.*

Жигаренко Ігор Євгенович – кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2020 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО ПЕРЕДБАЧЕННЯ В УМОВАХ ЖИТТЄВИХ ЗМІН

ORCID: 0000-0001-9946-9113

У статті розкрито інтегровану соціально-психологічну програму розвитку антиципації особистості в умовах життєвих змін, побудовану на принципах взаємозв'язку, безперервної мінливості, динамічної рівноваги, необоротності, відносності, самоорганізації, експансії, структурування, ситуативної доцільності, та проведено диференціацію корекційно-розвивальних заходів з урахуванням онто-, соціо- та патогенезу досліджуваних.

Доведено значне зростання рівня особистісно-ситуативної, просторової, загальної антиципаційної спроможності у групах юнаків та молоді, підвищення у них інтернальності суб'єктивного контролю, загальної осмисленості життя, орієнтації на цілі й результативність життя та позитивний вплив цих змінних на прогностичну компетентність і рівень соціальної зрілості. За результатами апробації та впровадження програми визначено підвищення антиципаційної спроможності за її особистісно-ситуативною та загальною складовими; динамічності смислових систем на змістовному, структурному, ціннісному, функціональному рівнях; конструктивності життєвих стратегій та інтернальності, а також гнучкості копінг-поведінки досліджуваних у віці середньої та пізньої дорослості, що сприяло підвищенню їх психологічного благополуччя.

Проведена в межах програми корекційно-розвивальна робота дозволила збільшити рівень здатності до антиципування у осіб з проявами соціальної дезадаптації (відповідно до розглянутої нозології), що в підсумку позначилося на зростанні мотивації досягнення, активності життєвих стратегій; суттєвому зниженні показників дезінтеграції між цінністю і доступністю у різних життєвих сферах; поліваріантності прогнозування та планування перебігу подій, зокрема в умовах життєвих змін, та на покращенні їх соціального функціонування в цілому.

Ключові слова: психологія, соціологія, особистість, передбачення, антиципація, життєві зміни.

Постановка проблеми. У зв'язку з прискоренням темпу життя, швидкості соціально-економічних та політичних змін, а також зростанням емоційних, інформаційних навантажень і вимог до адаптаційних ресурсів особистості гостро постає проблема розвитку її здатності до антиципації. Антиципаційні здібності є невід'ємною характеристикою і відображають гнучкість й відносну стійкість біопсихосоціальної системи людини. Проте, дія стресогенних чинників, зокрема в умовах життєвих змін, може привести до спотворення антиципаційної спроможності особистості і, як наслідок, до порушень у складній багаторівневій системі організації її життєдіяльності та до розвитку психосоматичних декомпенсацій різного ступеня вираженості (Шаров, 2004).

Проблема антиципації в психології наразі є відносно маловивченою. У роботах найбільш авторитетних дослідників психології антиципації (І. Батраченко, А. Брушлинський, Д. Гібсон, Б. Ломов, В. Менделевич, У. Найссер, Л. Регуш, О. Сергієнко, Є. Сурков, І. Фейгенберг та ін.) реалізовані різні підходи до визначення і класифікації процесів антиципації і прогнозування, місця антиципації серед інших психічних процесів та у структурі діяльності людини.

Констатовано, що недостатньо сформовану здатність особистості передбачати хід подій і власну поведінку в різних життєвих ситуаціях вважають антиципаційною неспроможністю. При цьому з можливістю ймовірного прогнозування нерозривно пов'язують процес успішної соціальної адаптації особистості. Наголошується, що при низькому рівні антиципаційної спроможності людина виключає з антиципаційної діяльності небажані події і вчинки, орієнтуючись лише на бажані, демонструє моноваріантний тип прогнозування та стає невідповідною до складних життєвих ситуацій. У зв'язку з цим актуальним вбачається визначення основних діагностичних маркерів і результативно-змістовних характеристик антиципації особистості в умовах життєвих змін та розкриття соціально-психологічних засад оптимізації її розвитку (Лазурский, 2019).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема антиципації є актуальною в межах всієї психологічної науки. Поза вивчення передбачення, прогнозування, екстраполяції, випереджаючого відображення не розглядаються такі проблеми, як психологія сприйняття, творчості, мислення, діяльності. Саме в діяльності, як специфічній формі активності особистості, спостерігається зростання значення не тільки ціннісних установок, орієнтацій, мотивів, а й очікувань, домагань і, як наслідок, антиципації (Левченко, 2003).

Фундаментальність поняття антиципації у психології є добре усвідомленою (Т. Базилович, І. Батраченко, Б. Ломов, В. Менделевич, Г. Міськов, Л. Регуш, І. Савчин, О. Сергієнко, Є. Сурков та ін.). Розвитком

генетичного (З. Ковальчук, С. Максименко) та системно-інтегративного підходів в психології (Г. Балл, І. Данилюк, А. Коваленко, Л. Найдьонова); концепціями самосвідомості як чинника розвитку особистості (М. Боришевський, А. Кононенко, Ю. Швалб), адаптивності (І. Аршава, Ю. Бохонкова, Н. Завацька, Е. Носенко), теоріями вчинку (В. Роменець), суб'єктності (І. Попович, В. Татенко), життєвого вибору та життєтворчої активності особистості (О. Бершанська, Т. Титаренко, В. Ямницький) створені умови для подальшого вивчення цього феномену.

У науці докладно досліджені нейрофізіологічні, психофізіологічні основи антиципації (П. Анохін, І. Павлов, В. Русалов та ін.), роль антиципації у забезпеченні пізнавальних психічних процесів (А. Брушлинський, С. Рубінштейн, О. Тихомиров, І. Фейгенберг та ін.), значення антиципації у різних видах діяльності (В. Плохих, В. Русалов, Н. Смирнова та ін.), її зв'язок з життєвою компетентністю особистості (О. Рихальська, К. Шестопалова) (Рубинштейн, 2002).

Найбільш ґрунтовною роботою в межах загальної психології та історії психології є праця відомого українського вченого І. Батраченка щодо визначення загально-психологічних закономірностей розвитку антиципації людини.

Вчені все більше звертаються до визначення особливостей антиципації як у нормі, так і у патології. Є дослідження, присвячені вивченню впливу ймовірного прогнозування на етіопатогенез деяких нервово-психічних порушень (І. Абітов, Л. Ахмадуліна, Ч. Громова, В. Менделевич, С. Соловйова), прогностичних здібностей при органічних розладах (Т. Скиданенко), розладах особистості (Г. Узелевська), зокрема у осіб з різними рівнями схильності до ризикованої поведінки (А. Бунас).

Проте, незважаючи на досить широкий спектр робіт в даній проблемній області, питання онто-, соціо- та патогенетичних аспектів вивчення антиципації особистості, зокрема в умовах життєвих змін, та розробки концептуальних засад її розвитку потребують ґрунтовного наукового аналізу у соціально-психологічному вимірі.

Мета статті – розкрити психологічні та соціологічні вектори розвитку здатності особистості до передбачення в умовах життєвих змін.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Констатовано, що наразі вченими досліджено особливості перебігу пограничних (зокрема, невротичних) та психосоматичних розладів і артикульована важлива роль у їх виникненні та розвитку психотравмуючих ситуацій і особистісних особливостей. Визначено також чинники, що забезпечують успішну адаптацію особистості до мінливих умов життєдіяльності, в тому числі в умовах життєвих

змін (адаптаційний потенціал особистості, прогностична компетентність) (В. Бодров, Ю. Бохонкова, Н. Завацька, О. Литвиненко, А. Маклаков, В. Менделевич та ін.). У науковому доробку, присвяченому вивченню взаємозв'язку антиципації та розвитку невротичних розладів розкривається значення таких характеристик, як неконтрольованість ситуації (М. Селігман), неточність когнітивних уявлень (В. Абабков, М. Перре), неможливість прогнозувати ситуацію (В. Менделевич, Г. Носков, В. Соложенкін); наводиться антиципаційна концепція неврозогенезу (В. Менделевич). Разом із тим, визначення особливостей антиципації у осіб з розладами особистості, соматоформними та органічними психічними розладами потребує поглибленого емпіричного вивчення.

З цією метою для формування репрезентативної вибірки було залучено 232 респондента (124 жінки та 108 чоловіків), у яких визначалися розлади особистості (95 осіб), соматоформні розлади (83 особи), органічні психічні розлади (54 особи) та які різнилися за професійним, сімейним статусом. Обсяг вибірки був підібраний відповідно до умов дослідження за допомогою номотетичного та ідеографічного підходів. Контрольну групу склали 276 осіб (144 жінки та 132 чоловіка) без наявності таких розладів.

Визначено, що у формуванні зазначеного спектру розладів в розглянуті вікові періоди онтогенезу істотну роль відіграють психічні травми (смерть близьких – 27,6%; сімейні конфлікти – 42,2%; самотність – 32,3%; власне нездоров'я – 37,9%).

Встановлено, що перебіг розладів особистості та соматоформних розладів має зв'язок з порушенням антиципаційної діяльності. З'ясовано, що у осіб з зазначеними розладами всі показники антиципаційної спроможності мають більш низькі значення, ніж у респондентів контрольної групи ($\varphi=2,14$; $p\leq 0,01$), які відрізнялися сформованістю таких копінг-стратегій, як планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка ($p\leq 0,05$); прийняття відповідальності і самоконтроль ($p\leq 0,01$). Ними достовірно частіше, ніж респондентами експериментальних підгруп з розладами особистості та соматоформними розладами, використовується адаптивна копінг-стратегія оптимізму ($p\leq 0,05$). Поведінковий, емоційний і когнітивний блоки подолання також виявилися більш інтегрованими у контрольній групі. В цілому респондентам контрольної групи була притаманна адаптивна (функціональна) копінг-поведінка, яка відповідає адаптивним (базовим) копінг-стратегіям, спрямованим на розв'язання проблем. Отримані результати свідчать про те, що досліджувані контрольної групи, на відміну від респондентів з розладами особистості та соматоформними розладами, здатні передбачати складні життєві

ситуації, які можуть виникати в умовах життєвих змін, точно і адекватно планувати способи їх вирішення у часі ($p \leq 0,01$).

Показано, що соціально-психологічні особливості антиципації у осіб з розладами особистості супроводжуються спотвореннями прогностичної компетентності в цілому з порушенням опори на структуру минулого досвіду, моноваріантним типом прогнозування, зниженням антиципаційних здібностей і готовності прогнозувати ймовірність майбутніх подій за особистісно-ситуативним, часовим, просторовим параметрами ($p \leq 0,01$).

Констатовано, що прояви психологічного неблагополуччя у респондентів з розладами особистості пов'язані з дефіцитом стратегій подолання стресу. Досліджуваним була притаманна нестійка (ситуаційно обумовлена) копінг-поведінка, яка проявлялася в дисоціації між окремими особистісно-середовищними копінг-ресурсами, базисними копінг-стратегіями і нездатністю ефективно керувати своєю поведінкою. Виокремлено маркери уразливого стилю копінг-поведінки респондентів з розладами особистості, які є факторами ризику щодо поглиблення проявів їх соціальної дезадаптації і складають її симптомокомплекс: перевага копінг-стратегій конфронтації, уникнення; підвищений загальний рівень напруженості психологічних захистів; переважання в структурі механізмів психологічних захистів регресії, заміщення, використання яких призводить до ригідності копінг-поведінки, зміщуючи акцент з прогнозування та усвідомленого опанування на автоматизоване, несвідоме і відстрочене у часі реагування, спрямоване на зменшення психічної напруги, викликаной складною життєвою ситуацією в умовах життєвих змін.

Встановлено, що респондентам з соматоформними розладами, на відміну від респондентів з розладами особистості, притаманна схильність до поліваріантного прогнозу, тобто планування певної кількості можливих результатів події ($\varphi=1,59$; $p \leq 0,05$). Проте, вони роблять це неякісно, мало зважаючи на їх дійсну ймовірність, погано прогнозують соціальні ситуації і поведінку інших людей (як наслідок схильність до образ, розчарувань, криз, низька стресостійкість, які підсилюються у період життєвих змін).

Показано, що у досліджуваних з соматоформними розладами виявлено більш високі показники за копінг-стратегією втеча-уникнення ($\varphi=1,61$; $p \leq 0,05$), у порівнянні з контрольною групою респондентів, а також більш високі показники копінг-стратегій розгубленості та емоційної розрядки ($p \leq 0,05$), які вони використовують в якості способу вирішення проблеми; при цьому наявна негативна модальність спрямованості антиципації щодо сприятливого результату розв'язання складної життєвої ситуації ($\varphi=2,25$; $p \leq 0,01$). З'ясовано, що у осіб з зазначеними розладами спостерігається

достовірно більш висока, ніж у контрольній групі, вираженість таких видів психологічного захисту, як компенсація, регресія ($p \leq 0,01$), заміщення ($p \leq 0,05$), реактивне утворення та витіснення ($p \leq 0,01$). Показники такого механізму психологічного захисту, як проєкція, у респондентів з соматоформними розладами вище середніх значень, їм притаманні підозрілість, висока критичність. Однак, у цій групі зафіксована більша узгодженість між когнітивним, емоційним і поведінковим компонентами копінг-поведінки, а отже вона характеризується більшою адаптивністю і узгодженістю у порівнянні з копінг-поведінкою респондентів з розладами особистості ($\phi = 1,59$; $p \leq 0,05$).

Визначено, що кількість осіб з органічними психічними розладами з моноваріантним типом імовірнісного прогнозування у вікових підгрупах була достовірно вищою ($p \leq 0,01$) у порівнянні з кількістю осіб з іншими типами прогнозування. З'ясовано, що показники загальної, особистісно-ситуаційної і просторової антиципаційної спроможності у осіб з органічними психічними розладами значно нижче за відповідні показники респондентів контрольної групи ($\phi = 2,31$; $p \leq 0,01$), а зі збільшенням віку досліджуваних з зазначеними розладами показники просторової антиципаційної спроможності достовірно знижуються ($p \leq 0,05$). У осіб з органічними психічними розладами відзначається переважання самозахисного типу реагування у складних життєвих ситуаціях з екстрапунітивною спрямованістю реакцій і соціальною дезадаптацією ($p \leq 0,05$). При цьому у віці середньої зрілості самозахисний тип реагування зустрічається достовірно частіше у порівнянні з досліджуваними, які перебувають у віці пізньої дорослості ($p \leq 0,01$). Виявлено достовірний кореляційний зв'язок між самозахисним типом реагування і моноваріантним типом імовірнісного прогнозування ($r = 0,67$; $p \leq 0,05$). Для осіб з органічними психічними розладами була притаманна також пасивна (дисфункціональна) копінг-поведінка, пов'язана з переважанням пасивних копінг-стратегій і копінг-ресурсів ($p \leq 0,01$).

Аналіз результатів дослідження у гендерному вимірі показав, що особливістю граничних смислів жінок з органічними психічними розладами та антиципаційною неспроможністю є тенденція до низьких показників децентрації порівняно з контрольною групою ($\phi = 1,72$; $p \leq 0,04$). Для них характерна також тенденція до низьких значень за індексом негативізму порівняно з результатами контрольної групи ($\phi = 2,07$; $p \leq 0,01$). Контекстуально відповіді за методикою граничних смислів мають зв'язок із їх егоцентричною спрямованістю на отримання переваг від оточення, знецінення пошуку смислу повсякдення, орієнтування на ситуації тут і тепер. Для чоловіків з органічними психічними розладами також характерні граничні смисли з високим індексом негативізму. Для них притаманні й

низькі показники децентрації; при цьому контекстуально смисловий ланцюг відповідей чоловіків цієї групи має виражену спрямованість на знецінювання оточення та невдоволення динамікою життя; відповіді майже не містять переживань і смислів інших людей.

Отже, осіб з органічними психічними розладами відрізняють як низька антиципаційна спроможність (прогностична некомпетентність), так і зв'язок індексів децентрації граничних смислів з негативізмом як відмовою від активності, гомеостатична орієнтація на особистісному рівні життєдіяльності з негативним прогнозом стосовно очікувань наступності дій оточуючих. Вони відрізняються моторною незручністю і зазнають труднощі екстраполяції конкретного життєвого досвіду; ригідні і малоуспішні у передбаченні комунікативних ситуацій.

Отримані на емпіричному етапі дослідження дані щодо соціально-психологічних особливостей антиципації в онто-, соціо- та патогенезі були враховані при побудові інтегрованої соціально-психологічної програми її розвитку в умовах життєвих змін.

На формульовальному етапі дослідження експериментальну вибірку склали 72 респонденти різного віку з низькою антиципаційною спроможністю, які утворили експериментальні підгрупи (по 12 осіб у кожній з них), умовно названі «віковими» (I – учасники, які перебувають у юнацькому віці та у віці ранньої дорослості, II – у віці середньої, III – пізньої дорослості) та підгрупи, умовно названі «клінічними» (I – учасники з розладами особистості, II – з соматоформними розладами, III – з органічними психічними розладами). До контрольної вибірки увійшло 86 респондентів віком від 20 до 50 років, з яких 46 осіб – відзначалися наявністю зазначених розладів (всі досліджувані цієї вибірки також відрізнялися низькими показниками антиципаційної спроможності). Отже, експериментальна і контрольна вибірки була однорідними.

Розроблено інтегровану соціально-психологічну програму розвитку антиципації особистості в умовах життєвих змін, побудовану на принципах взаємозв'язку, безперервної мінливості, динамічної рівноваги, необоротності, відносності, самоорганізації, експансії, структурування, ситуативної доцільності, та проведено диференціацію корекційно-розвивальних заходів з урахуванням онто-, соціо- та патогенезу досліджуваних. Респонденти контрольної вибірки не були залучені до програмних заходів.

Напрямки корекційно-розвивальної роботи, задіяні у програмі з розвитку антиципації, були засновані на результатах проведеного теоретико-емпіричного дослідження соціально-психологічної обумовленості антиципації і ґрунтувалися на консультаційних та корекційних методах впливу на особистісні та соціально-

психологічні особливості, які зумовлюють негативну модальність антиципації, зокрема із застосуванням різних прийомів і технік корекції песимізму і розвитку оптимізму (А. Бек, М. Селігман, М. Снайдер та ін.), на ідеях представників екзистенційно-гуманістичного напрямку (С. Мадді, В. Франкл та ін.) про можливість розвитку ціннісно-сислової сфери особистості та сприяння її особистісному зростанню, розвитку адаптивних стратегій копінг-поведінки в умовах життєвих змін, використання яких може сприяти подоланню негативної модальності антиципації у спілкуванні та діяльності.

Встановлено, що вдосконалення антиципаційних здібностей при роботі з I віковою підгрупою можливе за допомогою вирішення прогностичних завдань у ході навчання, які передбачають побудову прогнозу; розвиток рефлексії у спілкуванні, сензитивності, комунікативної та соціально-перцептивної компетентності, соціального інтелекту, зокрема в ході активного соціально-психологічного навчання; тренінгу навичок прогнозування; моделювання процесу прогнозування в умовах проведення психологічних і психофізіологічних методик, кейс-стаді. Крім того, з цією метою у межах інтегрованої програми було задіяно адаптаційний та антиципаційний тренінги.

Особистісну складову готовності молоді I вікової підгрупи до розвитку антиципації і формування конструктивної поведінки в умовах життєвих змін складала емоційно-мотиваційний («Я відчуваю», «Я хочу»), когнітивно-оцінний («Я знаю») і поведінково-діяльнісний («Я роблю») компоненти готовності. Їх формують, з одного боку, предметні потреби молоді, пов'язані з включенням в первинні та інші контактні групи, з іншого боку, відповідні соціальні ситуації.

Знання механізмів захисної і копінг-поведінки, а також розуміння ролі індивідуальних відмінностей в стратегіях вирішення складних життєвих ситуацій було покладено в основу корекційно-розвивальної роботи, заснованій, зокрема, на позитивній інтеграції з учасниками II та III вікових експериментальних підгруп з метою підвищення їх прогностичної компетентності, орієнтації на поліваріантний прогноз розвитку подій в умовах життєвих змін та покращення показників психологічного і соціального благополуччя в цілому.

При диференціації програмних заходів за онто-, соціо- та патогенезом було враховано, що при вираженому самоконтролі в умовах життєвих змін учасникам II та III вікових підгрупи без проявів соціальної дезадаптації не властиво вдаватися до знецінення труднощів. При негативній модальності антиципації зменшувалася ймовірність використання ними емоційної копінг-стратегії оптимізму, і, навпаки, при оптимістичному погляді на труднощі спостерігалася менша вираженість дій, націлених на прогнозування щодо вирішення життєвих проблем. З'ясовано, що використання психологічних захистів регресії і

заміщення учасниками клінічних експериментальних підгруп, знижувало гнучкість їх копінг-поведінки і здатність до антиципації. Розвиток у них випереджаючого антиципування і адаптивних копінг-стратегій із застосуванням розроблених програмних заходів був націлений на збільшення гнучкості їх копінг-поведінки та розширення можливостей антиципації за всіма її складовими.

Показано, що особливості ймовірного прогнозування і антиципаційних параметрів психіки в період середньої та пізньої дорослості у учасників клінічних експериментальних підгруп було враховано при розробці антиципаційного тренінгу, а також у заходах психопрофілактичної роботи щодо попередження ускладнень у перебігу цих розладів з урахуванням особливостей їх антиципаційної діяльності. Робота проводилася в руслі когнітивної інтегрованої психокорекції з використанням технік трансактного аналізу (зокрема, складання егограм, робота з деконтамінації дорослого стану особистості), гештальттерапії, терапії нових рішень. Метою корекційно-розвивальних заходів було зміщення атрибуції відповідальності за своє життя і здоров'я на внутрішньоособистісну сферу учасників груп. Технічно це досягалося послідовною конфронтацією пасивної позиції учасника у проблемній області після встановлення робочого альянсу і перевизначенням його позиції до тих пір, поки вона не буде відображати метастратегію досягнення.

При роботі з досліджуваними клінічних експериментальних підгруп була застосована також копінг-психотерапія, соціально підтримуюча система якої слугувала потужним компенсаторним фактором. Стратегічне завдання цього виду психотерапії вбачалося у розвитку і (або) модифікації копінг-ресурсів таким чином, щоб учасники в результаті психотерапевтичного впливу виявилися здатними сконструювати на їх основі ефективні копінг-стратегії, що дозволяло відновити баланс між вимогами соціального середовища і ресурсами, які їх задовольняють, і підвищити рівень антиципаційної спроможності в цілому.

З'ясовано, що проведена корекційно-розвивальна робота, яка реалізувалася за допомогою застосування технік розвитку прогностичних здібностей з учасниками I вікової підгрупи дозволила підвищити мотивацію досягнення ($T=69,0$; $p=0,003$), ступінь інтерналізації локусу контролю ($T=97,00$; $p=0,001$) і тим самим сприяла їх особистісній активності та розвитку основних складових антиципаційної спроможності, за показниками яких зафіксовані статистично значущі позитивні зміни (зокрема, за особистісно-ситуативною ($T=284,50$; $p=0,000$), просторовою ($T=269,50$; $p=0,007$), загальною ($T=228,50$; $p=0,001$)).

Доведено значне зростання рівня загальної ($T=347,00$; $p=0,005$) та особистісно-ситуативної ($T=408,00$; $p=0,009$) антиципаційної спроможності респондентів II вікової підгрупи. Оцінка ефективності реалізованої інтегрованої соціально-психологічної програми розвитку антиципації показала виражене покращення загальної прогностичної компетентності учасників III вікової підгрупи ($T=139,00$; $p=0,014$). Позитивним і показовим ефектом змін стало також статистично значуще підвищення динамічності смислових систем на змістовному, структурному, ціннісному, функціональному рівнях ($p\leq 0,05$) та інтернальності локусу контролю за підшкалами загальної інтернальності, інтернальності в сфері досягнень, невдач, і відповідальності за своє здоров'я у II та III вікових підгрупах учасників (в середньому на 7,6-8,7% за цими шкалами).

Результативність антиципаційного тренінгу, спрямованого на розвиток прогностичної та комунікативної компетентності досліджуваних зазначених підгруп підтверджується також вибором більшістю учасників поліваріантного типу прогнозування ($T=139,00$; $p=0,014$). Зауважимо, що підвищення ступеня інтернальності учасників підвищує мотивацію досягнення, що в підсумку збільшує активність їх життєвої стратегії, сприяє використанню адаптивних стратегій копінг-поведінки та багатоваріантного прогнозування в умовах життєвих змін.

Статистично значуща позитивна динаміка була отримана у клінічних підгрупах учасників, зокрема у перерозподілі метастратегії у бік мотивації досягнення ($T=94,00$; $p=0,001$). При оцінці прогнозування можливих варіантів результату подій в умовах життєвих змін більшість респондентів (66,7%) змогли змодельовати наслідки розвитку складних життєвих ситуації і прийняти правильні рішення для їх нейтралізації та конструктивного розв'язання. Відбулося статистично значуще зниження показників дезінтеграції між цінністю і доступністю у різних життєвих сферах ($p\leq 0,05$). З розширенням антиципаційних здібностей та індивідуального репертуару способів вирішення складних життєвих ситуацій співвідношення опанувальних і захисних стратегій в умовах життєвих змін зазнало перерозподілу у бік переважання перших за рахунок адекватного емоційного самосприйняття і сприйняття оточуючих, а також готовності до співпраці. Вказані зміни у більшому ступені були притаманні досліджуваним з соматоформними розладами.

За результати діагностичних зрізів у контрольній вибірці, учасники якої не залучалися до програмних заходів, статистично значущої динаміки у розвитку їх антиципації та підвищенні показників прогностичної компетентності не зафіксовано.

Отже, інтегрована соціально-психологічна програма розвитку антиципації особистості, побудована з урахуванням її онто-, соціо- та патогенезу, є дієвим засобом розвитку всіх складових антиципаційної спроможності (особистісно-ситуативної, просторової, хроноритмологічної, загальної); вона забезпечувала формування поліваріантного типу прогнозування в умовах життєвих змін та сприяла цілеспрямованому плануванню, побудові й перетворенню власних дій, вчинків відповідно до змінюваного життєвого контексту та розвинутих можливостей антиципування.

Висновки. Визначено соціально-психологічну специфіку антиципації особистості в умовах життєвих змін у патогенезі. З'ясовано, що у осіб з розладами особистості соціально-психологічні особливості антиципації супроводжуються спотвореннями антиципаційної діяльності в цілому, порушенням опори на структуру минулого досвіду з моноваріантним типом прогнозування, зниженням антиципаційних здібностей і готовності прогнозувати ймовірність майбутніх подій за особистісно-ситуативним, часовим, просторовим параметрами. Встановлено, що схильність до поліваріантного типу прогнозування, тобто планування великої кількості можливих результатів події, найбільш притаманні при пограничних (соматоформних) розладах особистості. При цьому такий прогноз робиться неякісно, без уваги на ймовірність подій, без передбачення і врахування соціальних ситуацій і поведінки інших людей (як наслідок схильність до образ, розчарувань, криз, низька стресостійкість, які підсилюються в умовах життєвих змін). Виявлено, що осіб з органічними психічними розладами відрізняли як низька антиципаційна спроможність (прогностична некомпетентність), так і зв'язок індексів децентрації граничних смислів з негативізмом, як відмовою від активності, гомеостатична орієнтація на особистісний рівень життєдіяльності з негативним прогнозом стосовно очікувань наступності дій оточуючих; моторна незручність і труднощі в екстраполяції конкретного життєвого досвіду; ригідність й малоуспішність у передбаченні комунікативних ситуацій.

Розроблено інтегровану соціально-психологічну програму розвитку антиципації особистості в умовах життєвих змін, побудовану на принципах взаємозв'язку, безперервної мінливості, динамічної рівноваги, необоротності, відносності, самоорганізації, експансії, структурування, ситуативної доцільності, та проведено диференціацію корекційно-розвивальних заходів з урахуванням онто-, соціо- та патогенезу досліджуваних.

Доведено значне зростання рівня особистісно-ситуативної, просторової, загальної антиципаційної спроможності у групах юнаків та молоді, підвищення

у них інтернальності суб'єктивного контролю, загальної осмисленості життя, орієнтації на цілі й результативність життя та позитивний вплив цих змінних на прогностичну компетентність і рівень соціальної зрілості. За результатами апробації та впровадження програми визначено підвищення атиципаційної спроможності за її особистісно-ситуативною та загальною складовими; динамічності смислових систем на змістовному, структурному, ціннісному, функціональному рівнях; конструктивності життєвих стратегій та інтернальності, а також гнучкості копінг-поведінки досліджуваних у віці середньої та пізньої дорослості, що сприяло підвищенню їх психологічного благополуччя.

Проведена в межах програми корекційно-розвивальна робота дозволила збільшити рівень здатності до антиципування у осіб з проявами соціальної дезадаптації (відповідно до розглянутої нозології), що в підсумку позначилося на зростанні мотивації досягнення, активності життєвих стратегій; суттєвому зниженні показників дезінтеграції між цінністю і доступністю у різних життєвих сферах; поліваріантності прогнозування та планування перебігу подій, зокрема в умовах життєвих змін, та на покращенні їх соціального функціонування в цілому.

Література

1. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / под ред. М.Я. Басова, В.Н. Мясичева. М.: Изд-во Юрайт, 2019. 274 с.
2. Левченко Е.В. История и теория психологии отношений / Отв. ред. А.А. Крылов. СПб.: Алтейя, 2003. 312 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. 720 с.
4. Шаров А.С. Психология переживания: природа, механизмы, феномены. *Мир психологии*. 2004. №1 (37). С. 214–226.

References

1. Lazurskij A.F. (2019). *Klassifikaciya lichnostej / pod red. M.Ya. Basova, V.N. Myasishheva [Classification of individuals]*. М.: Izd-vo Yurajt. 274 s. [in Russian].
2. Levchenko E.V. (2003). *Istoriya i teoriya psixologii otnoshenij [History and theory of relationship psychology]* / Отв. ред. А. А. Крылов. SPb.: Aletejya, 312 s. [in Russian].
3. Rubinshtejn S.L. (2002). *Osnovy` obshhej psixologii [Foundations of general psychology]*. SPb.: Piter, 720 s. [in Russian].

4. Sharov A.S. (2004). Psixologiya perezhivaniya: priroda, mexanizmy, fenomeny` [Psychology of experience: nature, mechanisms, phenomena]. *Mir psixologii*. 2004. №1 (37). S. 214–226.[in Russian].

Zavatsky V.Yu.

PSYCHOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL VECTORS OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY ABOUT FORECASTING IN THE CONDITIONS OF LIFE CHANGES

The article reveals an integrated socio-psychological program for the development of anticipation of the individual in life, built on the principles of interconnection, continuous variability, dynamic equilibrium, irreversibility, relativity, self-organization, expansion, structuring, situational expediency, and differentiation of corrective measures. taking into account the onto-, socio- and pathogenesis of the subjects.

A significant increase in the level of personal-situational, spatial, general anticipatory ability in groups of young people and youth, increase in their internality of subjective control, general meaningfulness of life, focus on goals and effectiveness of life and the positive impact of these variables on prognostic competence and social maturity . According to the results of approbation and implementation of the program, the increase of attachment capacity is determined by its personal-situational and general components; dynamics of semantic systems at the content, structural, value, functional levels; constructive life strategies and internality, as well as the flexibility of coping behavior of the subjects in middle and late adulthood, which helped to increase their psychological well-being.

The correctional and developmental work carried out within the program allowed to increase the level of anticipation ability in persons with manifestations of social maladaptation (according to the considered nosology), which ultimately affected the growth of achievement motivation, activity of life strategies; significant reduction of disintegration between value and accessibility in various spheres of life; multivariate forecasting and planning of events, in particular in the context of life changes, and to improve their social functioning in general.

Key words: *psychology, sociology, personality, prediction, anticipation, life changes.*

Завацький Вадим Юрійович – доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєвєродонецьк.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2020 р.

ЕМОЦІЙНІ СТАНИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС НАВЧАЛЬНИХ ЗАНЯТЬ

ORCID: 0000-0002-6672-4701

Актуальність проблеми обумовлена необхідністю покращення емоційних станів здобувачів вищої освіти. Мета статті – розкрити особливості емоційних станів здобувачів вищої освіти під час навчальних занять. Ми припускаємо, що емоційні стани здобувачів відрізняються залежно від форми навчального заняття. Використано методи теоретичного аналізу сучасних досліджень щодо емоційних станів здобувачів, психодіагностична методика «САН: самопочуття, активність, настрій» (В.О. Доскін, Н.О. Лаврентьєва, В.Б. Шарай, М.П. Мирошников), методи кількісної оцінки даних за допомогою пакету STATISTICA 12. Представлено та проаналізовано результати емпіричного дослідження основних складових емоційного стану здобувачів – самопочуття, активності, настрою. Проведено порівняння показників самопочуття, активності та настрою у здобувачів вищої освіти на лекційному, семінарському і лабораторному заняттях за допомогою тесту Фрідмана. Виявлено, що емоційні стани здобувачів вищої освіти під час різних видів навчальної діяльності мають неоднорідний характер. Визначено, що на семінарських заняттях здобувачі мають знижені показники настрою і самопочуття, ніж на лекційних та лабораторних навчальних заняттях. Виявлено більш високі показники вираженості активності у здобувачів спостерігаються на лабораторних заняттях. Доведено, що показники самопочуття мають низькі значення під час лекційних занять. Емоційний стан здобувачів вищої освіти під час лекційних занять характеризується як забарвлений негативними психічними станами, такими, як втомленість, безсилля, але присутній оптимізм стосовно подальшої навчальної роботи. Емоційний стан здобувачів вищої освіти під час семінарських занять вирізняється напруженістю, втомою, виснаженням. Емоційний стан здобувачів вищої освіти під час лабораторних занять характеризується бадьорістю, працездатністю, активністю, захопленістю процесом навчання, задоволеністю практичними результатами. Наведені матеріали дозволяють по-новому поглянути на особливості емоційних станів здобувачів вищої освіти під час різних видів навчальних занять.

***Ключові слова:** емоційний стан, лекційне заняття, семінарське заняття, лабораторне заняття, самопочуття, активність, настрій.*

Постановка проблеми. Проблема емоційних станів здобувачів вищої освіти актуальна у психології, оскільки в цих станах відбиваються потреби суб'єкта навчально-професійної діяльності та можливості їх задоволення з боку особистості. Діяльність здобувача, спрямована на здобуття фахових компетентностей, наповнена емоційними переживаннями різної модальності. Здобувач, залежно від індивідуальних особливостей психіки, випробовує певні емоційні стани під час різних видів навчальної діяльності. Усвідомлення особливостей емоційних станів дозволяє зрозуміти структуру психоемоційного стану, виділити фактори домінування психічних проявів під час різних форм навчальних занять. Саме зміни емоційних станів залежно від виду діяльності зумовлює широке поле наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним з вчених, хто першим дослідив емоційні явища як один із психологічних феноменів, був У. Джемс. Він виокремив дві групи феноменів: фізіологічні та психологічні. Психологічні феномени він назвав станами (Душка, 2013). Саме про те, що емоції необхідно досліджувати як стани, зазначав Н. Д. Левітов (Утлик, 2017). Емоції є невід'ємною складовою емоційних станів. Емоційні стани розглядаються як окрема група емоційних явищ, що складається з емоційних реакцій, емоційних станів і емоційних відношень (Лисенкова, 2018).

На сьогодні емоційні компоненти у структурі різних видів навчальної діяльності недостатньо досліджені. Велика кількість психологів вивчала психічні стани стресу під час виконання складної навчальної діяльності, екзамену тощо. Вивчались динамічні прояви психічних станів під час лекційного і семінарського заняття (Кузнецов, Фоменко, Кузнецов, 2015), особливості впливу саморегуляції на емоційні стани здобувачів (Kärner, Kögler, 2016), протилежні емоції як предиктори успішності студентів (Pulido Acosta, Herrera Clavero, 2019).

Мета статті – розкрити особливості емоційних станів здобувачів вищої освіти під час навчальних занять. Ми припускаємо, що емоційні стани здобувачів відрізняються залежно від форми навчального заняття. Це передбачає психодіагностичне дослідження самопочуття, активності, настрою як складових психоемоційного стану, що виявляються під час лекційного, семінарського і лабораторного занять.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Матеріалом дослідження є результати психологічної діагностики психоемоційного стану вибірки здобувачів вищої освіти віком від 18 до 55 років. Використана методика

«САН: самопочуття, активність, настрої» (В.О. Доскін, Н.О. Лаврентьєва, В.Б. Шарай, М.П. Мирошников). Вона спрямована на дані самосвідомості досліджуваних. Основними методологічними принципами, на якому базується дослідження емоційних станів здобувачів, є принцип діяльнісного підходу і принцип особистісної обумовленості психічних явищ. Основні складові емоційного стану здобувачів – самопочуття, активність, настрої – характеризуються полярними шкалами, між якими існують проміжні значення, що створюють континуальну послідовність (Барканова, 2009).

Обробка даних проводилась за допомогою пакету STATISTICA 12.

Проведене порівняння показників самопочуття, активності та настрою у здобувачів вищої освіти на лекційному, семінарському і лабораторному заняттях за допомогою тесту Фрідмана (FriedmanTest), що призначений для випадку наявності більше, ніж двох залежних вибірок, і базується на рангових послідовностях, що будуються для значень усіх змінних за досліджуваною методикою (Бююль, Цефель, 2005).

В табл. 1 представлені результати дослідження самопочуття здобувачів вищої освіти під час різних видів навчальних занять.

Таблиця 1

Загальні показники самопочуття здобувачів на лекційному, семінарському і лабораторному навчальних заняттях

Самопочуття		
	Середнє значення	Стандартне відхилення
Лекційне заняття	3,751295	0,714661
Семінарське заняття	3,492228	0,621818
Лабораторне заняття	4,419689	0,725306

При цьому, $\chi^2 = 127,6970, df=2, p \leq 0,000$.

Загальний показник самопочуття здобувачів вищої освіти на лекційному занятті трохи нижчий, ніж середнє значення згідно з даними авторів методики САН. Здобувачі здебільшого випробовують відчуття втомленості, розсіяності, безсилля, «розбитості».

Загальний показник самопочуття здобувачів на семінарському занятті нижчий, ніж середнє значення згідно з даними авторів методики САН. Здобувачі відчувають себе не дуже добре на семінарі, випробовують слабкість, стан «розбитості», млявості, відчувають, що у них немає сил, випробовують велике напруження під час навчального заняття, виснаження, втому.

Загальний показник самопочуття здобувачів на лабораторному занятті трохи вищий, ніж середнє значення згідно з даними авторів методики САН.

Результати загальних показників самопочуття здобувачів на лекційному, семінарському і лабораторному навчальних заняттях представлені в графічному вигляді на рис. 1.

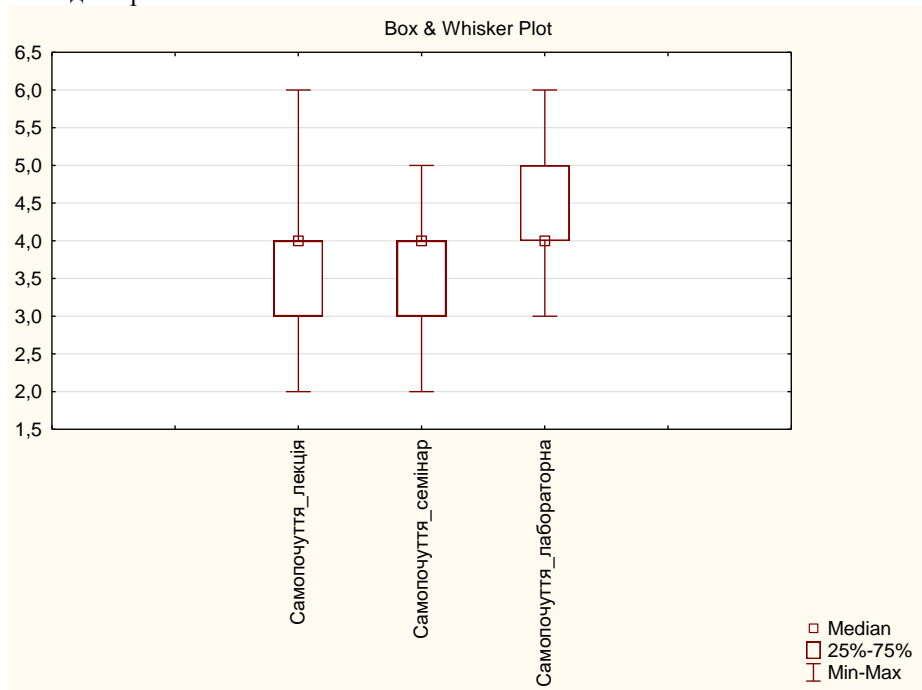

Рис.1. Графічне представлення результатів загальних показників самопочуття здобувачів на лекційному, семінарському і лабораторному навчальних заняттях

У здобувачів під час лабораторного заняття спостерігається стабільний емоційний стан, не забарвлений негативними емоціями. Вони відчувають себе сильними, здатними вирішити складні навчальні завдання, працездатними, «свіжими», бадьорими, витривалими.

В табл. 2 представлені результати дослідження активності здобувачів вищої освіти під час різних видів навчальних занять.

Загальний показник активності здобувачів вищої освіти на лекційному занятті трохи нижчий, ніж середнє значення згідно з даними авторів методики САН. Здобувачі пасивні, малорухливі, бездіяльнісні, повільні, неуважні,

відчувають байдужість, сонливість, не хочуть працювати під час навчального заняття, випробовують труднощі, пов'язані з процесами міркування.

Таблиця 2

Загальні показники активності здобувачів на лекційному, семінарському і лабораторному навчальних заняттях

Активність		
	Середнє значення	Стандартне відхилення
Лекційне заняття	3,844560	0,820749
Семінарське заняття	4,445596	0,956553
Лабораторне заняття	4,953368	0,663719

При цьому, $\chi^2 = 144,5838, df=2, p \leq 0,000$.

Результати загальних показників активності здобувачів на лекційному, семінарському і лабораторному навчальних заняттях представлені в графічному вигляді на рис. 2.

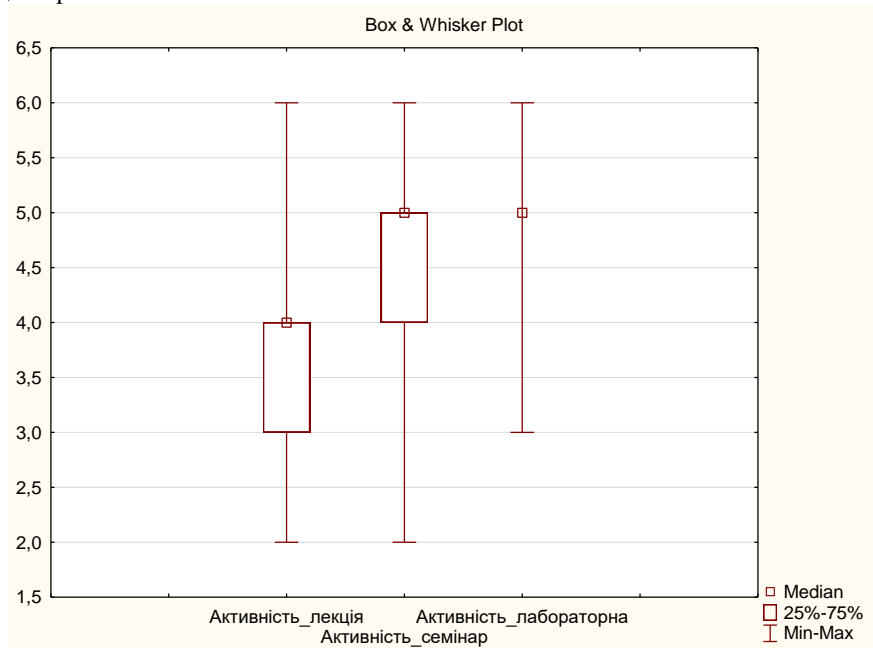

Рис.2. Графічне представлення результатів загальних показників активності здобувачів на лекційному, семінарському і лабораторному навчальних заняттях

Загальний показник активності здобувачів на семінарському занятті трохи вищий, ніж середнє значення згідно з даними авторів методики САН. Здобувачі активні, швидко переключають власну увагу з одного виду діяльності на інший, відчують захопленість і схвильованість, випробовують стан збудженості, витривалості.

Загальний показник активності здобувачів на лабораторному занятті значно вищий, ніж середнє значення згідно з даними авторів методики САН. Здобувачі під час лабораторного заняття схвильовані, уважні, відчують себе активними, рухливими, виконують багато різних видів діяльності, випробовують захопленість ходом діяльності, хочуть працювати на лабораторному занятті.

Загальний показник настрою здобувачів вищої освіти на лекційному занятті трохи вищий, ніж середнє значення згідно з даними авторів методики САН. У здобувачів спостерігається гарний настрій, вони веселі, життєрадісні, щасливі, задоволені, випробовують спокій, оптимізм, сповнені надією на краще.

Загальний показник настрою здобувачів на семінарському занятті трохи нижчий, ніж середнє значення згідно з даними авторів методики САН. Здобувачі мають поганий настрій, похмурі, песимістично налаштовані на навчальнє заняття, відчують сум, стурбованість, незадоволеність, розчарування.

В табл. 3 представлені результати дослідження настрою здобувачів вищої освіти під час різних видів навчальних занять.

Таблиця 3

Загальні показники настрою здобувачів на лекційному, семінарському і лабораторному навчальних заняттях

Настрій		
	Середнє значення	Стандартнє відхилення
Лекційнє заняття	4,559585	0,762277
Семінарськє заняття	3,621762	0,944801
Лабораторнє заняття	4,663212	0,787628

При цьому, $\chi^2 = 141,8295, df=2, p \leq 0,000$.

Загальний показник настрою здобувачів на лабораторному занятті значно вищий, ніж середнє значення згідно з даними авторів методики САН, і трохи вищий, ніж на лекційному занятті. Здобувачі під час лабораторного заняття веселі, захоплені навчальними завданнями, у гарному настрої, відчують себе щасливими, життєрадісними, спокійними, оптимістичними, задоволеними, сповненими надіями на краще.

Результати загальних показників настрою здобувачів на лекційному, семінарському і лабораторному навчальних заняттях представлені в графічному вигляді на рис. 3.

Емоційні стани здобувачів вищої освіти під час різних видів навчальної діяльності мають неоднорідний характер. Виявлено, що на семінарських заняттях здобувачі мають знижені показники настрою і самопочуття, ніж на лекційних та лабораторних навчальних заняттях. Більш високі показники вираженості активності у здобувачів спостерігаються на лабораторних заняттях. Показники самопочуття мають низькі значення під час лекційних занять.

Емоційний стан здобувачів вищої освіти під час лекційних занять в цілому характеризується як забарвлений негативними психічними станами, такими, як втомленість, безсилля, але присутній оптимізм стосовно подальшої навчальної роботи. Здобувачі не докладають зусиль на лекційному занятті, відчують сонливість. Досліджувані відмічають власну пасивність.

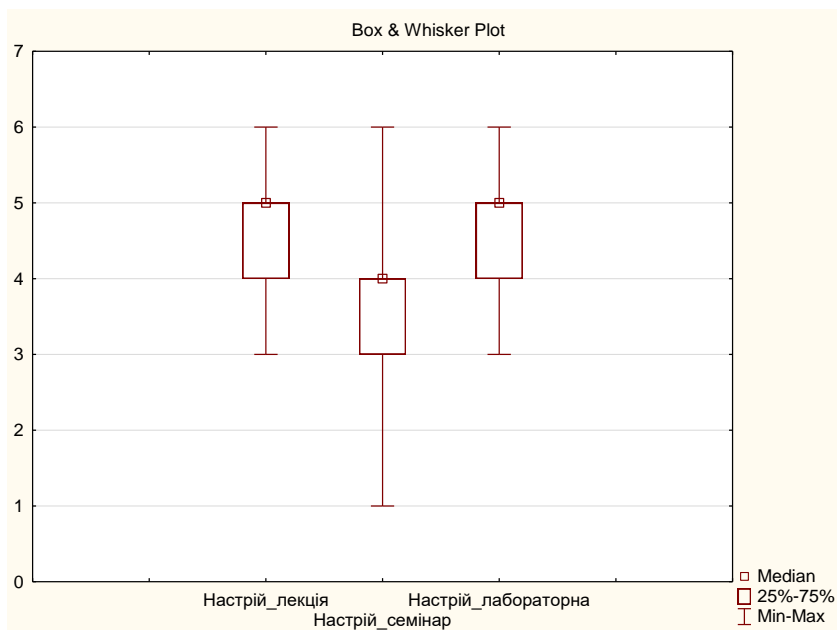

Рис.3. Графічне представлення результатів загальних показників настрою здобувачів на лекційному, семінарському і лабораторному навчальних заняттях

В окремих випадках їх самопочуття носить негативний характер. Можна припустити, що це явище пов'язане з низькою активністю здобувачів на лекційному занятті. Викладачами не враховується провідний тип сприйняття інформації.

Здобувачі не залучаються до активного обговорення проблемних питань під час навчального заняття. Не достатньо застосовуються наочність, різні форми проведення лекційних занять, диспути, діалог, конференція тощо.

Викладачі мало уваги приділяють інтерактивним формам навчання. Якщо викладач протягом усієї лекції тільки відтворює інформацію, що необхідно засвоїти здобувачам, вони гублять інтерес до навчального заняття, відчувають байдужість, не проявляють активності. Емоційний стан здобувачів вищої освіти під час семінарських занять вирізняється напруженістю, втомою, виснаженням. Вони одночасно і схвильовані, і захоплені ходом навчального заняття, відчувають стурбованість і незадоволені власним психоемоційним станом. Вони можуть хвилюватись стосовно правильності своєї відповіді, оцінок або сумніватися стосовно достатнього обсягу своїх знань. Семінарське заняття в порівнянні з іншими формами навчальної діяльності вимагає від здобувачів вищої освіти досить високого рівня самостійності – вміння працювати з декількома джерелами, порівнювати, аналізувати, робити узагальнення й висновки, висувати наукові припущення. Зазвичай навчальна робота на семінарському занятті характеризується великою інтенсивністю, різними формами проведення семінару і різноманітними формами контролю. З боку викладача застосовуються інтерактивні форми семінарського заняття: дискусії, «круглі столи», ділові й рольові ігри, «прес-конференції», «наукові конференції». Кожна з цих форм роботи має специфічні функції, власну методику підготовки, організації та проведення. Семінарське заняття потребує від здобувачів постійної уваги, здатності увесь час переключати її з одного виду діяльності на інший, великої роботи усіх пізнавальних психічних процесів, особливо, пам'яті і мислення. Здобувачі виявляють активність на семінарському занятті але у деяких з них в індивідуальних показниках активність характеризується низькими значеннями. Вони випробовують під час семінарських занять песимізм, сум, незадоволеність результатами власної навчальної діяльності. Це може свідчити про те, що деякі з них намагаються «відсидити» навчальне заняття, не зацікавлені брати участь у групових дискусіях, мають низьку внутрішню мотивацію до навчання.

Емоційний стан здобувачів вищої освіти під час лабораторних занять характеризується бадьорістю, працездатністю, активністю, захопленістю процесом навчання, задоволеністю практичними результатами. Здобувачам цікаво проявляти себе на лабораторному занятті та застосовувати власні

теоретичні знання на практиці. Під час лабораторних занять здобувачі вищої освіти займаються самостійною науково-практичною діяльністю по відношенню до конкретного завдання. Лабораторне заняття як один з видів практичних занять є ланкою між поглибленим теоретичним знанням, базисною методологічною роботою здобувачів на лекційних і семінарських заняттях і застосуванням отриманих знань на практиці. Ці заняття вдало поєднують елементи теоретичного дослідження і практичної роботи. Виконуючи лабораторні роботи, проводячи власні теоретико-практичні дослідження, здобувачі краще засвоюють навчальний матеріал, оскільки відбувається з'єднання теорії та практики, що сприяє розвитку та засвоєнню компетентностей, необхідних майбутнім фахівцям.

Одним з напрямів психологічної роботи з покращення емоційного стану здобувачів під час навчальних занять є психокорекційна робота, спрямована на здатність здобувачів керувати власним психоемоційним станом. Завданнями такого виду роботи слугуватимуть засвоєння техніки рефлексивного активного слухання, зняття емоційної напруги, усвідомлення різниці між власним внутрішнім світом і внутрішнім світом іншої людини, що виражається в особливостях сприйняття, емоційних переживаннях, мотивації поведінки. Прикладами вправ, що можуть вирішити поставлені завдання, є:

1) «Мудрий слухач». Мета вправи – відпрацювати техніки активного слухання. Обладнання – картки з яким-небудь висловлюванням. Кожний учасник одержує картку з яким-небудь висловлюванням, яке він читає своєму сусідові ліворуч. Сусід ліворуч відповідає йому, використовуючи техніки активного слухання. Якщо комусь з учасників складно відповісти, група допомагає йому. Обговорення: учасники висловлюються із приводу своїх відчуттів, які вони одержали як у ролі того, хто говорить, так і в ролі слухача. Зразки карток: 1. Вибач, я тебе вчора не попередила. Не знаю навіть, говорити чи ні. Ні, мабуть, не буду. Потім як-небудь. 2. Ну, мені вам нема чого розповісти. Дитина як дитина. Проблем немає. 3. Я сьогодні про таке дізналась! Тобі краще не знати цього. Усе, мовчу;

2) «Гра-Вітання». Мета – зняття емоційної напруги учасників, об'єднання групи. Усі учасники стоять у колі. Перший учасник говорить: «Доброго дня. Я – Таня. Я сьогодні ось така» (показує свій стан мімікою, жестами). Уся група говорить: «Доброго дня, Таню. Таня сьогодні ось така» - і повторює жести, міміку Тані. Коли всі учасники проговорять привітальні слова, всі разом говорять: «Доброго дня!»;

3) «Біллз про права». Мета – придбання навичок аналізу причин поведінки дитини, виходячи з позиції дитини. Обладнання: аркуші паперу, ручки, дошка, крейда. Група ділиться на 2 підгрупи. Одна підгрупа представляє

дітей, а друга – батьків. Завдання кожної групи полягає в складанні списку своїх прав. Після того, як кожна група закінчує підготовку свого списку прав, «батьки» і «діти» починають по черзі пред'являти ці права один одному, причому кожне право може бути внесене в остаточний список тільки тоді, коли воно прийняте іншою стороною. Кожна сторона має можливість відхилити якесь право або наполягати на його зміні. Тренер регулює дискусію і вішає прийняті обома сторонами права на дошку. Обговорення: Які почуття ви випробовували під час складання списку прав? Що ви відчуваєте зараз?

У наступних дослідженнях у якості наукових розвідок ставимо завдання звернути увагу на емоційні стани викладачів під час проведення лекційних, семінарських і лабораторних занять. Цікаво дослідити, наскільки вони співпадають або вирізняються від психоемоційних станів здобувачів, виявити фактори, що впливають на сприйняття навчального заняття.

Висновки.

1. Емоційні стани – група емоційних явищ, що складається з емоційних реакцій, емоційних станів і емоційних відношень.

2. Емоційні стани здобувачів вищої освіти під час різних видів навчальної діяльності мають неоднорідний характер. Виявлено, що на семінарських заняттях здобувачі мають знижені показники настрою і самопочуття, ніж на лекційних та лабораторних навчальних заняттях. Більш високі показники вираженості активності у здобувачів спостерігаються на лабораторних заняттях. Показники самопочуття мають низькі значення під час лекційних занять.

3. Завданнями психокорекційної роботи, спрямованої на здатність керувати здобувачами власним психоемоційним станом, є засвоєння техніки рефлексивного активного слухання, зняття емоційної напруги, усвідомлення різниці між власним внутрішнім світом і внутрішнім світом іншої людини, що виражається в особливостях сприйняття, емоційних переживаннях, мотивації поведінки.

Література

1. Барканова О. В. Методики діагностики емоціональної сфери: психологический практикум. Красноярск: Литера-принт, 2009. 237 с.

2. Бююль А., Цефель П. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей. Санкт-Петербург: ДиаСофтЮп, 2005. 608 с.

3. Душка А. Л. Генезис и виды проявления эмоций. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2013. 18 (4). С.85-93.

4. Кузнецов М. А., Фоменко К. І., Кузнецов О. І. Психічні стани студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності. Харків: ХНПУ, 2015. 338 с.

5. Лисенкова І. П. Аналіз проблеми розвитку емоційної сфери дітей у психолого-педагогічній літературі. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: «Психологічні науки»*. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. № 1 (9). С. 139-150.

6. Утлик Э. П. Психология Н. Д. Левитова сегодня. *Вестник Московского государственного областного университета*. 2017. № 3. С. 2-16.

7. Kärner T., Kögler K. Emotional states during learning situations and students' self-regulation: process-oriented analysis of person-situation interactions in the vocational classroom. *Empirical Research in Vocational Education and Training*. 2016. №8 (12).

8. Pulido Acosta F., Herrera Clavero F. Estados emocionales contrapuestos como predictores del rendimiento académico en secundaria. *Revista de Investigación Educativa*, 2019. №37(1). Pp. 93-109.

References

1. Barkanova O. V. (2009). Metodiki diagnostiki emotsional'noy sfery: psikhologicheskiiy praktikum. Krasnoyarsk: Litera-print [in Russian].

2. Byuyul' A., Tsefel' P. (2005). SPSS: iskusstvo obrabotki informatsii. Analiz statisticheskikh dannykh i vosstanovleniye skrytykh zakonomernostey. Sankt-Peterburg: DiaSoftYup [in Russian].

3. Dushka A. L. (2013). Genezis i vidy proyavleniya emotsiy. *Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Psykholohiya*. 18 (4), 85-93 [in Russian].

4. Kuznyetsov M. A., Fomenko K. I., Kuznetsov O. I. (2015). Psykhichni stany studentiv u protsesi navchal'no-piznaval'noyi diyal'nosti. Kharkiv: KHNPУ [in Ukrainian].

5. Lysenkova I. P. (2018). Analiz problemy rozvytku emotsiynoyi sfery ditey u psykholoho-pedahohichniy literaturi. *Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny. Seriya: «Psykholohichni nauky»*. Khmel'nyts'ky: Vydavnytstvo NADPSU, № 1 (9), 139-150 [in Ukrainian].

6. Utlik E. P. (2017). Psikhologiya N. D. Levitova segodnya. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta*. № 3, 2-16 [in Russian].

7. Kärner T., Kögler K. (2016). Emotional states during learning situations and students' self-regulation: process-oriented analysis of person-situation interactions in the vocational classroom. *Empirical Research in Vocational Education and Training*, №8 (12) [in English].

8. Pulido Acosta F., Herrera Clavero F. (2019). Estados emocionales contrapuestos como predictores del rendimiento académico en secundaria. *Revista de Investigación Educativa*, №37 (1), 93-109. [in English].

Hrytsuk O.V.

EMOTIONAL STATES OF HIGHER EDUCATION APPLICANTS DURING STUDIES

The urgency of the problem is due to the necessity to improve the emotional state of higher education applicants. The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the emotional states of higher education applicants during academic classes. We presume that the emotional states of the applicants are different, depending on the form of the academic classes. The methods of theoretical analysis of modern research of the emotional states of the applicants, psychodiagnostic method "SAN: well-being, activity, mood" (V.O. Doskin, N.O. Lavrentyeva, V.B. Sharay, M.P. Miroshnikov), the methods of quantitative data evaluation using the STATISTICA package 12 have been used. The results of the empirical study of the main components of the emotional state of applicants (well-being, activity, mood) are represented and analyzed. A comparative analysis of the indicators of well-being, activity and mood of higher education applicants during the lectures, seminars and laboratory-based work are made, using the Friedman test. It is found that the emotional states of higher education applicants during different types of educational activities are heterogeneous. It is determined that during the seminars the applicants have lower mood and well-being than during the lectures and laboratory-based works. The high rates of the activity of the applicants are observed during the laboratory-based works. It is proved that health indicators have low values during the lectures. The emotional state of higher education applicants during the lectures is characterized by negative mental states, such as fatigue, helplessness, but there is optimism about further educational work. The emotional state of higher education students during seminars is characterized by tension, fatigue, exhaustion. The emotional state of higher education applicants during laboratory-based works is characterized by vigor, efficiency, activity, enthusiasm for the learning process, satisfaction with practical results. The given materials allow to look in a new way on the emotional states of the applicants of higher education during various kinds of educational employment.

Key words: emotional state, lecture, seminar, laboratory-based work, well-being, activity, mood.

Грицук Оксана Вікторівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет».

Стаття надійшла до редакції 11.04.2020 р.

**ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ
МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ ДО МОТИВУВАННЯ ПЕРСОНАЛУ**

Статтю присвячено проблемі розробки опитувальника для діагностики уподобань типу і стратегії мотивуючого впливу керівника на персонал. Проаналізовані різні підходи до діагностики здатності керівника здійснювати мотивування персоналу організації, якості і способів мотивування персоналу керівником. Представлені результати дослідження уявлень майбутніх керівників про ефективне і дієве мотивування персоналу організації. На основі факторного аналізу виділені типи мотивування, до яких виявляють схильність майбутні керівники.

У результаті проведеного дослідження був розроблений опитувальник для діагностики уявлень майбутніх керівників про ефективне мотивування персоналу. Були виявлені фактори, що за своєю сутністю є певними типами мотивування персоналу керівником. На основі аналізу отриманих даних були виявлені уявлення майбутніх управлінців про ефективність різних типів мотивування. Найбільш ефективними типами мотивування є колегіальність, матеріальна винагорода та моральне заохочення. Найменш ефективним типом мотивування персоналу – моральне покарання, психологічний тиск. Для подальшої роботи над опитувальником доцільним є використання психометричного пакету методів (розрахувати ретестову надійність, внутрішню узгодженість, конструктну і критеріальну валідність, перевірити нормальність розподілу, провести вторинний факторний аналіз, зробити стандартизацію опитувальника).

Запропонований варіант опитувальника може бути корисним для діагностики уподобань мотивуючого впливу на персонал у майбутніх керівників як окремих організацій, так і структурних підрозділів однієї організації. Опитувальник може використовуватися під час навчання, що дозволить оптимізувати психологічну підготовку майбутніх керівників до мотивування персоналу організації.

Ключові слова: *мотивування персоналу, мотивуючий вплив, тип мотивування, стратегія мотивування.*

Постановка проблеми. Метою і результатом проходження спеціальної професійної підготовки у навчальному закладі є формування фахівця у певній галузі – особистості, яка, отримав знання, уміння, сформувавши відповідні навички, стає здатною до здійснення професійної діяльності. Однак, за даними численних досліджень саме протягом п'яти наступних по завершенні навчання

років професійної діяльності на основі досвіду, що безпосередньо набувається і відбувається становлення особистості фахівця, формування його індивідуального стилю діяльності, напрацьовуються власні способи і прийоми вирішення типових організаційних і виробничих завдань. Найчастіше за все цей процес відбувається стихійно, під впливом особистісних і ситуаційних чинників і в подальшому він визначає міру професійної успішності конкретного працівника. Особливо важливого значення ця проблема набуває, коли молодим спеціалістом є фахівець-управлінець – менеджер середньої ланки, керівник підрозділу, а сферою професійної діяльності – складна і поліфункціональна управлінська діяльність, однією з найвідповідальніших функцій якої є мотивування персоналу організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психологічній науці поняття мотивації є складним і багатозначним. Існує велика кількість визначень і підходів до його розгляду. Мотивування як організована і цілеспрямована діяльність керівника по формуванню трудової мотивації персоналу вимагає не тільки певних знань, але й психологічної готовності до її реалізації. Зважаючи на об'єктивну складність здійснення підготовки майбутніх керівників до мотивування персоналу під час їх навчання у навчальному закладі, виникає потреба в удосконаленні методів діагностики рівня і якості готовності до мотивування персоналу у майбутніх керівників.

Здатність керівника впливати на трудову мотивацію працівників у психологічній літературі досліджувалась, ґрунтуючись, на трьох основних підходах. Прибічники першого підходу зосереджували свою увагу на особливостях особистості керівника, від яких залежала успішність мотивуючого впливу. Прибічники другого – зосереджувались на особливостях діяльності і поведінки керівника, які впливають на здійснення мотивуючого впливу керівника на працюючий персонал в управлінському процесі. Прибічники третього - на дослідженні ситуаційних чинників успішності управлінського процесу. Ми проаналізували методики, які розроблялися у руслі кожного з цих підходів.

Мета статті – розкрити особливості розробки опитувальника для діагностики уподобань типу і стратегії мотивуючого впливу керівника на персонал.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У межах дослідження особливостей особистості керівника, які впливають на успішність управління персоналом і його мотивування доцільно виділити напрямки вивчення феномену лідерства.

Так, у 1930 – 1950 рр. було здійснено низку широкомасштабних досліджень лідерства в управлінській діяльності. Прибічники особистісної теорії лідерства вважали, що найкращі з керівників володіють певним набором особистісних якостей, який дозволяє їм успішно вирішувати управлінські

завдання, організувати, спрямовувати, надихати, вести за собою інших. Дослідження, що були проведені у цьому напрямку, мали на меті створення переліку якостей ідеального керівника. Засновниками перших концепцій лідерства були Л.Бернард, В.Бінхам, О.Тід, С.Кілбоурн, Г.Юкл, Е.Гізеллі, У.Бенніс, К.Левін, М.Вудкок, Д.Френсіс. Р. Стогділл (Stogdill, 1948) та Р. Манн (Mann, 1959) намагалися узагальнити, згрупувати всі раніше виявлені лідерські якості. Так, Стогділл дійшов висновку, що лідера характеризують в основному п'ять якостей: розум або інтелектуальні здібності, домінування над іншими, впевненість у собі, активність і енергійність, знання справи.

Однак виділені якості не пояснили природу появи лідера. Манна, який виділив сім лідерських якостей, наздогнало таке ж розчарування: наявність даних якостей на практиці зовсім не гарантувала лідерство їх носію. У результаті дослідниками був зроблений висновок про те, що у різних ситуаціях керівники виявляють різні особистісні якості, структура яких при цьому повинна відповідати особливостям діяльності і виконуваних підлеглими завдань.

Другий підхід ґрунтувався на розгляді особливостей діяльності і поведінки керівника, які впливають на успішне управління персоналом організації. Автори цього напрямку значною мірою зосередились на дослідженні поняття «стиль керівництва».

Стиль керівництва, як найбільш стабільний, типовий для даного керівника спосіб реалізації функції мотивування персоналу визначає спосіб взаємодії з працівниками і вирішення поточних завдань.

Започаткував експериментальне вивчення стилю керівництва К. Левін, який описав три класичних стилі: автократичний, ліберальний та демократичний (Lewin, Lippitt, White, 1939).

Однією з перших спроб створити методика для дослідження стилю керівництва стало створення Моделі управлінської сітки Робертом Блейком і Дж.Мутон (Blake, Mouton, 1964). Управлінська сітка являла собою матрицю, що утворювалась перетином двох змінних лідерської поведінки: «Орієнтація на роботу» - по горизонтальній вісі, та «Орієнтація на персонал» - по вертикальній. За результатами діагностики можна було визначити, який з п'яти управлінських стилів є притаманним даному керівнику. Російськомовний варіант, в основу якого було покладено модель Блейка-Мутон розробив В.М. Снетков разом із колективом співавторів у 2001 р. (Никифоров, Дмитриева, Снетков, 2003).

Ця методика дозволяє визначити особливості стилю управлінської діяльності керівника в контексті балансу між спрямованістю його зусиль на задоволення інтересів працівників та необхідності вирішення виробничих завдань.

Ще з середини 60-х років з'являються типології стилів управління, що обґрунтовують третій, ситуаційний підхід до розгляду успішності управлінської

діяльності. Успішність впливу керівника на підлеглих визначають не особливості особистості керівника або його дії, а взаємодія різних ситуаційних чинників.

Засновником теорії ситуаційного лідерства вважають Фреда Фідлера. Для визначення стилю управління Ф. Фідлер запропонував шкалу характеристик найменш подобаючогося працівника, яка являє собою 16 пар характеристик особистості, що оцінюються за 8-бальною шкалою (Fiedler, Potter, 1983). Більш високі бали, на думку Ф. Фідлера, вказують на орієнтацію керівника на взаємодію з працівником, а більш низькі – на ділові результати. Ф. Фідлер вважав лідерський стиль керівника відносно стійким. Окремо він розглянув такі показники ситуації, як сприятливість і контрольованість – ступені можливості для менеджера здійснити свій вплив і контроль за діяльністю підлеглих.

В. Врум та Ф. Йеттон припустили, що стиль менеджера залежить від ситуації і той самий керівник може використовувати різні моделі поведінки (Vroom, Yetton, 1973). Вони виділили сім ситуаційних чинників; вимоги до якості прийняття рішення, вимоги прихильності підлеглих, інформованості керівника, структура задачі, ймовірність підтримки підлеглими, узгодженість цілей організації та її членів, конфлікт між працівниками. В залежності від ситуації керівник обирає один з п'яти стилів: приймає рішення самостійно; приймає рішення, вислухавши попередньо інформацію від підлеглих; радиться з підлеглими індивідуально, а потім сам приймає рішення; радиться з групою підлеглих, а потім спільно приймається рішення; повідомляється завдання групі, а потім спільно приймається рішення. В. Врум та його колеги дійшли до висновку, що приблизно 30% змін стилю керівництва обумовлені ситуацією, і лише 10% пов'язані з індивідуальними уподобаннями. Ця модель є вдалим діагностичним інструментом для визначення необхідної поведінки керівника, яка забезпечує більш якісну діагностику ситуації.

Ще однією методикою є «Опитувальник ролівої спрямованості менеджера», розроблений В.М. Снетковим (Снетков, 2001). Методику утворюють п'ять тверджень, які ілюструють відповідну роль: «адміністратор», «забезпеченець», «вихователь», «педагог», «неформальний лідер». Досліджуваному пропонується обрати один із способів дій у відповідній ролівій ситуації, яка умовно названа «операціоналіст», «тактик», «стратег». Автор ґрунтується на тому, що виконуючи різні функції у різних ситуаціях, керівник віддає перевагу різним ролям, демонструє різні стилі поведінки, може уподобати одні ролі, залишивши інші без уваги.

Опитувальник стилю прийняття рішень був запропонований О.Л. Журавльовим (Журавлѐв, 1979). Опитувальник містив у собі 27 груп тверджень, які описують різні аспекти діяльності менеджера. Досліджуваний повинен був обрати не менше одного варіанту відповіді у кожному з варіантів. За результатами дослідження виявлялися наявність директивного, колегіального

або ліберального стилю, також їх комбінації у діяльності конкретного менеджера.

Таким чином, існуючі на сьогодні методики для діагностики успішності менеджера у сфері управління персоналом не вирішують в достатній мірі поставлені перед ними завдання – діагностувати рівень і якість готовності до мотивування персоналу у майбутніх керівників.

По-третє, жодна з методик не дозволяє не дозволяє діагностувати схильність до певного типу мотивування у майбутніх керівників під час навчання, оскільки вони ще не є включеними у безпосередній управлінський процес і діяльність організації. Однак, кожен з них має свої уявлення про управлінський процес, його напрямки, основні завдання, особливості організації. Кожен має певне уявлення про реалізацію управлінських функцій, у тому числі і функції мотивування персоналу. Більшість магістрів п'ятого курсу вже мають досвід роботи в організаціях, хоча частіше, це звичайна виконавська діяльність. Як результат – вони мають не тільки теоретичні знання, але й досвід включеності у процес мотивування, уявлення про вплив і ефективність різних способів і прийомів мотивування персоналу.

По-друге, більшість методик спрямовані на діагностику цілісної управлінської діяльності керівника, її стилю, не виокремлюючи специфічності реалізації функції мотивування персоналу. Хоча в роботах багатьох дослідників ідея про вплив специфіки вирішуваного завдання на діяльність управлінця неодноразово підкреслювалась (Евтихов, 2007; Мельников, Ларионов, 2001).

По-третє, жодна з методик не дозволяє виявити індивідуальні особливості уподобань мотивуючого впливу на персонал на основі уявлень про ефективність прийомів і способів мотивування.

Виходячи з актуальності проблеми і того факту, що розглянуті методики нас не задовільняють, метою нашого дослідження стала розробка власного опитувальника для виявлення уподобань певного типу мотивуючого впливу керівника на персонал, який би задовольнив необхідним вимогам, а саме: давав можливість діагностувати наявні сформовані уподобання майбутніх керівників на етапі навчання; діагностувати уявлення про ефективність різних прийомів та способів мотивування персоналу організації; діагностувати індивідуальні особливості уподобань мотивуючого впливу на підлеглих.

Методика і організація дослідження. На основі теоретичного аналізу зарубіжної та вітчизняної літератури нами було складено опитувальник з 57 тверджень, які ілюстрували ті або інші прийоми мотивуючого впливу. Респондентам пропонувалось оцінити ступінь кожного прийому по шкалі Лікерта (від -3 – «абсолютно не ефективно», до +3 – «дуже ефективно», вилучивши оціну 0). В дослідженні взяли участь 120 магістрів-менеджерів у віці 20-23 років, а також магістри різних технічних і гуманітарних спеціальностей, загальною кількістю 324 студента Національного технічного

університету України «Київський політехнічний інститут». Отримані результати ми піддали процедурі факторного аналізу, який проводився методом головних компонент Varimax.

У результаті проведеного факторного аналізу було виявлено 7 факторів, які об'єднали прийоми у певні типи мотивування. Сумарна доля поясненої дисперсії склала 56%, що можна вважати цілком успішним результатом, у відповідності до стандартів статистики. Наступним кроком було пояснення та інтерпретація кожного з виявлених факторів.

Фактор 1 отримав назву «Грошове покарання». Високі оцінки (бали) вказують на уявлення респондента про ефективність грошового покарання як способу мотивувати працівника до діяльності. Його ключовими пунктами стали Пункт № 27 «Карати матеріально за несумлінність» - його навантження на фактор склало 0,73. Пункт № 46 «Позбавляти премії (бонусів) за несумлінність» - навантаження на фактор 0,73.

Фактор 2 був проінтерпретований нами як «Колегіальність». Респонденти, які ставили високі оцінки (бали), вважали, що найбільш ефективно залучати працівників до обговорення завдань та прийняття рішень, цікавитись думкою і ставленням працівників до поточних задач організації. Ключовими пунктами стали: Пункт № 40 «Постійно обговорювати із працівниками організаційні завдання, а також плюси і мінуси запропонованих варіантів їх вирішення» - його навантаження на фактор склало 0,59. Пункт №50 «Стимулювати працівників до кар'єрного зростання на основі їх інтересів, планів, побажань» - навантаження на фактор 0,57.

Фактор 3 отримав назву «Створення напруги». Ключовими пунктами стали: Пункт № 49: «Намагатись якомога частіше ставити для підлеглих «завдання-максимум» - на межі їх можливостей і здібностей» - навантаження на фактор 0,6. Пункт № 55: «Не зважаючи на технічні, організаційні, часові обмеження завжди вимагати від працівників максимально якісного результату» - його навантаження на фактор склало 0,61.

Цікавим стало те, що в цей фактор окрім очікуваних, увійшли також пункти, віднесені нами до іншого типу – здійснення постійного контролю. Наприклад, таким пунктом став Пункт №54: № 54: «Твердо вимагати від працівників неухильного виконання поставленого завдання» або Пункт № 44: «Систематично контролювати дисципліну на робочому місці». Таке «змішування» на нашу думку обумовлено тим, що постійний контроль найчастіше створює ефект знервованості і напруги у працівників, і навіть самими менеджерами сприймається як стресор.

Фактор 4 було проінтерпретовано як «Контроль - Ініціатива». Цікавим став той факт, що цей фактор був утворений пунктами, які ми з самого початку відносили до різних типів мотивування, які ми вважали самостійними – здійснення системного організаційного контролю та заохоченню ініціативи

працівників. Факторний аналіз, як статистична процедура верифікації теоретичних припущень об'єднала їх в один фактор. При цьому, пункти, що стосуються заохочення ініціативи увійшли у нього з позитивними значимими показниками, а пункти, що стосуються контролю – з негативними. Таким чином ми отримали фактор з двома семантичними полюсами. Полюс «Контроль», якому відповідають низькі оцінки, вказує на уявлення про ефективність ретельного системного контролю, як типу мотивування. Полюс «Ініціатива», якому відповідають високі бали, вказує на уявлення респондентів про ефективність такого типу мотивування, як заохочення ініціативи працівників. Ключовими пунктами цього фактору є Пункт № 9: «Надавати підлеглим можливість самостійно встановлювати режим і темп роботи» - його навантаження на фактор склало 0,65. Пункт № 41: «Надавати працівникам за можливістю максимальну свободу при виконанні завдань» - навантаження на фактор 0,7.

Фактор 5 ми проінтерпретували як «*Моральне покарання, психологічний тиск*». Ключовими пунктами стали: Пункт 16: «Використовувати публічну критику і догану як інструмент стимулювання робочої (виробничої) активності працівників» - навантаження на фактор 0,65. Пункт № 22: «Лишати підлеглих власного емоційного позитивного ставлення за неякісну роботу» - його навантаження склало 0,59.

Фактор 6 отримав назву «*Моральне заохочення*». У нього були включені пункти, що описують найчастіше символічні нагороди і знаки суспільного визнання з ясну і добросовісну працю. Ключовим пунктом став Пункт № 26: «Нагороджувати працівників почесними грамотами та іншими символічними подарунками» - його навантаження на фактор склало 0,73.

Фактор було проінтерпретовано як «*Матеріальна винагорода*». Ключовими пунктами цього фактора стали Пункт № 14: «У системі мотивування персоналу грошове (матеріальне) заохочення (премії, бонуси і т. ін.) зробити ключовим видом мотивування» - навантаження на фактор склало 0,65. Пункт № 17: «Використовувати систему вагомих грошових винагород для кращих працівників за звітний період (тиждень, місяць, квартал)» - навантаження на фактор 0,64.

Таким чином були отримані дані про уявлення майбутніх керівників про ефективність різних типів мотивування персоналу. Проаналізувавши середні оцінки за виборкою (в балах) виявлених семи типів мотивування ми отримали своєрідний «рейтинг» типів мотивування в уявленнях майбутніх керівників.

Так, найбільш ефективним, майбутні управлінці вважають Колегіальність, як тип мотивування – його середня оцінка 1,78. На другому місці за ефективністю Матеріальна винагорода, його середня оцінка 1,59. На третьому місці – Моральне заохочення, його середня оцінка 1,21. На четвертому місці серед виділених семи типів мотивування – *Створення напруги*, його

середня оцінка 0,82. Слід відмітити, що за шкалою оцінок опитувальника 1 бал відповідає відповіді «скоріше ефективно». Такий результат може свідчити про те, що далеко не всі респонденти вважають даний тип ефективним, таким, що підвищує мотивацію діяльності. Далі слідують такі типи мотивування, як *Грошове покарання*, його середня оцінка 0,51, та *Контроль-Ініціатива*, з середньою оцінкою 0,10. Треба зауважити, що для типу *Контроль-Ініціатива*, який має два семантичні полюси його достатньо низька оцінка скоріше свідчить про певний баланс між ретельним контролем та заохоченням ініціативи на користь останньої. На останньому місці з негативною оцінкою -0,47 респонденти оцінили *Моральне покарання, психологічний тиск як тип*. Такий результат свідчить про визнання даного типу скоріше неефективним в плані мотивування до діяльності більшістю респондентів.

Висновки. Таким чином, у результаті проведеного дослідження нами був розроблений опитувальник для діагностики уявлень майбутніх керівників про ефективне мотивування персоналу. Були виявлені фактори, що за своєю сутністю є певними типами мотивування персоналу керівником. На основі аналізу отриманих даних були виявлені уявлення майбутніх управлінців про ефективність різних типів мотивування. Найбільш ефективними типами мотивування є *Колегіальність, Матеріальна винагорода та Моральне заохочення*. Найменш ефективним типом мотивування персоналу – *Моральне покарання, психологічний тиск*. Для подальшої роботи над опитувальником ми вважаємо за доцільне використати весь психометричний пакет методів (розрахувати ретестову надійність, внутрішню узгодженість, конструктну і критеріальну валідність, перевірити нормальність розподілу, провести вторинний факторний аналіз, зробити стандартизацію опитувальника).

Запропонований варіант опитувальника може бути корисним для діагностики уподобань мотивуючого впливу на персонал у майбутніх керівників як окремих організацій, так і структурних підрозділів однієї організації. Опитувальник може використовуватися під час навчання, що дозволить оптимізувати психологічну підготовку майбутніх керівників до мотивування персоналу організації.

Література

1. Stogdill, Ralph M. Personal Factors Associated With Leadership: A Survey of the Literature // *Journal of Psychology*. 1948. Vol. 25. P. 35–71.
2. Mann R.D. A Review of the Relationships between Personality and Performance in Small Groups // *Psychological Bulletin*. 1959. July.
3. Lewin K., Lippitt R., White R.K. Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally – Created Social Climates // *Journal of Social Psychology*. Vol. 10. 1939.
4. Blake, R.; Mouton, J. The Managerial Grid: The Key to Leadership Excellence. Houston: Gulf Publishing Co. 1964.

5. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / Под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. СПб.: Речь, 2003.

6. Fiedler F.E., Potter E.H. Dynamics of Leadership effectiveness // Small group and social interaction. V.I. London, 1983.

7. Vroom V. & Yetton P W. Leadership and Decision-Making. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1973.

8. Снетков В.М. Стиль и ролевая направленность деятельности менеджера // Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / Под ред. С.Г. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. СПб.: Речь, 2001. С. 372-379.

9. Журавлёв А.Л. Стиль руководства по управлению социально-психологическим климатом производственного коллектива // Социально-психологический климат коллектива: Теория и методы изучения. М.: Наука, 1979.

10. Евтихов О.В. Тренинг лидерства: Монография. СПб.: Речь, 2007. 256 с.

11. Мельников О.Н., Ларионов В.Г. Подходы к изучению лидерства и лидерских качеств // *Предпринимательство*. 2001. № 5 (17). С. 54-58.

References

1. Stogdill, Ralph M. Personal Factors Associated With Leadership: A Survey of the Literature // *Journal of Psychology*. 1948. Vol. 25. P. 35–71.

2. Mann R.D. A Review of the Relationships between Personality and Performance in Small Groups // *Psychological Bulletin*. 1959. July.

3. Lewin K., Lippitt R., White R.K. Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally – Created Social Climates // *Journal of Social Psychology*. Vol. 10. 1939.

4. Blake, R.; Mouton, J. The Managerial Grid: The Key to Leadership Excellence. Houston: Gulf Publishing Co. 1964.

5. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / Под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. СПб.: Речь, 2003.

6. Fiedler F.E., Potter E.H. Dynamics of Leadership effectiveness // Small group and social interaction. V.I. London, 1983.

7. Vroom V. & Yetton P W. Leadership and Decision-Making. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1973.

8. Снетков В.М. Стиль и ролевая направленность деятельности менеджера // Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / Под ред. С.Г. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. СПб.: Речь, 2001. С. 372-379.

9. Zhuravlev A.L. Stil rukovodstva poupravleniisotsialno-psikhologicheskiklimatomproizvodstvennogokollektiva // Sotsialno-psikhologicheskiklimatkollektiva: Teoriiaimetodyizucheniiia. M.: Nauka, 1979.

10. Evtikhov O.V. Trening liderstva: Monografiia. SPb.: Rech, 2007. 256 s.

11. Melnikov O.N., Larionov V.G. Podkhody k izucheniiu liderstva i liderskikh kachestv // *Predprinimatelstvo*.2001. № 5 (17). S. 54-58.

Meytarchan S.

THE DIAGNOSTIC PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF FUTURE MANAGERS TO MOTIVATE OF STAFF

This article is devoted of the questionnaire development for the diagnosis of type preferences motivating influence of manager to staff. It's analyzed different approaches to the diagnosis of manager capacity to motivate of company staff, quality and ways of motivating of personnel by manager. It's demonstrated the results of research of future manager's representations about effective and efficient motivation of the company staff. On the basis of factor analysis it's highlighted the types of motivation, which future managers have a tendency.

As a result of the study, a questionnaire was developed to diagnose the perceptions of future managers about the effective motivation of staff. Factors have been identified that are essentially certain types of staff motivation by the manager. Based on the analysis of the obtained data, the ideas of future managers about the effectiveness of different types of motivation were revealed. The most effective types of motivation are collegiality, material reward and moral encouragement. The least effective type of staff motivation - moral punishment, psychological pressure. For further work on the questionnaire it is advisable to use a psychometric package of methods (calculate retest reliability, internal consistency, design and criterion validity, check the normality of the distribution, conduct a secondary factor analysis, standardize the questionnaire).

The proposed version of the questionnaire can be useful for diagnosing the preferences of motivating influence on staff in future managers of both individual organizations and structural units of one organization. The questionnaire can be used during training, which will optimize the psychological training of future managers to motivate the staff of the organization.

Key words: *motivation of staff, motivating influence, the type of motivation, motivation strategy.*

Мейтарчан Світлана Юрївна – заступник начальника навчального курсу військового гуманітарно-лінгвістичного факультету з морально-психологічного забезпечення Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2020 р.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ НЕПОВНОЛІТНІХ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

ORCID: 0000-0002-0024-1491

У статті розглядаються актуальні проблеми ефективності раціонального суспільного контролю (на відміну від стихійного) за процесами соціалізації неповнолітніх осіб в умовах соціальної депривації. У якості прикладу розглядаються вихованці, що відбувають покарання у правоховнавчих закладах. Аналізується можливість оптимального ефективного ресоціалізуючого впливу на соціально-дезадаптованих юнаків в період їх підготовки до звільнення з місць позбавлення волі. Зокрема, мова йде про комплекс заходів соціально-психологічного супроводу вихованців у правоховнавчому закладі напередодні їхнього звільнення. Підкреслюється гостра необхідність успішного побудування, впровадження та послідовної реалізації комплексної програми різнобічної підготовки до реінтеграції засуджених у широкий соціум після відбуття покарання. Зазначено, що програма має бути обґрунтованою, методично точною, з соціально-психологічною спрямованістю та присвячена, по-перше, діагностиці неповнолітніх з урахуванням своєрідності соціальної ситуації розвитку та специфічних особливостей найближчого оточення, по-друге, подальшій ресоціалізації вихованців, по-третє, сприянню створення умов забезпечення стабільного становища звільнених юнаків. Завданнями програми визначено моделювання та впровадження інноваційних методик щодо формування здорового способу життя, розвитку навичок соціальної взаємодії, професійної орієнтації, професіоналізації, працевлаштування, здатності до протидії негативному впливу та тиску з боку антисоціального середовища. Зазначено, що така програма була складена у межах соціальних програм різних партнерів та реалізовувалась протягом кількох років як комплекс заходів психокорекційної роботи, так і окремі її складові. Окрема увага приділяється проблемам адикції у цієї вікової групи, передумовам розвитку адиктивної поведінки, зазначається актуальність і важливість проблеми долання схильності до найбільш поширених серед молоді її проявів, зокрема наркоманії, алкоголізації. Наведені

деякі результати моніторингу ефективності запровадження одного з блоків програми «Скажи наркотикам «ні».

Ключові слова: *соціальна депривація, правовиконавчі заклади, ресоціалізація, реінтеграція, адиктивна поведінка,*

Постановка проблеми. У сучасних турбулентних неоднозначних соціальних реаліях однією з фундаментальних методологічних проблем постає питання оптимізації процесів адекватної ефективної адаптивної соціалізації нової генерації. Насиченість і широта теоретичного обґрунтування та прикладних аспектів відображують усе багатство наукових поглядів, підходів, які експериментально та емпірично зафіксовані в різних галузях психологічної науки. Різноманіття факторів, умов, обставин, ситуацій, природних або формальних соціальних груп, в яких здійснюється життєдіяльність особи, що соціалізується, майже безмежна.

У той же час, існують специфічні умови соціалізації, де з особливою гостротою постає питання співвіднесення ефективності раціонального суспільного контролю інституціалізованих форм соціуму за процесами соціалізації неповнолітніх осіб в умовах соціальної депривації на відміну від стихійного соціалізуючого впливу. Насамперед, маються на увазі групи підлітків в умовах жорсткого педалювання організованого зусилля зумовленого тотальною інституціалізацією та регламентацією усіх соціальних процесів взаємодії і спілкування у правовиконавчих закладах, в яких режимні вимоги значно підсилюють соціальну депривацію, примітивізують систему значимих для юнаків міжособистісних стосунків, збіднюють діапазон соціальних ситуацій розвитку.

Виникає необхідність визначити можливість оптимального ефективного ресоціалізуючого впливу на соціально-дезадаптованих юнаків в період їх підготовки до звільнення з місць позбавлення волі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перебування у правовиконавчому закладі в період відбування покарання має значні деформуючі наслідки функціонування особи в умовах вимушеного обмеження соціальних зв'язків, міжособових контактів референтної груп тощо та пов'язано з проблематикою соціальної депривації (Башкатов, 2002; Кондратьєв, 2005). Останнім часом проблема «закритих груп» («closedgroups») привертає увагу численних дослідників з різних точок зору. Розглядаються різні форми соціальної депривації і зокрема, примусова ізоляція, яка сприяє формуванню «синдрому тюремної соціальної депривації» (Олейник, 2001; Пономарьов, 2009). У роботі, що підготовлена колективом авторів стосовно негативних наслідків перебування неповнолітніх в умовах вимушеної ізоляції у закритому виховному

закладі підкреслена особлива уразливість підліткової психіки для такого впливу. Йдеться про розвиток «синдрому тюремної соціальної депривації», що зумовлено втратою соціальних зв'язків з родиною, зі звичним колом спілкування з однолітками, територіальним обмеженням та сенсорним голодом з одного боку, а з іншого – постійною вимушеною колективною публічністю (Пономарьов та ін., 2009) Пристосувальна реакція до нового соціального середовища, засвоєння нових відповідних соціальній ситуації норм поведінки, формування жорстко визначеної ієрархії інтрагрупової структури тощо виступає як результат раціонального контролю за процесами соціалізації у депривованій спільності (Белавіна, 2010, 2019; Кондратьев, 2005). Широко розглядається ще один аспект проблеми: адиктивна поведінка, її наслідки та соціальна реабілітація у тому числі і засуджених осіб (Максимова, 2002, 2014; Бочаріна, Костюк, 2017).

Ревіталізаційні аспекти соціалізації депривованих підлітків як системно організованого психолого-педагогічного процесу відновлення пригніченого потенціалу особистості – відносно новий погляд на розробленість проблеми (Гошовська, Гошовський, 2018).

Виходячи з розмаїття наслідків переважно соціально-негативної спрямованості актуалізується необхідність успішного побудування, впровадження та послідовної реалізації комплексної програми різнобічної підготовки до ресоціалізації засуджених, а також наступної їх реінтеграції у широкий соціум після відбуття покарання.

Мета статті – розкрити основні напрями соціально-психологічного супроводу неповнолітніх в період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі та проаналізувати ефективність методичних прийомів на прикладі реалізації однієї з складових програми соціально-психологічного супроводу «Медичні, соціальні та психологічні наслідки вживання психоактивних речовин».

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Аналізуючи деякі характеристики неповнолітніх засуджених до позбавлення волі В.В. Стаднік відмітив, що більшість з них до засудження (більш ніж 74 %) мали негативний досвід соціалізації або «на вулиці», або у так званих «проблемних родин» з антисоціальною спрямованістю: криміналізовані, з алкогольною або наркотичною адикцією тощо. До того ж, вони у більшості мають низький загальноосвітній рівень, обмежений світогляд, хибні погляди на життя та навіть розумову відсталість. Він у своєму дослідженні також підкреслив, що з усіх неповнолітніх, хто на 2018 рік перебував у місцях позбавлення волі «79 % осіб перебували на обліку у лікаря психіатра, 62,8% зазвичай спілкувалися з особами, що вже притягувалися до кримінальної відповідальності, майже усі палили і вживали алкоголь, 33,3% вживали наркотики» (Стаднік, 2018).

Повернення після звільнення до переднього способу життя може звести нанівець корекційно-виховні зусилля професіоналів-практиків, що забезпечують корекційно-виховний виправний процес в пенітенціарному закладі.

Такі характеристики підкреслюють необхідність озброєння спеціалістів таким методичним оснащенням, соціально-психологічними прийомами, які б дозволили на необхідному рівні виконувати свої обов'язки. Комплексна програма соціально-психологічного супроводу осіб, що невдовзі звільняються, мала би допомогти у вирішенні подібних завдань.

Вона має бути теоретично обґрунтованою, методично точною, з соціально-психологічною спрямованістю та включати наступні складові: по-перше, діагностика неповнолітніх з урахуванням своєрідності соціальної ситуації розвитку та специфічних особливостей найближчого оточення, по-друге, подальша ресоціалізація вихованців і підготовка до життя поза регламентованим режимом, по-третє, сприяння створенню умов забезпечення стабільного становища звільнених юнаків та їх реінтеграції в соціальний простір буття без тотальних обмежень.

У межах програм ВМГО «Європейська інтеграція» за підтримки Міжнародного благодійного фонду «Міжнародна ліга прав дітей та молоді» та інших партнерів така програма була розроблена автором і реалізовувалась протягом тривалого часу у ВК Кременчуга, Мелітополя, Павлограда, Харківка як комплекс заходів соціально-психологічного супроводу вихованців з підготовки до звільнення від покарання. Основними напрямками, крім вже вказаних визначені: моделювання та впровадження інноваційних методик щодо формування здорового способу життя, розвитку навичок соціальної взаємодії, актуалізації професійної орієнтації, професіоналізації, працевлаштування, здатності до протидії негативному впливу та тиску з боку антисоціального середовища; метою – життєві навички як низка психологічних і соціальних компетентностей, які допомагають людині ладнати зі своїм внутрішнім світом і будувати продуктивні стосунки із зовнішнім оточенням. Особливе місце серед них належить навичкам протидії соціальному тиску, що допомагають молоді навчитися діяти незалежно у сучасному світі.

Кожен етап виконання визначених завдань піддавався моніторинговому аналізу ефективності отриманих результатів.

У цій частині дослідження наведемо приклад моніторингового випробовування у виховних колоніях стосовно ефективності методичних прийомів реалізації одного з блоків комплексної програми «Моделювання та впровадження програм щодо формування здорового способу життя», присвяченого формуванню відповідального ставлення до свого здоров'я як до ресурсу реінтеграції в нові соціально-психологічні умови після звільнення,

формування здатності до оцінювання небезпеки, прогнозування наслідків легковажної поведінки, ситуацій і ризикованих поглядів враховуючи специфіку найближчого оточення.

Адиктивна поведінка молоді останніми роками, навіть десятиріччями, залишається актуальною і дуже серйозною проблемою не лише в Україні, а й має світову тенденцію зростання. Це, насамперед, стосується таких форм адикції як зловживання наркотиками та іншими психоактивними речовинами. Актуальність набуває особливої гостроти коли стосується певної категорії соціально дезадаптованої або криміналізованої молоді, представники якої відбувають покарання у місцях позбавлення волі та мають попередній досвід використання або зловживання наркотиками.

Тому один з розділів за назвою «Скажи наркотикам «Ні!» був присвячений питанням превенції та долання адиктивної поведінки осіб, що готуються до звільнення з місць відбуття покарань. Його завданнями було інформування підлітків та юнаків про медичні, соціальні та психологічні наслідки вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; озброєння знаннями щодо зловживання ПАР, міфів і фактів про наркотики, запобігання вживанню наркотичних та психотропних речовин за допомогою практичної частини, навчання вихованців шляхом тренінгових занять позитивному спілкуванню з оточуючими людьми.

У тренінгу брали участь у різний час вихованці Харківської, Кременчуцької, Мелітопольської, Павлоградської виховних колоній (загалом 5 груп, 79 учасників, а 32 з них повідомили, що мають досвід вживання ПАР). Учасникам перед початком тренінгу (перший зріз), а потім за підсумками його проведення (другий зріз) було запропоновано анкету, за допомогою якої встановлювалась ефективність методичних прийомів використаних саме у цьому блоку комплексної програми. Результати були узагальнені без урахування демографічних характеристик, що пов'язано з належністю учасників до однієї вікової групи: серед учасників були 23 особи жіночої статі з Мелітопольської виховної колонії. Особи жіночої статі, які належать до старшої вікової групи, у цей аналіз не були включені, хоча також брали участь в усіх заходах.

Анкета складалася з 17 тверджень стосовно яких слід було висловитись наступним чином: «повністю згоден», «згоден, але з деякими застереженнями», «зовсім не згоден», «не маю точної уяви».

1. Наркоманія – це злочин.
2. Легкі наркотики не шкідливі.
3. Наркотики підвищують творчий потенціал.
4. Наркоманія це хвороба.

5. В багатьох молодих людей виникають проблеми через вживання наркотиків.

6. Зупинити вживання наркотиків можна в будь який час.

7. Наркоманія лікується.

8. Багато підлітків починають вживання наркотиків за компанію.

9. Люди, що вживають наркотики, дуже часто не розуміють, що залежать від них.

10. Наркоман може померти від СНІДу.

11. Залежність від наркотиків формується тільки після їх багатократного вживання.

12. Чи можливо по зовнішньому вигляду людини визначити вживає він наркотики або ні?

13. Наркоман може померти від передозування.

14. Продаж наркотиків не переслідується законом.

15. Наркоманія не виліковується.

16. Наркомани – це не люди.

17. Щоб вирішити проблему вживання наркотиків, потрібно дозволити легкі наркотики.

Розподіл відповідей дозволив отримати загальну картину ступеня поінформованості стосовно зловживання наркотиками, міфологічних уявлень про наркотики, що поширені серед соціально дезадаптованої молоді.

Результати першого опитування (перший зріз) дозволили зробити висновок про тотальну неосвіченість стосовно предмету обговорення, про міфологізацію уявлень щодо вживання ПАР та його наслідків, викривлення правових знань стосовно продажу та розповсюдження наркотиків, ілюзорно лояльні, легковажні і навіть романтизовані настанови про підвищення соціального статусу серед інших за рахунок вживання психоактивних речовин.

Результати опитування після проведення тренінгу і отримання зворотнього зв'язку (другий зріз) показали як саме угруповуються твердження за змістом. Виявилися дві чітко виражені групи:

А) 3 вираженим негативним оціночним судженням «зовсім не згоден» (14, 16, 17). Див. діаграму на рис.1.

Наступні твердження отримали високі показники «не згоден» у порівнянні з першим зрізом (узагальнені результати у %)

14. «Продаж наркотиків не переслідується законом» (1 зр. – 21,50%; 2 зр. – 91,67%); На початку тренінгу 21,50 % помилково вважали, що можуть безкарно розповсюджувати наркотики, після тренінгу, цей показник значно змінився

Значущість Z – критерія (значущість різниці відсотків) на рівні $p \leq 0,05$

16. «Наркомани – це не люди» (1 зр. – 37,21%; 2 зр. – 83, 33%). Цей антигуманний вислів спочатку не підтримали лише 37,21% учасників тренінгу, після тренінгу виявився значний ріст тих, хто вже вважає по-іншому.

Значущість Z – критерія (значущість різниці відсотків) на рівні $p \leq 0,05$

17. «Щоб вирішити проблему вживання наркотиків, потрібно дозволити легкі наркотики» (1 зр. – 42,40%; 2 зр. – 84,10%). Питання легалізації легких наркотиків не підтримували 42,40%, наприкінці незгодних виявилось 84%.

Значущість Z – критерія (значущість різниці відсотків) на рівні $p \leq 0,05$.

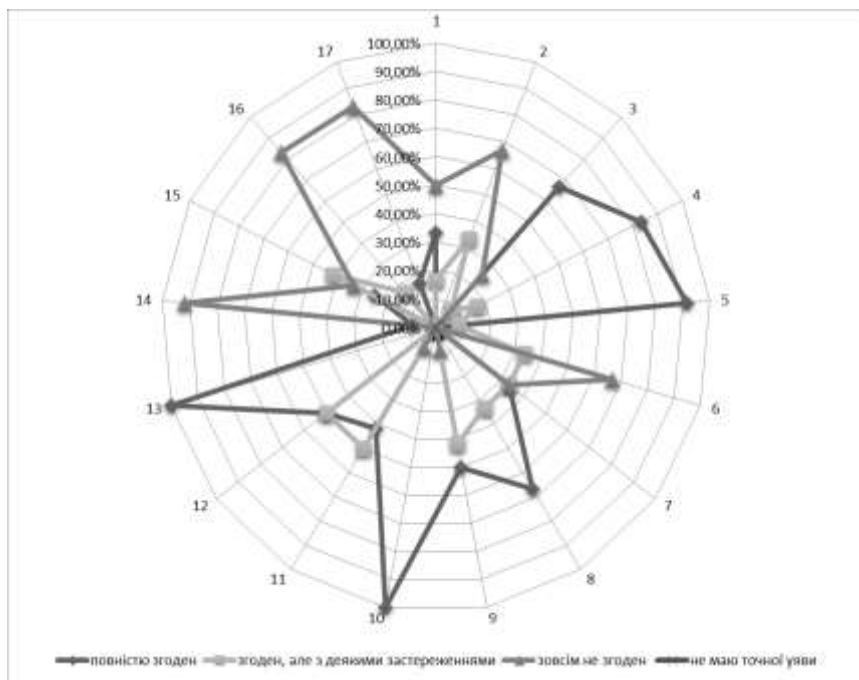

Рис.1. Розподіл відповідей стосовно ставлення до наркотиків та їх вживання

Друга група відповідей Б) має дещо іншу конотацію (3, 4, 5, 10, 13) .

3. «Наркотики підвищують творчий потенціал» (1 зр. – 81,34%; 2 зр. – 66,67%) Це ілюзорне уявлення демонструє певну толерантність, лояльність до вживання ПАР, тому зниження прихильників такого уявлення – значне досягнення.

Значущість Z – критерія (значущість різниці відсотків) на рівні $p \leq 0,05$.

4. «Наркоманія це хвороба» (1 зр. – 43,34% ; 2 зр. – 83,35 %)

Кількість згодних після отримання необхідної об'єктивної інформації зросла, подолавши легковажне ставлення до залежності, в яку не може повірити.

Значущість Z – критерія (значущість різниці відсотків) на рівні $p \leq 0,05$.

5. «В багатьох молодих людей виникають проблеми через вживання наркотиків» (1 зр. – 72,17% ; 2 зр. – 91,67 %).

Достатньо високий показник згоди з твердженням відображує розповсюджену точку зору у суспільстві, але в процесі інтерактивних занять виявилось, що досліджувані підкорилися стереотипу, але суб'єктивно скоріш давали згоду з деякими застереженнями.

Значущість Z – критерія (значущість різниці відсотків) на рівні $p \leq 0,05$.

10. «Наркоман може померти від СНІДу» (1 зр. – 78,14% ; 2 зр. – 100,00%).

Значущість Z – критерія (значущість різниці відсотків) на рівні $p \leq 0,05$.

13. «Наркоман може померти від передозування» (1 зр. – 68,29 %; 2 зр. – 97, 52%).

Значущість Z – критерія (значущість різниці відсотків) на рівні $p \leq 0,05$.

Останні два твердження виявилися досить песимістичними в оцінках досліджуваних, можливо, ситуація перебування у колонії підвищує есхатологічні настрої.

Інші відповіді значущих різниці не виявили .

Але, загалом можна визнати достатньо ефективним використання у виховних колоніях методичних прийомів реалізації одного з блоків комплексної програми «Моделювання та впровадження програм щодо формування здорового способу життя», інтерактивного способу інформування, навчання адекватним способам взаємодії, формування здатності до оцінювання небезпеки, прогнозування наслідків легковажної поведінки, ситуацій і ризикованих поглядів враховуючи специфіку найближчого оточення.

Висновки. Проаналізовано актуальні проблеми ефективності раціонального суспільного контролю за процесами соціалізації неповнолітніх осіб в умовах соціальної депривації. Встановлено, що однією з форм депривації є примусова ізоляція у правоховнавічому закладі, обмеження якої тягне за собою тяжкі наслідки соціально-психологічного розвитку особи. Тотальна регламентація усіх соціальних процесів взаємодії і спілкування у правоховнавіч закладах значно підсилює соціальну депривацію, примітивізує значимі для юнаків міжособистісні стосунки, збіднює діапазон соціальних ситуацій розвитку.

Визначені основні напрями та завдання програми соціального супроводу осіб, що готуються до звільнення з місць позбавлення волі. Підкреслено, що постає необхідність побудування та послідовної реалізації комплексної програми різнобічної підготовки до реінтеграції засуджених у широкий соціум після відбуття покарання.

Наведено приклад успішного застосування моделювання та впровадження інноваційних методик щодо формування здорового способу життя, розвитку навичок соціальної взаємодії, здатності до протидії негативному впливу та тиску з боку антисоціального середовища.

Аналіз результатів моніторингу ефективності впровадження одного з розділів програми щодо формування здорового способу життя довів доцільність обраних методичних прийомів інтерактивного способу інформування, навчання адекватним способам взаємодії, формуванню відповідального ставлення до свого здоров'я як до ресурсу реінтеграції в нові соціально-психологічні умови після звільнення.

Література

1. Башкатов И.П. Психология асоциально-криминальных групп подростков и молодежи. М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2002. 416 с.
2. Белавіна Т.І. Чинники та форми стану самотності в тотально регламентованих спільнотах. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Вип. 82. Чернігів: ЧДПУ, 2010. 320 с.; С. 34-38
3. Бочаріна Н.О., Костюк О.Г. Особливості прояву адиктивної поведінки у юнацькому віці. *«Молодий вчений»* № 5 (45) травень, 2017 р. С.196-199.
4. Гошовська Д. Соціально-психологічна ревіталізація депривованих і неповносправних дітей в освітніх закладах інтернатного типу. Ревіталізація дітей з особливими потребами : монографія / за заг. ред. проф. Я.О.Гошовського . Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2013. С.77 – 104.
5. Гошовська Д., Гошовський Я. Психологічні особливості соціальної ідентичності депривованих підлітків: ревіталізаційний ракурс. *Психологічні перспективи*. Вип. 31, 2018, 10–21 С. 80-81
6. Гошовська Д. Синергетичні аспекти ревіталізації депривованої особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля*. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2014. № 3 (35). С. 140–145.
7. Кондратьев М.Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений. Уч. Пос.для вузов. СПб., 2005. 304 с.

8. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки: Навч. посіб. – К.: ВПУ «Київський університет», 2002. – 308 с.

9. Максимова Н. Ю. Соціальна реабілітація осіб з адиктивною поведінкою. *Актуальні проблеми психології: зб. Наук праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* [ред кол. Н.В.Чепелева (заст.гол.ред.), В.О.Моляко та ін.] Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, 2014.Т. VII. Екологічна психологія. Вип.35. С.152-160.

10. Олейник А.Н. Тюремная субкультура: от повседневной жизни до государственной власти. М.: ИНФА-М, 2001. XIV. 418 с.

11. С.Б.Пономарев. Синдром тюремной социальной депривации в молодом возрасте. Отв редактор.С.Б.Пономарев [и др., с]. Екатеринбург : УРОРАН. 2008.148 с.

12. Стадник В.В. Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. Автореферат дис. канд. юрид. наук 12.00.08, 2018, 23 стор.

References

1. Bashkatov Y.P. *Psykholohyia asotsyalno-krymynalnykh hrupp podrostkov y molodezhy*. М.: Yzd-vo Moskovskoho psykholoho-sotsyalnoho ynstytuta; Voronezh: Yzd-voNPO «MODEK», 2002. 416 s.

2. Bielavina T.I. Chynnyky ta formy stanu samotnosti v totalno rehlyamentovanykh spilnotakh. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu* Vyp.82. Chernihivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T.H. Shevchenko. Chernihiv: ChDPU, 2010. 320s.;S.34-38

3. Bocharina N.O., Kostiuk O.H. Osoblyvosti proiavu adyktivnoi povedinky u yunatskomu vitsi «*Molodyi vchenyi*». № 5 (45) traven, 2017 r. S196-199

4. Hoshovska D., Hoshovskyi Ya. Psykholohichni osoblyvosti sotsialnoi identychnosti depriyovanykh pidlitkiv: revitalizatsiinyi rakurs Psykholohichni perspektyvy, Vyp. 31, 2018, 10–21 С. 80-81

5. Hoshovska D. Synerhetychni aspekty revitalizatsii depriyovanoi osobystosti. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii : *zb. nauk. prats Skhidnoukr. nats. un-tu im. Volodymyra Dalia*. Luhansk : Vyd-vo «Noulidzh», 2014. № 3 (35). S. 140–145.

6. Hoshovska D. Sotsialno-psykholohichna revitalizatsiia depriyovanykh i nepovnospravnykh ditei v osvitykh zakladakh internatnoho typu. Revitalizatsiia ditei z osoblyvymy potrebamy : monohrafiia / za zah. red. prof. Ya.O.Hoshovskoho. Lutsk : PP Ivaniuk V.P., 2013. S.77 – 104.

7. Kondratev M.Iu. Sotsyalnaia psykholohyia zakritikh obrazovatelnykh uchrezhdeniy. Uch. Pos.dlia vuzov SPb., 2005. 304 s.

8. Maksymova N.Iu. Psykholohiia adyktivnoi povedinky: Navch. posib. – K.: VPU «Kyivskyi universytet», 2002. – 308 s.

9. Maksymova N. Yu. Sotsialna reabilitatsiia osib z adyktivnoiu povedinkoiu. Aktualni problemy psykholohii: *zb. Nauk prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [red kol. N.V.Chepeleva (zast.hol.red.), V.O.Moliako ta in.] Zhytomir: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014.T. VII. Ekolohichna psykholohiia. Vyp.35. S.152-160.

10. Oleinyk A.N. Tiuremnaia subkultura ot povsednevnoi zhyzny do hosudarstvennoi vlasty. M.: YNFA-M, 2001. XIV. 418 c.

11. S.B. Ponomarev. Syndrom tiuremnoi sotsyalnoi depryvatsyy v molodom vozraste. Otv redactor. S.B.Ponomarev [y dr., s]. Ekaterynburh : URoRAN. 2008.148 s.

12. Stadnyk V.V. Vykonannia pokarannia u vydi pozbavleniia voli shchodo nepovnolitnykh. Avtoferat dys. kand. yuryd. nauk 12.00.08, 2018, 23 s.

Bielavina T.I.

PROBLEMS OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ACCOMPANYING OF MINORS IN THE PERIOD OF PREPARATION FOR RELEASE FROM PRISON

The article considers topical problems of the effectiveness of rational social control (as opposed to spontaneous) over the processes of socialization of minors in conditions of social deprivation. Pupils of law enforcement agencies are considered as an example. The possibility of optimal effective resocializing influence on socially maladapted young people in the period of their preparation for release from prisons is analyzed. In particular, we are talking about a set of measures of social and psychological support of pupils in a law enforcement institution on the eve of their release. The urgent need for successful construction, implementation and consistent implementation of a comprehensive program of comprehensive preparation for the reintegration of convicts into the wider society after serving the sentence is emphasized. It is noted that the program should be reasonable, methodologically accurate, with a socio-psychological focus and is devoted, firstly, to the diagnosis of minors taking into account the peculiarities of the social situation of development and specific features of the immediate environment, secondly, further resocialization of pupils, thirdly creating conditions to ensure the stable situation of released young people. The objectives of the program are modeling and implementation of innovative methods for the formation of a healthy lifestyle, development of skills of social interaction, vocational guidance, professionalization, employment, ability to counteract the negative impact and pressure of the antisocial environment. It is noted that such a program was drawn up within the social programs of various partners and

was implemented for several years as a set of measures of psycho-correctional work. Particular attention is paid to the problems of addiction in this age group, the prerequisites for the development of addictive behavior, the urgency and importance of overcoming the tendency to the most common manifestations among young people, namely drug addiction, alcoholism. The partial results of monitoring the effectiveness of the implementation of one block of the program "Say no to drugs" are given.

Key words: *social deprivation, law enforcement agencies, resocialization, reintegration, addictive behavior, socio-psychological support.*

Бєлавіна Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології та педагогіки Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2020 р.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№ 2(52) 2020

Відповідальний секретар випуску

Ю.А. Завацький

Підписано до друку 12.05.2020 р.

Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.

Наклад 300 прим. Вид. №. Замов. №. Ціна вільна.